वेद स्तुति

[संस्कृत, नेपाली दुवैमा व्याख्या]

वेदा ! वः प्रतिपाद्यमाद्यममलं पूर्णं यदाकाशते
यत्सत्तामुपलभ्य विश्वमखिलं मिथ्याऽपि सद्भासते ॥
तज्ज्ञप्त्यै विमलं बलं ददत मे, यस्मा न्मनश्चिन्मये,
लीनं स्या त्सततं स्वतो बहिरितं, युष्मानहं प्रार्थये ॥

रामचन्द्र पौडेल 'रंघाली'

श्री वाल्मीकि विद्यालय पुस्तकालयमा
सादर उपहार ।

वेदस्तुतिः

[संस्कृत, नेपाली दुवैमा व्याख्या]

रामचन्द्र पौडेलः 'रंघाली'

वेदस्तुतिः

[संस्कृत, नेपाली दुवैमा व्याख्या]

व्याख्यता : रामचन्द्र पौडेल 'रखाली'

प्रकाशिका : मञ्जुदेवी पौडेल

संस्करण : प्रथम २०६७

प्रति : १०००

मूल्य : १६२/-

आवरण : शिशिरचन्द्र पौडेल

कम्प्युटर : शशिकला राई

मुद्रक : श्रीस्टार प्रिन्टिङ्ग प्रेस, बागबजार

फोन : ४२४५९८२, ४२४६८६२

ISBN No. 978-9937-2-3307-1

ACC 9627/1625

वेदहरूको लक्षणात्मक श्लोकहरू :—

ऋग्वेदः श्वेतवर्णः स्याद्

द्विभुजो रासभाननः ॥

अक्षमालायुतः सौम्यः

प्रीतश्चाध्ययनोद्यतः ॥१॥

ऋग्वेद—सेतो वर्ण, गधाको जस्तो मुख, अक्षमाला लिएको, सुन्दर, प्रसन्न, पढ्न लागेको।

अजास्यः पीतवर्णः स्याद्

यजुर्वेदोऽक्षसूत्रधृक् ॥

वामे कुलिशपाणिस्तु

भूतिदो मंगलप्रदः ॥२॥

यजुर्वेद—बाख्राको जस्तो मुख, पहेंलो वर्ण, अक्षसूत्र धारण गरेको, बायाँ हातमा वज्र लिएको, मङ्गलकारी, कल्याण दाता।

नीलोत्पलदलाभासः

सामवेदो हयाननः ॥

अक्षमालान्वितोदक्षे

वामे कंबुधरः स्मृतः ॥३॥

सामवेद—नीलो कमलपत्र जस्तो वर्ण भएको, घोडाको जस्तो मुख, दाहिने हातमा, अक्षमाला लिएको, बायाँ हातमा शङ्ख लिएको।

अथर्वणाभिधो वेदो

धवलोमर्कटाननः ॥

अक्षसूत्रञ्चखट्वाङ्गं

बिभ्राणो यजनप्रियः ॥४॥

अथर्ववेद—सेतो वर्ण, वानरको जस्तो मुख, यज्ञ मन पराउने अक्षसूत्र र काठको भाँडो धारण गरेको।

वेदस्तुतिः

[संस्कृत, नेपाली दुवैमा व्याख्या]

व्याख्यता : रामचन्द्र पौडेल 'रंघाली'

प्रकाशिका : मञ्जुदेवी पौडेल

संस्करण : प्रथम २०६७

प्रति : १०००

मूल्य : १६२/-

आवरण : शिशिरचन्द्र पौडेल

कम्प्युटर : शशिकला राई

मुद्रक : श्रीस्यार प्रिन्टिङ्ग प्रेस, बागबजार

फोन : ४२४५९८२, ४२४६८६२

ISBN No. 978-9937-2-3307-1

ACC ९६२८/1625

वेदहरूको लक्षणात्मक श्लोकहरू :—

ऋग्वेदः श्वेतवर्णः स्याद्
द्विभुजो रासभाननः ॥
अक्षमालायुतः सौम्यः
प्रीतश्चाध्ययनोद्यतः ॥१॥

ऋग्वेद—सेतो वर्ण, गधाको जस्तो मुख, अक्षमाला लिएको, सुन्दर, प्रसन्न, पढ्न लागेको।

अजास्यः पीतवर्णः स्याद्
यजुर्वेदोऽक्षसूत्रधृक् ॥
वामे कुलिशपाणिस्तु
भूतिदो मंगलप्रदः ॥२॥

यजुर्वेद—बाख्राको जस्तो मुख, पहेंलो वर्ण, अक्षसूत्र धारण गरेको, बायाँ हातमा वज्र लिएको, मङ्गलकारी, कल्याण दाता।

नीलोत्पलदलाभासः
सामवेदो हयाननः ॥
अक्षमालान्वितोदक्षे
वामे कंबुधरः स्मृतः ॥३॥

सामवेद—नीलो कमलपत्र जस्तो वर्ण भएको, घोडाको जस्तो मुख, दाहिने हातमा, अक्षमाला लिएको, बायाँ हातमा शङ्ख लिएको।

अथर्वणाभिधो वेदो
धवलोमर्कयननः ॥
अक्षसूत्रञ्चखट्वाङ्गं
बिभ्राणो यजनप्रियः ॥४॥

अथर्ववेद—सेतो वर्ण, वानरको जस्तो मुख, यज्ञ मन पराउने अक्षसूत्र र काठको भाँडो धारण गरेको।

गुरुवन्दना

श्री रुद्रशंकर पौडेल तथा लक्ष्मीदेवी पौडेल
(पिताज्यू तथा माताज्यू)

श्री सोमनाथ पौडेल
(वेदाचार्यः)

लक्ष्मीमादिगुरुं स्वमातरमहं वन्दे च दीक्षाप्रदां
गायत्रीं ददतं गुरुं स्वपितरं रुद्रं प्रणौम्यादरम् ॥
सोमौ वेदगुरुं तथा श्रुतिशिरोवेदान्तविद्यागुरुं
तीर्थं वैदिकमन्त्रदं गुरुमहं वन्दे, गुरुभ्यो नमः ॥

श्री सोमनाथ शर्म्मा
(पण्डितराज)

श्री दीक्षित तीर्थराज आचार्य
(अग्निहोत्री, सोमयाजी)

गुरुवन्दना

श्री रुद्रशंकर पौडेल तथा लक्ष्मीदेवी पौडेल
(पिताज्यू तथा माताज्यू)

श्री सोमनाथ पौडेल
(वेदाचार्यः)

लक्ष्मीमादिगुरुं स्वमातरमहं वन्दे च दीक्षाप्रदां
गायत्रीं ददतं गुरुं स्वपितरं रुद्रं प्रणौम्यादरम् ॥
सोमौ वेदगुरुं तथा श्रुतिशिरोवेदान्तविद्यागुरुं
तीर्थं वैदिकमन्त्रदं गुरुमहं वन्दे, गुरुभ्यो नमः ॥

श्री सोमनाथ शर्म्मा
(पण्डितराज)

श्री दीक्षित तीर्थराज आचार्य
(अग्निहोत्री, सोमयाजी)

श्री

वेदस्तुतिंप्रति आहिताग्नेः सोमयाजिनोदीक्षितस्य तीर्थराजाचार्यस्य

भावोद्‌गारः

लेखप्रौढिं प्रयोज्यान्तरगतमनसा
भावगम्भीरतां च,
प्रादुर्भाव्य प्रकृष्टौपनिषदबहुलां
मुक्तिसोपानरूपाम् ॥
त्यक्त्वासर्वस्वमन्तःसुखमधुमधुपैः
पीयमानां नितान्तं,
पद्यैरम्यैर्ग्रथित्वाऽलिखदतिमधुरां
प्रौढवेदस्तुतिं सः ।
१

छन्दस्येवग्रथित्वा स्वमतिगतिगतां
भावनां संप्रकाश्य,
कृत्वाभाषानुवादं सकलजनमनो—
ग्राह्यमेकान्तरम्यम् ॥
अध्यात्मज्ञानलिप्सून् सरलतरमतीन्
संस्कृतस्याऽनभिज्ञाँल्—
लोकानुद्धर्तुकामो जनहितमकरो
देष सिद्धो गृहस्थः ॥
२

बुद्धेर्मान्द्यादहार्या न्नियतिपरवशा
च्छन्दसां चानभिज्ञा—
नज्ञानन्याँश्च वीक्ष्यातिशयसहृदय
स्तानपि प्रोन्निनीर्षुः ॥
भाषायामेव गद्ये समधुरसरणी
माश्रितःसर्वबोध्यां
व्याख्यांकृत्वा सुरम्यां जनहितहृदयो
ऽवर्धयत्पुण्यपुञ्जम् ॥
३

वि.स. २०५६

श्री

एक दुई कुरा

सत्य वस्तु एउटै हुन्छ, त्यही सत्यका आधारमा असत्य वस्तुहरू सत्य जस्तै देखिएर अडेका हुन्छन् । परन्तु यी असत्य परिवर्तनशील वस्तुहरुको आफ्नो स्वतन्त्र सत्ता हुँदैन। स्थूल क्रियाबाट यी दुईलाई अलगअलग छुट्याएर देखाउन कसैले पनि सक्तैन। साधनद्वारा जब साधकमा ऋतम्भरा प्रज्ञाको उदय हुन्छ त्यसबेला प्रातिभ चक्षुर्द्वारा दुइटा अलगै छुट्टिएका छर्लङ्गै देखिन्छन्। गडेर हेर्दाहेर्दै साराको सारा अनन्तकोटी ब्रह्माण्ड त्यही एक आधारमा चकनाचूर भएर नामो निशान नरही मेटिंदै गएको अद्‌भुत चमत्कार पनि देखिन थाल्दछ। आश्चर्य छ भग्नावशेषमा उही एक 'ऋत' सिवाय अर्को केही पनि रहेको हुँदैन। ऋतम्भरा दृष्टि नै–पानीलाई छुट्याएर दुधमात्र लिने राजहंसको चुच्चो जस्तै छ अर्थात्– जस्तै सुवर्ण दृष्टिले हेर्दा नानाथरीका आभूषणहरू कुनै पनि देखिँदैनन्, त्यस्तै सत्यदृष्टिले हेर्दा विश्वका कुनै पनि नामरूपहरू देखिँदैनन् । पानीका हाँडा पानीमै फुटेर हराएर जस्तै हराएर जान्छन् । यही सबैको आधार (अधिष्ठान) सत्य नै सबैको मूल वस्तु तत्त्व हो औ मानव जीवनदर्शनको अन्तिम लक्ष्य हो ।

हाम्रा वेद, धर्मशास्त्र, पुराण, दर्शन, इतिहास आदि जति वाङ्मय छन्, ती सबैले विश्वको वास्तविकरूप देख्न सक्ने दृष्टि (दिव्य चक्षुः) को लक्ष्य राखेरै परम्परा सम्बन्धले प्रवचन गरेका छन्। यही प्रसङ्गमा श्रीमद्‌भागवत पनि १७ पुराण तथा महाभारतमा रहेको कमीलाई पूरा गर्न प्रकट हुन्छ। जुन कुरा भागवतले भन्नु थियो त्यो यही वेदस्तुतिमा सूत्रित भएको छ। एकादशस्कन्धलाई यही सूत्रको वृत्ति र शेषभागवतलाई सोदाहरण भाष्य मानेमा कुनै असङ्गति हुने छैन। किनकि सम्पूर्ण भागवतमा जति विषय छन्, ती कुनै पनि वेदस्तुतिमा छुटेका छैनन्।

वेदस्तुतिको व्याख्या ऐलेसम्म धेरै विद्वान्हरूले गरिसकेका छन् । विकासको सिद्धान्तानुसार जो कुरा जति अगाडि बढ्दै जान्छन् उति त्यसमा विशेषता पनि

बढ्दै जान्छन्। यस अनुसार वेदान्ताचार्य श्री पं. रामचन्द्र पौडेलज्यूले गर्नु भएको वेदस्तुतिको यो व्याख्या पनि ऐलेसम्मका व्याख्याहरूमध्ये सर्वोपरि छ । ठाउँ-ठाउँमा प्रसङ्गवश षट्चक्र विवरण, जीवको क्रमिक उन्नति, वेदान्तका प्रतिविम्ब अवच्छेदवाद, आत्माका विषयमा विभिन्न तैर्थिकहरूको कल्पना, सम्पूर्ण, दर्शनहरूको पृथक्पृथक् सिद्धान्त, अध्यात्म अधिभूतअधिदैवको मौलिक व्याख्या, जगत्कर्तृरूपले ईश्वर सिद्धि, गुरु तत्त्वको शास्त्रीय व्याख्या, वैराग्यविवेचन तथा आस्तिक र नास्तिक आदिविषयमा तर्क-युक्ति शास्त्र प्रमाणद्वारा विस्तृत विवेचन गरेर राम्रो प्रकाश पार्नु भएको छ। मलाई विश्वास छ—यसको अध्ययन साधारण लेखे पढेका जिज्ञासुले पनि गर्न सक्नेछन् र संस्कृत टीकाले विद्वान्हरूलाई पनि आनन्द दिनेछ। राम्ररी मनन गर्नेले भागवतको सार बुझी वेदान्त दर्शनमा प्रवेश गर्नेलाई समेत प्रशस्त सामग्री पाउनेछ। अन्तमा नेपाली समाजको निमित ठूलो उपकार गरी दिनुभएकोमा म उहाँलाई सहस्र साधुवाद दिन्छु।

ओम् ।

स्वामी ईश्वरानन्द
गीतामन्दिर, स्वयम्भू

वि.सं. २०३२

शुभमन्तव्य

विश्वका प्रत्येक राष्ट्रमा आआफ्नो राष्ट्रको स्वतन्त्र अस्तित्व कायम राखी राज्यको सारा व्यवस्था संचालन गर्न देशवासीको गाँस, बास, कपास, प्रकाश [शिक्षा] धन, जनको सुरक्षाको व्यवस्था गर्न सर्वप्रथम संविधान अनिवार्य हुन्छ। सानो इकाई राष्ट्रको सञ्चालन निम्ति त सर्वसम्मत संविधान र तदनुकूल कानुन नियमावली आवश्यक रहन्छ भने यत्रो विश्वब्रह्माण्ड यसलोक परलोक खगोल भूगोलका समस्त प्राणीहरूको सुव्यवस्थित रूपले संचालन गर्नलाई संविधानको रूपमा वेद र वेदाङ्गहरू निर्मित भएका छन्। लोकमा त प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा मात्र दण्ड र फलमार्ग हुन्छ भने ईश्वरीय कानुनमा त अति गोप्य पापको फल या दुष्परिणामको पनि व्यवस्था छ।

प्रत्यक्ष, अनुमान आदि अन्य प्रमाणको अगोचर पुनर्जन्म परलोक, स्वर्ग नरक एवं वैकुण्ठ, ब्रह्मलोक आदि लोकान्तर तिनको प्राप्तिको साधन, याग, धर्म, कर्तव्य कर्म, तज्जन्यसंस्कार एवं ब्रह्म, ब्रह्मात्मैक्यबोध तथा तत्प्राप्तिका साधन जस्ता दुरूह दुर्गम विषयको स्पष्ट प्रदर्शन गर्न सक्षम प्रमाण वाक्य नै वेद वेदाङ्ग हो । जीवहरूको प्राण जस्तो हो ।

तन्मूलक स्मृति, पुराण, इतिहास आदि चतुर्दश विद्या पनि वैदिक सनातन हिन्दु धर्मावलम्बी राष्ट्रको नियमावली संविधानको जस्तो जीवनाधार हो ।

अन्ततोगत्वा सम्पूर्ण वेदहरूले जानिने, जान्नयोग्य, नजानी नहुने भनी प्रदर्शित सद्वस्तु हुनुहुन्छ परमात्मा—**"वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः"** गीता अध्याय १५.१५। वेदान्त संप्रदायका प्रवर्तक वेदव्यासादि, अग्नि, धर्म, वरुण, इन्द्र आदि पनि भगवान् श्रीकृष्ण नै हुनुहुन्छ—**"ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाऽहम्"** गीता १४।२७ ।

यही वेदको व्याख्याका रूपमा सर्वकल्याणार्थ सर्वज्ञ भगवान्वेदव्यासले अन्त्यमा निगमकल्पतरुको परिपक्व निर्विकार सुन्दर फल पुराणमूर्द्धन्य, श्रीमद्भागवत महापुराण प्रस्तुत गर्नु भएको छ। द्वादशस्कन्ध भएको यस विशालग्रन्थ सर्वसाधारणका निम्ति जान्न बुझ्न र समय दिन कठिन हुनाले सबैको

साररूप जान्नु पर्ने एकादशस्कन्ध मानिएको छ। त्यसको पनि नजानी नहुने संक्षिप्त सारभूत वेदस्तुति (दशमस्कन्ध ८७ अध्याय २८ श्लोक) हो भनेर विद्वान्हरू भन्नुहुन्छ । यसमा के छैन र ? गागरमा सागर छ ।

यसको मूलभूत प्रसङ्ग छ—भगवान्का परमभक्त विदेहनगर नेपालको जनकपुरका श्रुतदेव ब्राह्मण र राजा बहुलाश्व हुनुहुन्थ्यो । दुवै निष्काम भगवत्तत्व जिज्ञासु भक्त हुनाले साधनापरिपक्व हुनासाथ भगवान्को साक्षात् दर्शन एवं परमात्माको यथार्थ ज्ञान पाउनु स्वाभाविक हुनाले दुवैको निवासमा एकैपटक ज्ञानवान् ब्रह्मार्षिहरू सहित भगवान् समान रूपले प्रादुर्भाव हुनुभयो ।

दुवैलाई सत्मार्गको उपदेश दिएर ब्रह्मज्ञ ऋषिहरूसहित पुनःद्वारका पाल्नुभयो भन्ने उक्ति ८६ अध्यायमा वर्णित छ। त्यो प्रणिधानयोग्य र मननीय छ ।

सत् शब्दले कहिल्यै पनि नाश नहुने निर्गुण निराकार ब्रह्मको बोध हुन्छ भने मार्गले त्यसको गन्तव्य साधन–ब्रह्मसाक्षात्कारको उपाय बुझिन्छ ।

वेदस्तुतिको अर्कोनाम ब्राह्मीउपनिषद् हो। विद्याको परिशीलनले मुमुक्षुहरूको संसारको बीजभूत अविद्याको नाश र ब्रह्मात्म्यैकबोध हुन्छ। जन्ममरण आदि दुःख सदा शिथिल भएर जान्छ। त्यसको नाम उपनिषद्–ब्रह्म विद्या हो ।

"सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्यरूप मुपनिषद"—उपनिंउपसर्गपूर्वक सद्धातुदेखि क्विप्प्रत्यय भएपछि "उपनिषद्" शब्द सिद्ध हुन्छ। सद्धातुको तीन अर्थ हुन्छन्। विशरण=नाश हुनु, गति=ये गतार्था स्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च। गति ज्ञानार्थ र प्राप्त्यर्थ पनि छ।" "गमनं ज्ञानमोक्षेषु प्राप्तिर्वापि गति र्मता ।

राजाको प्रश्न हो—उच्चकोटिका भक्तहरूलाई भगवान्ले वर्णन गर्नु भएको जो मन एवं वाणीको बुद्धिको अगोचर अनिर्देश्य, शब्दातीत गुणातीत, ब्रह्म हो, त्यसको उपदेश दिनुभएको हो, त्यो त शब्दबाट नै भयो होला ?

सन्मार्गको वास्तवमा के अर्थ हो ? त्यो प्रणिधानको विषय हो । भागवत जस्तो दुरूह ग्रन्थको ग्रन्थिभेदन गरेर प्रकाश दिने श्रीश्रीधर स्वामीले गर्नुभएको व्याख्यामा सत्को अर्थ स्वतःप्रमाणभूत वेदको मार्ग हो ब्रह्मात्मबोध ।

सन्मार्गशब्दले छान्दोग्य श्रुतिमा अलिखित "जन्माद्यस्य यतः"बाट अभिव्यक्त सत् तत्त्व नै लक्षित गरेको पाइन्छ । सत्तत्व (ब्रह्म) नै त्रिकालसत्य तत्त्व हो र

ब्रह्मदेखि अतिरिक्त त्रिसर्ग मृषा मिथ्याकथन पनि "तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ब्र.सू. २।१।१४" को आधारमा नै रहेको छ। जे जति माटाका कार्य घट शराव आदि छन् सबै मृत्तिका रूप नै हुन् । त्यस्तै सम्पूर्ण नामरूपात्मक वस्तु सद्वस्तु नै हो ।

त्यसै वस्तुको अनुसन्धानको निम्ति देह इन्द्रिय मनः प्राण मनुष्यको विवेकको साधन प्रदान गर्नुभो । प्रश्न थियो राजाको—अनिर्देश्यवस्तुको बोध भगवान्ले शब्दद्वारा नै गराउनुभयो होला कसरी भन्ने प्रश्नमा श्री शुकदेवस्वामीले अनिर्देश्य वस्तुको वाणीद्वारा वर्णन गर्नुभयो।

आफैं अनिर्देश्य भनेर परमात्माको वर्णन गर्नु भएको छ। त्यस्तो सम्पूर्ण विशेषणहरूबाट रहित वस्तुलाई पुनः शब्दद्वारा निर्देशन दिने परम्परा पनि नभएको र आचार्यपाद श्रीगौडपाद गुरुले पनि माण्डूक्य कारिकाको अलातशान्तिमा परमात्मा सविशेष निर्विशेष दुवै स्वरूपको वर्णन गरेको उपनिषद्हरूमा पाइन्छ। भगवान् वेदव्यास ब्रह्मसूत्रमा निर्विशेष नै श्रुतिको आशय हो भनेर "अरूपवदेवहि प्रधानत्वात्" ब्र.सू. ३।२।११ मा उठान गरेर १४ मा निर्णय गर्नुभएको छ। आकाररहित निराकार ब्रह्मको नै निर्णय गरेको छ।

परमार्थ सत्य त्यही हो **"यः स्यात् सर्वत्र सर्वदा"**—चतुःश्लोकी भागवत" जो सदा विद्यमान रहन्छ, कुनै समयमा पनि जसको बाध (मिथ्यात्व) हुँदैन त्यो वस्तु ब्रह्माभिन्न आत्मा नै सत्य हो। जगत् ब्रह्मज्ञान हुनासाथ बाधित हुने हुनाले मिथ्या हो। गीतामा स्पष्ट छः—**"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"** गीता २.१७।

आचार्य शङ्करको उक्ति छ—**"संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः ॥ स्वकाले सत्यवद् भाति प्रबोधेऽसत्यवद् भवेत्"** यो प्रतीयमान संसार स्वप्न जस्तै छ । जस्तै जाग्रत्मा रागद्वेष आदि दोषहरूले सुखदुःखादिले बाधा दिन्छ, त्यस्तै सपनामा पनि साँचै देखिन्छ, जागेपछि मात्रै सब हराउँछ। त्यस्तै अज्ञानकालमा सबै सत्य प्रतीत हुन्छ, ज्ञान भएपछि सबै हराउँछ। **"दृष्टे भवति प्रभवति नभवति किं भवतिरस्कारः? षट्पदी।"** संर्वाधिष्ठान परमात्माको साक्षात्कार भए उसमा आरोपितको बाध हुँदैन र ? भैहाल्छ। यो सर्वजन प्रसिद्ध छ।

आचार्य गौडपाद भन्नुहुन्छ—**"आद्ये अन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपितत्तथा"** जो पहिले पनि थिएन, पछि पनि रहन्न, त्यो बीचमा वर्तमानमा पनि नभएको सम्झनु पर्दछ।

भगवान् श्री वेदव्यासले भागवतको अन्तिम अध्यायमा वर्णन गर्नुभएको छ–

सर्वं वेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १३.१२

सम्पूर्ण वेदहरूको सार उपनिषद्, उपनिषद्हरूको सार वेदान्त र वेदान्तको सार हो श्रीमद्भागवत। त्यसको प्रतिपादनमा भागवतको निष्ठा–पर्यवसान छ । द्वैतसिद्धान्तवादी वैष्णवआचार्यहरूले अद्वितीय शब्दले–सबभन्दा ठूलो यो नेपालमा विद्वान् या राजनीतिज्ञ सुयोग्य नेता को छ ? भन्दा "अमुकव्यक्ति छ, यो बराबर अरू कोही छैन" भन्दा अद्वितीय शब्दको प्रयोग हुन्छ—अरू जीवहरू छैनन् भन्ने हैन । त्यस्तै परमात्माभन्दा त्यस्तो विलक्षण अलौकिक सारा गुणसम्पन्न दोस्रो अरू छैन भनेर अर्थ देखाउनु हुन्छ। त्यसको समाधानार्थ **"ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम्"** अद्वितीय वस्तु–ब्रह्म र आत्माको एकताबोधक नै भागवतको स्वरूप लक्षण हो । त्यसैमा यो भागवत शास्त्रको निष्ठा (नदीहरूको सागरमा झैं) परिसमाप्ति छ । यसको प्रयोजन हो—एकमात्र–कैवल्य । अविद्यानिवृत्ति उपलक्षित सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वक परमानन्दप्राप्ति रूप कैवल्य=मोक्ष। त्यही ब्रह्मात्म्यैक्यको साक्षात्कारको उपाय हो—"सन्मार्ग" । जुन सम्पूर्ण भागवतको पूर्वोक्त सिद्धान्त, संक्षिप्तसार ब्राह्मी उपनिषद्—वेदस्तुति हो।

स्वतः प्रमाणभूताना मप्रामाण्यरहितानां वेदानां मार्गं निराकारसाकारोभय ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य—

परमात्माको ३ प्रकारको वर्णन गरियो ।

अप्रामाणिक सिद्ध नै नहुने स्वतः प्रमाणभूत वेदले साकार निराकार ब्रह्मपरक हो भनी निर्देश दिएको छ ।

१. निर्गुण निराकार (२) सगुण निराकार (३) सगुण साकार । यी ३ प्रकारको परमात्माको वर्णन गरेको पाइन्छ ।

जुन रूपले भए पनि परमात्माको चिन्तन, कथन, वर्णन, स्वर्ग र मोक्षको द्वार हो भनेर शास्त्रकारले निरूपण गर्नुभएको छ ।

श्री भगवान् शुकदेवजीले त्यसको सीधाउत्तर दिनुभएन, किनकि अनिर्देश्य वस्तुको निर्देशन प्रक्रियाको पनि प्राचीन परम्परामा निषेध थियो । श्रीभगवत्पाद

गौडपादज्यूले पनि माण्डूक्यकारिकाको अलातशान्तिमा **"यत्रवर्णानविद्यन्ते विवेक स्तत्र नोच्यते"** अर्थात् जहाँ शब्दको गति छैन, त्यसमा विशेष विवेचना गरिँदैन ।

त्यसको प्रत्यक्ष विवेचन नहुने हुनाले नै भगवान्ले साधनको रूपमा **"बुद्धीन्द्रिय मनः प्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः"** भन्नु भएको छ। अप्रत्यक्षरूपमा यिनको सदुपयोग गर्न सत्प्रेरणा दिएको बुझिन्छ। उक्त साधन नै मुख्य छन् ।

वेदप्रतिपाद्य सद्वस्तु सदा तिनैकालमा अबाधित रहन्छ, त्यही सबैको अविनाशी आत्मा हो, त्यही सद्वस्तु हो ।

आत्मादेखि अभिन्नरूपले ब्रह्मको अनुभव गर्नु नै शास्त्रको निर्देशन हो । **"आत्मा वाऽरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः"** गीता १५ । **"सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टः"** सवको हृदयमा साक्षीरूपले "अहम्" म नै रहेको छु । **"न हन्यते, न हन्ति, न जहतीति=अहम्"** न म कसैबाट मारिन्छु न म कसैलाई मार्छु न मलाई कोही छोड्न सक्छ वा न म कसैलाई छोड्छु यस प्रकारको "अहम्" को व्युत्पत्तिगत अर्थ गर्न सकिन्छ ।

अकारदेखि हकारसम्मका वर्णसमाम्नायले जे जति पद वाक्य बन्दछन् । तिनले जे जति वर्णन गर्छन्—त्यो सब त "अहम्" हो। योगवासिष्ठ पनि यही भन्दछ—

तपोविशेषै र्विविधैर्व्रतैश्च विधिनोदितैः ॥
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्योद्विजन्मना ॥ (मनु. २.१.६५)

आ-आफ्नो शास्त्रविहित कर्म परित्याग गरेर पनि द्विजातिले शमादिसाधनसंपन्न भएर उपनिषद् वेदान्तको अभ्यास गर्नैपर्छ ।

यथोक्तान्यपिकर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥
आत्मज्ञाने शमे च स्याद् वेदाभ्यासं च यत्नवान् ॥

यसै जन्ममा ज्ञान संपादन हुन नसकेमा ठूलो हानि हुन्छ भनेर "केनश्रुति सचेतगर्छिन्।

इहचेदवेदीदथ सत्यमस्ति नो चेदिहावेदीन्महतीविनष्टिः ॥

ब्रह्म वास्तवमा निर्गुण निर्विशेष निराकार व्यापक एकमात्र अद्वितीय वस्तु हो । विशुद्ध ब्रह्म सम्पूर्ण विशेषताबाट रहित छ । **"अस्थूल मनणु" "अनेजदेकं मनसो जवीयः" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता"** आदि श्रुतिहरूले वर्णन गरेका छन् ।

भगवान् वेदव्यासले "न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम् सर्वत्र हि"–ब्रह्मसू: ३.१ मा वर्णन गर्नुभएको छ । ब्रह्माकारवृत्तिविना ब्रह्मानुभव संभव देखिन्न ।

तदनुसार अन्तःकरणको तदाकारवृत्ति उदय नभई ब्रह्मको अनुभव हु सक्दैन । त्यसका लागि मनः बुद्धि, इन्द्रियादि निर्विकार विशुद्ध स्थिर रह अत्यावश्यक हुन्छ।

त्यसैले निर्देश गर्न नसकिनेअवाङ्मनोगोचर वस्तुको सम्बन्धमा केही भन मिल्ने न भए पछि सत्प्राप्तिका साधनमा जोडदिन परोक्षात्मक उत्तर दिंनुभएक बुझिन्छ।

यस्तो गम्भीर वेदस्तुतिमा उभय भाषाकलाविद् वेदान्त निष्णात श्रीरामचन पौडेल "रंघाली" ले नेपालको राष्ट्रभाषामा र संस्कृतको सरल भाषामा सबैलाई व संस्कृत के नेपालीभाषी साधारण सबै जिज्ञासुहरूलाई रोचक र आनन्दवर्षी ढङ्ग गद्यपद्य दुवैमा बडो मार्मिक र आकर्षक शैलीमा वेद स्तुतिको व्याख्या प्रस्तुत ग भएकोमा म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

यस्तो गम्भीर वेदान्तविषयमा विवेचना गर्ने कुशलता देखेर लेखकला पुनः अन्य प्रस्थानत्रयी अन्तर्गतका ग्रन्थहरूको व्याख्या यसरी नै लेखी दिने अपेक्ष राख्दै भगवान् महेश्वर पशुपतिनाथबाट सुस्वास्थ्य र दीर्घायुष्यप्राप्त गरी त ग्रन्थहरूको व्याख्या लेख्ने क्षमता र अवस्था प्राप्त होस् भनी शुभाकांक्षा सहितव पुनः साधुवाद प्रदान गर्दछु। जसबाट सर्वसाधारण नेपाली धेरैको उपकार हुनेछ

प्रसङ्गमा प्राप्त विभिन्न दर्शनहरूलाई देखाएर सयुक्ति सप्रमाण खण्डनसमे गरी सिद्धान्त पथलाई निष्कण्टक पारी विशेष रोचक पनि बनाइएको हुनाले य ग्रन्थ अत्यन्त पठनीय एवं संग्रहणीय पनि छ ।

हरिः ओम् तत्सत् ।

यस्योदारकृपाकटाक्षविलसद्वैराग्यपुण्योदयात् ।
सम्यक्तत्त्वमसीतिनैगमगिरोद्भूतात्मबोधाग्निना ।
दग्ध्वाऽज्ञानमशेषभेदजनकं धीराः परे ब्रह्मणि,
तिष्ठन्त्यात्मपदप्रदत्तमनिशं कृष्णं भजेऽहं मुदा ॥

डा. कृष्णकान्त अधिका

ग्रन्थ–रहस्य

भगवान् श्रीकृष्ण, आफ्ना परमप्रिय भक्त गृहस्थब्राह्मण श्री श्रुतदेव र अनन्यभक्त मिथिला नरेश श्री बहुलाश्वलाई **"सत्मार्ग"**को उपदेश गरेर द्वारकापुरी फर्कनु भयो- **"एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् । उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवती मगात् ॥"** भन्ने श्री शुकदेवबाट सुनेपछि महाराज परीक्षित्‌का मनमा शङ्का उठ्यो–

श्रुति शब्दात्मक छन्, शब्दहरू मुख्या, लक्षणा, गौणी भेदले त्रैवृत्तिक हुन् । ब्रह्म, शब्दातीत, निर्गुण, अङ्गुलीद्वारा निर्देश गर्न नसकिने, सत् असत्कार्यकारणरूप प्रकृति भन्दा पर छ, त शब्दमूलक श्रुतिहरू कसरी ब्रह्मपरक हुन सक्छन् ? भगवान् श्रीकृष्णले **"सन्मार्ग" "सतांवेदानां मार्गो ब्रह्मपरकत्वम्"** कसरी भन्नुभयो ?

मुख्यावृत्तिद्वारा ब्रह्म प्रतिपादन गर्न सकिँदैन–मुख्यावृत्ति रूढी र योग दुई किसिमको हुन्छ- स्वरूपले जातिले गुणले शब्दार्थको प्रवृत्ति हुने रूढी हो, जस्तो वामन (पुडको)भन्दा स्वरूपबाट, मानव (मानिस) भन्दा जातिबाट, कृष्ण (कालो) भन्दा गुणबाट शब्दको प्रवृत्ति हुन सक्छ त्यस्तो ब्रह्ममा हुन सक्दैन, किनकि ब्रह्म त निराकार, निर्जाति, निर्गुण एवं अनिर्देश्य छ। अब योगवृत्तिद्वारा ब्रह्ममा शब्दको प्रवृत्ति हुन्छ कि त भन्नलाई पनि प्रकृतिप्रत्ययार्थको योग चाहियो, जस्तो पाचक भन्दा शब्दार्थ प्रवृत्ति हुन्छ, त्यस्तो पनि ब्रह्म नहुनाले योगवृत्तिद्वारा पनि ब्रह्मको प्रतिपादन शब्दमूलक श्रुतिहरू गर्न सक्ने भएनन्। एतावता मुख्यावृत्तिद्वारा ब्रह्ममा शब्दको प्रवृत्ति न हुने नै भयो ।

अब लक्षणावृत्तिद्वारा शब्दार्थ प्रवृत्ति हुन्छ कि त भन्नलाई पनि **"मुख्यार्थ बाधित भएमा गौणार्थ कल्पना गर्नु लक्षणावृत्ति"** हुन्छ जस्तो **"गङ्गायां घोषः"** (गङ्गामा झुपडी) भन्दा गङ्गामा त झुपडी हुनै सक्दैन, यसकारण सम्बन्धीविषयत्वेन गङ्गाको तीरमा झुपडी भन्ने लक्षणा गरी उक्त शब्दार्थको तीरमा अर्थ गर्नुपर्‍यो, तर प्रस्तुत ब्रह्ममा त त्यसरी पनि शब्दार्थको प्रवृत्ति हुन सक्दैन, किनकि ब्रह्म त असङ्ग छ, असङ्ग ब्रह्मको सम्बन्धीविषत्वेन गौणार्थ कल्पना हुनै सक्दैन ।

यसकारण लक्षणावृत्तिद्वारा पनि ब्रह्ममा शब्दार्थ प्रवृत्त हुन सक्दैन भने शब्दात्मक श्रुतिले प्रतिपादन गर्न सक्ने कुरै भएन।

मुख्यावृत्ति र लक्षणावृत्तिद्वारा शब्दार्थको ब्रह्ममा प्रवृत्ति हुन नसके तापनि गौणीवृत्तिद्वारा प्रवृत्ति हुन्छ नि त भन्नलाई पनि सकिने देखिँदैन–धर्मद्वारा धर्मीको निर्णय गर्नु गौणीवृत्ति हो । जस्तो **"सिंहो माणवकः"** भन्दा सिंहमा विद्यमान शौर्यक्रौर्यादि गुणधर्महरू बालकमा देखिएको हुनाले गौणीवृत्तिद्वारा उक्तशब्दार्थको सिंहसदृशबालकमा प्रवृत्ति हुनसक्छ। प्रस्तुत प्रसङ्गको ब्रह्ममा त कुनै पनि धर्म नहुनाले शब्दार्थको प्रवृत्ति हुन सक्दैन।

यसरी कुनै न कुनै वृत्तिद्वारामात्र शब्दार्थद्योतन गर्ने अर्थात् प्रवृत्ति हुने शब्दहरूको कुनै पनि वृत्तिद्वारा ब्रह्ममा प्रवृत्ति हुनसक्ने न देखिएको हुनाले शब्दमूलक श्रुतिहरू ब्रह्मपरक भन्ने कसरी हुन सक्छ ?

यसरी महाराज परीक्षित्को शङ्का नै वेदस्तुति उत्पत्तिको बीज हो ।

यही शङ्का उठेपछि ज्ञानमूर्ति श्री शुकदेवजीसँग महाराज परीक्षित् यसरी सोध्दछन्–

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे ॥

जो अङ्गुलीद्वारा निर्देश गर्न सकिँदैन, जो सत् असत् कार्य कारणरूप प्रकृति भन्दा परछ, त्यस्तो निर्गुणशब्दातीत ब्रह्मको प्रतिपादन त्रैगुण्यविषयक शब्दात्मक श्रुतिहरू कसरी गर्न सक्दछन् ?

उपर्युक्त शङ्का सुनेर शुकदेवले भने कि भगवान्‌ले सगुण विग्रह धारण गरेर जीवहरूको निमित्त धर्म, अर्थ, काम, मोक्षका लागि क्रमशः तत्तत्साधनभूत इन्द्रिय, बुद्धि, मन, प्राणको रचना गरे ।

वास्तवमा शङ्का समाधानको निमित्त दिइएको उत्तर सुन्दा "कहाँ जान्छौ" भन्ने प्रश्नको **"भात खाएँ"** भन्ने जवाफ जस्तो देखिन्छ। हुन पनि जो प्रश्न महाराजले सोधेका छन्, त्यो सोझै जवाफ गर्न सकिने खालको छैन। किनभने ब्रह्म अशब्द छ, जसको वर्णन गर्दै जाँदा **"नविद्मो न जानीमः"** अर्थात् **आदेशोनेतिनेति नह्येतस्मात् परमस्ति" "नैववाचा नमनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा" "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय"** भन्नु सिवाय अरु भन्न बन्दैन । यस निमित्त शुकदेवले पनि **"शाखा**

अरुन्धतीन्याय"द्वारा भन्नुपर्‍यो। शुकदेवको भनाइको तात्पर्य यो हो कि निर्गुण, निराकार, अशब्द ब्रह्म नै सृष्टि समयमा माया सम्बलित भएर सगुण साकार बन्दछन्, यसरी विग्रहवान् बनेर नै बुद्धयादि उपाधिको रचना गर्दछन् । शब्दात्मक श्रुतिहरू यही सगुण ब्रह्मको साक्षात् प्रतिपादन गर्दछन्, किन्तु तात्पर्यतः निर्गुण ब्रह्मकै प्रतिपादन हुन्छ। किनकि निर्गुण र सगुणमा भेद नहुनाले यसप्रकार प्रतिपादन हुनु असम्भव हुँदैन। निर्गुण, निराकार, अशब्द ब्रह्मको साक्षात्प्रतिपादन हुन नसके तापनि उपाधि निषेधद्वारा तात्पर्यवृत्तिले श्रुतिहरू ब्रह्मप्रतिपादन गर्दछन्। यही कुरा ब्राह्मी उपनिषद्ले **"त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः"** भनेर पुष्टि गरेको छ।

ब्राह्मी उपनिषद् (वेदस्तुति) ब्रह्मको प्रतिपादन गर्दछ। यो अनादि परम्पराबाट चलिआएको र सनकादि महर्षि तथा उनका पिता पितामह ब्रह्माले पनि मान्दै आएको हुनाले शुद्धभक्तिद्वारा जो यसको मनन गर्दछ, ऊ पनि देहादि उपाधिद्वारा मुक्त भएर आत्मसाक्षात्कार गर्दछ।

यति भनेपछि अझ सन्देह निवारणको लागि शुकदेवजी नारदमुनि र नारायण भगवान्का बीचको **"वेद ब्रह्मपरक हुन्"** भन्ने प्रसङ्गको उद्धरण दिँदै भन्दछन्–

एक समय नरनारायणको दर्शनका लागि नारदमुनि घुम्दै घुम्दै बदरिकाश्रममा पुगे। जहाँ स्वयं भगवान् कलापग्रामवासी मुनिहरूको बीचमा विराजमान हुनुहुन्थ्यो। नारदजीले भगवान्सँग प्रार्थना गर्दै यही प्रश्न सोधे, जुन् तपाईंले मलाई सोध्नु भयो। त्यस ऋषि सभामा भगवान्ले भन्नुभयो–नारद! तपाईंश्वेतद्वीपमा गएको बेला जनलोकमा सनकादि ऋषिहरूको ब्रह्मसत्र अर्थात् ब्रह्मविषयक गोष्ठी भयो, त्यस विचार सभामा पनि यही चर्चा चलेको थियो **"तत्र ह्यऽय मभूत्प्रश्नस्त्वं मायमनुपृच्छसि"**। यद्यपि शास्त्रज्ञान तथा तपस्यामा सबै समान थिए, तापनि सनन्दनलाई वक्ता बनाएर अरु श्रोता बने। सनन्दनले त्यस ब्रह्मचर्चामा भने-प्रलयकालमा स्वरचित सम्पूर्ण जगत् आफैमा लीन गरेर भगवान् शयन गर्नुहुन्छ, जब सृष्टिको समय आउँछ, तब भगवान्कै निःश्वासरूप श्रुतिहरू स्तुतिद्वारा प्रभातमा बन्दी जनहरूले राजालाई जगाए जस्तै जगाउँछन्। **"यथाशयानं सम्राजं बन्दिनस्तत्पराक्रमैः । प्रत्यूषेऽभ्येत्यसुश्लोकै र्बोधयन्त्यनुजीविनः"** ॥१४॥

यसप्रकार सबै श्रुतिहरूको तात्पर्य परमात्माको प्रतिपादनमा नै निहित छ। अतः सबै श्रुतिहरू अट्ठाइस (**नवैकादशपञ्चत्रीन् भावान् भूतेषु येन वै । ईक्षेतार्थकमप्येषुतज्ज्ञानं मम निश्चितम्।** (पञ्चप्राण र चतुर्विधअन्तःकरण=नव। ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र मनः=एकादश, महाभूत=पञ्च, सत्व रजः तमः त्रिगुण=२८ ॥) तत्त्वक्रो जाल संसारबाट जीवहरूको उद्धारार्थ आ-आफ्नो वर्ग भेद अनुसार अट्ठाइस अट्ठाइसको गोल बनेर सुन्दर नर्कुटक छन्दका अट्ठाइसै पद्यद्वारा स्तुतिको व्याजले नानामतको खण्डन गर्दै समस्त वेद, उपनिषद्, पुराण आदिको निचोड परमात्मा परब्रह्म नै हो भन्ने देखाउँदै प्रार्थना गर्दछन् ।

पहिलो स्तुतिश्लोकमा श्रीकृष्ण परमात्मा नै आदि तथा अन्तमा सर्वांशतः वेदहरूको प्रतिपाद्य हो भन्ने दर्शाउँदै परमात्माको स्वरूपलक्षण बताइएको छ। **दोस्रो**मा इन्द्रादि देवताहरूको पृथक्सत्ता निषेध गरेर अभेदोपासना देखाएको छ। **तेस्रो**मा भगवद्भक्तिको उत्कर्षता देखाएको छ। **चौथो**मा भगवद् अभक्तको जीवनरूप श्वास व्यापार खलाँती जस्तै व्यर्थ छ भन्ने देखाउँदै परमात्माको सेवाका निमित्त उपदेश गरिएको छ। **पाँचौ**मा योगमार्गको प्रदर्शन गरिएको छ। **छैटौं**मा परमात्माको सर्वभूतान्तर्यामिस्वरूपको निरूपण गरिएको छ। **सातौं**मा आत्मा र परमात्मामा अंशांशिभावको प्रदर्शन गरिएको छ। **आठौं**मा भगवद् भक्तको निःस्पृहता देखाइएको छ। **नवौं**मा अभक्तहरूको दुर्गति देखाइएको छ। **दशौं**मा परमात्माको दया वात्सल्यादि गुण देखाइएको छ। **एघारौं**मा परमात्माको वाङमनको अगोचरत्व देखाइएको छ। **बाह्रौं**मा पञ्चवादिमतको खण्डन गरेर अद्वैतमतको प्रतिपादन गरिएको छ। **तेह्रौं**मा परमात्माको अधिष्ठानताले असत् जगदादिको पनि सत्प्रतीति भैरहेको देखाएको छ। **चौधौं**मा विद्वान्को पनि परमात्मस्वरूपको ज्ञानविना बद्धता देखाएको छ। **पन्ध्रौं**मा परमात्माको सर्वेश्वरत्व देखाएको छ। **सोह्रौं**मा सृष्टि गरे पनि भगवान्मा सर्व समानता देखाएको छ । **सत्रौं**मा भगवान्को नियन्तृता सिद्ध गरिएको छ। **अट्ठारौं**मा जीवको औपाधिक जन्म देखाउँदै नित्यत्व सिद्ध गरेको छ। **उन्नाइसौं**मा भयप्रदर्शनपूर्वक अन्यवादीको मतमा नपर्न आग्रह गरेको छ । **बीसौं**मा सत्सङ्गको निमित्त गुरुसेवनको उपदेश गरेको छ । **एकाइसौं**मा वैराग्योपदेश गरेको छ । **बाइसौं**मा तीर्थसेवनको उपदेश छ । **तेइसौं**मा जगत्को सत्यत्व खण्डन गरिएको छ। **चौबीसौं**मा जगत्को मिथ्यात्व समर्थन गरिएको छ । **पच्चीसौं**मा जीवात्मा र परमात्माको वैलक्षण्य देखाइएको छ। **छब्बीसौं**मा कामना युक्त व्यक्तिको

लागि उभयत्र सुखाभाव देखाउँदै कामना नाशको निमित्त आग्रह गरिएको छ। **सत्ताइसौंमा** भक्तहरूको निमित्त दुवै लोकमा दुःखाभाव देखाइएको छ । **अट्ठाइसौंमा** जगत् खण्डनद्वारा भगवत्परकता देखाइएको छ। यसप्रकार वेदको ब्रह्मपरकता वेदस्तुतिरूपले सिद्ध गरिएको छ।

यसरी सनन्दनबाट ब्रह्मविषयक उपदेश सुनेर सनकादि महर्षिहरू कृतार्थ भए। यसकारण प्रस्तुत वेदस्तुति समस्त वेद, उपनिषद् पुराणको सार हो र यसको मननद्वारा समस्तकर्मवासनाको नाश हुन्छ। यसैले हे नारद! तपाईं पनि यस ब्राह्मी उपनिषद्को मनन गर्नुहोस् भनेर भगवान् नारायणले नारदमुनिलाई भन्नुभएको थियो।

भगवान्बाट उक्त ब्राह्मी उपनिषद् सुनी कृतकृत्यभएका नारदबाट मेरा परमपूज्य पिता वेदव्यासले सुन्नुभयो र सोही मैले परमपूज्य पिताज्यूबाट सुनेको तपाईंलाई सुनाएँ । तपाईंले त्रैगुण्यविषयक श्रुतिहरू निर्गुण ब्रह्मको कसरी प्रतिपादन गर्दछन् भन्ने जुन प्रश्नगर्नु भएको थियो, त्यसको उत्तर वेदस्तुतिबाटै भयो होला भनी महाराज परीक्षित्लाई श्री शुकदेवले भन्नुभयो ।

अन्तमा समस्त वेदस्तुतिको संक्षिप्त रूपमा वर्णन गर्दै श्री शुकदेवजी भन्नुहुन्छ—

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो,
यःसृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ॥
यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा,
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्याये ह्यजस्रं हरिम् ॥

जो यस विश्वको सृष्टि, स्थिति र प्रलयको निमित्त संकल्प गर्दछ, जो प्रकृति र पुरुषको नियन्ता हो, र जसले यस विश्वको रचना गरेर अन्तर्यामीरूपले अनुप्रविष्ट हुन्छ र पालन गर्दछ र जसलाई जानेर जीव अविद्यालाई त्याग गर्दछ, जसरी सुतेको जीव देहाभिमान त्याग गर्दछ। यस्ता केवल निर्मायिक परमात्मालाई सदैव ध्यान गर्नुपर्दछ यही समस्त वेद, उपनिषद् पुराणहरूको सार हो।

चाहे पञ्चाग्नि तापुन्, चाहे तीर्थाटन गरुन्, चाहे वेदान्ताभ्यास गरुन्, चाहे यज्ञ गरुन्, चाहे शास्त्रार्थ गरुन्, किन्तु परमात्मस्वरूपको ज्ञान नगरी मृत्युरूप संसारसागरबाट पार मिल्दैन। यही कुरालाई श्रुतिहरूले आफ्नो सार बताएका

छन् । "तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय" । सम्पूर्ण शास्त्रहरूको मन्थन गरेर वारवार विचार गर्दा भगवान् श्रीकृष्ण परमात्माको ध्यान गर्नु नै निचोड निस्केको छ ।

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

यही नै श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धको सतासी अध्यायको सार हो । त्यसमध्ये वेदस्तुतिको आवश्यक सरलव्याख्या यस पुस्तिकामा प्रस्तुत छ ।

लेखक

श्री

नैवेद्य–अर्पण

वास्तवमा **"व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्"** भनाइ हुनाले सत्रौं अवतारमा परिगणित भगवान् व्यासले नदेखे नलेखेको विषय नै छ पो के र ? **"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्"** सम्भवतः यो आभाणंक यसै अर्थमा प्रचलित छ।

मैले यस वेदस्तुतिका सम्बन्धमा केही निवेदन गर्नै पर्ने कुराहरू हुनाले प्राक्कथनको रूप यसलाई मानेको छु।

वस्तुतः पाठकहरूले यसभित्र जेजति ज्ञानविषयक कुराहरू पाउनु हुनेछ, ती सब मेरा आफ्ना हैनन्। ऋतुम्भरा प्रज्ञावान् ऋषिमुनि तथा बहुश्रुत विद्वान्हरूले लेखेका वा मार्गदर्शन गरेका विभिन्न शास्त्रहरूबाट आवश्यक विषयहरू यसमा समावेश गरेर पुस्तकाकारमात्र मैले गरेको छु। सोझो अर्थमा खाँटी शब्द भन्नु पर्दा मैले चोरी गरेको छु।

पाएसम्म चोरीमा यी सामान कहाँ कहाँ ककसका हुन् खुलाउने प्रयास गरेको पनि छु, तर कतिपय विषयहरू सुने जानेका कसका हुन् नखुलेका पनि यसभित्र राख्ने धृष्टता लिएको छु। यसरी सँगालिएको यस सँगालोका बारेमा मलाई कुनै प्रकारको चोरीदोष नलगाइदिने पाठकहरूसमक्ष सर्वप्रथम साविती बयान दिँदै यसकार्य सम्पादनमा भए घटेका कुराको वेलीविस्तार विनम्र राख्तछु । मेरो आग्रह मात्र हो, दोष लगाउने नलगाउने विचार पाठकहरूकै हो। यसैले 'जो मर्जी' भन्छु ।

हुन त नयाँ मीठा कुराहरू यसभित्र दिन नसकेको कारण पाठकहरूले खासै बौद्धिक रसास्वाद यसबाट पाउनु हुने छैन, तदपि शास्त्रीय वाङ्मयको विस्तार, प्रसार जति हुँदै जान्छ उति ज्ञेयविषयको दुरूहतामाथि छलफल बढाएर ज्ञानालोकतिर उन्मुख बन्न सहज सुलभ हुन जाने परिणाममुखी दृष्टि राखेको छु।

अझ नढाँटीकन निवेदन गर्छु—यो मैले केवल आफ्नो तुष्टि यद्वा आत्मरंजनको निम्ति संचय गरेको हुँ। लेखेको हुँ।

अछाम जिल्लामा रहँदा खासै काम परिनरहने हुनाले मैले फुर्सदिलो अवसर छोपेर यस वेदस्तुति लेखनमा कलम उठाएको हुँ। अछाम कुकुरकाटे निवासी सतीर्थ्य पण्डित नारदानन्द कट्टेलजीबाट श्रीधरीटीकायुक्त श्रीमद्भागवत पुराण पाएको थिएँ। श्रीकृष्णप्रसाद रेग्मीले नेपालीमा लेख्नुभएको वेदस्तुति पनि वहाँले दिनुभएको थियो। यिनै पुस्तकले मलाई त्यसबेला आँट आयो। २०२८ सालको महाष्टमी [दशैं] का दिन म "साँफे" उत्रिएको हुँ। यसै सालको फागुन १९ मा यो पुस्तक लेखी पनि सकें।

शुद्धाशुद्धिका साथै नमिलेका विषयवस्तुमा मिलाइदिन मैले यो मूल रजिष्टर नै मेरा प्रांतः स्मरणीय महर्षिकल्प पिताज्यू पं. रुद्रशङ्कर शर्मा पौडेल समक्ष तत्काल पठाएँ। वहाँले आद्योपान्त पढ्नु भएर मैले रचेका संस्कृत र नेपाली श्लोकहरू दुवैथरी "सुखदा" नामबाट चिनाइदिनु मात्र भएको छ। ननु नच कतै गर्नु भएको छैन।

पछि पूज्यपाद पिताज्यूले—"मलाई 'सबैले बुझ्ने गरी वेदस्तुतिको व्याख्या गरिदिनसके जिज्ञासु सज्जनहरूका लागि काम लाग्ने हुन्थ्यो' भन्ने भाव भागवत भन्नुपर्दा भइरहन्थ्यो, तिमीले लेखेर त्यो इच्छा पूरा गरिदियौ, सद्भावनाले आकृति लियो" भन्नुभएको थियो।

साथै धेरै पटक सप्ताहको रूपमा भागवत पुराण भनियो, फलाना पण्डितले खूप भङ्गित लगाएर पुराण भन्दा रहेछन् भन्ने गरेका लोकोक्ति पनि यदाकदा सुनियो, तर वास्तवमा ती दिनमा आफैंले खासै भागवत बुझिएको रहेनछ। अब वेदान्तको अनुशीलनबाट केही बुझ्न थालियो तर अवस्थाले भन्न नसक्ने भइयो भन्ने गर्नु हुन्थ्यो वहाँ।

यो पाण्डुलिपि मैले केही विद्वान् समक्ष पठाएको थिएँ। श्री आहिताग्नि दीक्षित तीर्थराज आचार्य [सोमयाजी] श्री १०८ स्वामी ईश्वरानन्द गीतामन्दिर स्वयम्भू, श्री पं. ज्ञानहरि पण्डित [पद्मपादसरस्वती, देवघाट पीठाधीश], श्री सरदार प्रा. यदुनाथ खनाल, श्री दिव्यदेव ज्ञवाली अर्घाखाँची, श्री रञ्जनराज खनाल महाराजगञ्ज, श्री पं. कृष्णकान्त अधिकारी [हालमा] आदि ।

वहाँहरूले हेरेपछि कसैले मन्तव्यसहित पठाउनु भएको थियो कसैले मौखिक मन्तव्य मात्र। मैले पाएका लिखित मन्तव्यहरूमध्ये श्री दिव्यदेव ज्ञेवालीज्यूबाट प्राप्त मन्तव्य मेरो असावधानीले कता हरायो, हाल पाउन सकिन–यसमा म वहाँसँग क्षमा माग्दछु पनि। वहाँहरू सबैले प्रकाशन गर्न आग्रह किं वा सल्लाह दिनुभएको पनि थियो।

उस बेला नीलो मसीले लेखिएका हुनाले कतिपय ठाउँमा मसी उड्दै गएको, धेरै समयको अन्तरालमा यो मूलकपि कहिले यता कहिले उता गर्नुपर्दा बीचबीचका पृष्ठहरू पनि छुट्टिएर हराउँदै गएको आजको अवस्थामा देखेर श्री पं. कृष्णकान्त अधिकारीज्यूले प्रकाशन गरिहाल्ने प्रेरणा मलाई दिनुभयो। वास्तवमा यो प्रकाशनमा आउनुमा वहाँकै प्रेरणा मुख्य सम्झेको छु। अशक्त अवस्थामा पनि वहाँले मन्तव्य लेखेर मलाई प्रेरणा दिनु भएको भन्नेमा म विश्वस्त छु।

राष्ट्रसेवाको हैशियतले काठमाडौंमा बस्न पाएपछि खासै अध्ययन नै नगरी अछाममा रहँदा लेखिएको यस वेदस्तुतिलाई आवश्यक ठाउँमा परिमार्जन गर्ने सन्दर्भमा वेदस्तुतिका सातश्लोकसम्म अर्को रजिष्टरमा उतार्दै थिएँ। यो काम त्यसै रह्यो। यसैले अघिका ७ श्लोकसम्मको र बाँकी श्लोकको लेखाइमा पाठकहरूले केही अन्तर पाउनु हुनेछ। यथासम्भव कोश, व्याकरण दिएर अर्थ प्रष्ट्याउने प्रयास गरेको छु। तर बाँकीमा त्यसै गरी परिमार्जन गर्ने विचारलाई साकारता दिन सकिन।

धेरै समयको व्यस्ततापूर्ण प्रशासनिक कामको अल्झोमा अल्झिएकोले व्याकरणगत शुद्धाशुद्धिको सम्बन्धमा म अभिज्ञ नभएर नै उपयुक्त विद्वान्हरूमा अवलोकनार्थ प्रस्तुत गरेको हूँ, तर सबैबाट प्रकाशन गर्नुपर्ने प्रेरणा मात्र पाएँ– संशोधन, परिमार्जन कुनै पाइन।

उसैबेला प्राक्कथनको रूपमा लेखिएका पाना च्यातिएर हराएछन्। यसैले यो प्राक्कथन यस बेलाको हो। उसबेलाको भावना अहिले कहाँ प्रस्फुटित हुन्छ र ? मूल पाण्डुलिपिका बीच बीचका हराएका पृष्ठहरूको विषयवस्तुसँग अहिले तालमेल मिलाउन मलाई "धौ धौ" परेको छ। बहेको पानीमा निरन्तरता देखिए तापनि प्रतिक्षण प्रतिकण पानी पृथक् पृथक् भएजस्तै भावना पनि भिन्नभिन्न

प्रस्फुटित भैरहन्छ। जो अघि थियो अहिले छैन, जो अहिले छ त्यो पछि हुन्न। यसैले तालमेल खान्न।

तालमेल नखाएपछि लेखिएका विषयमा पनि न्याङ्गठ्याङ्ग– मिल्दैन, अनि लेख नै असजिलो, असमञ्जस बन्न पुग्छ। भएको छ यस्तै यहाँ। माफ गर्नु होला पाठकहरू हो!।

श्रद्धेय पाठकमहानुभावहरू!

अब यो वेदस्तुति मेरो आत्मरञ्जनको मात्र विषय भएन। सबैका निमित्त पढ्न सकिने रूपमा आयो। पिपठिषु जिज्ञासु विद्वज्जन विशेषतः यसका पाठक हुनुहुनेछ। मैले वहाँहरूकै निमित्त यो नैवेद्य अर्पण गरेको छु। आस्वादन अध्ययन पश्चात् यसभित्रका प्रत्येक कमी कमजोरी केलाएर दिनुहुन विनम्रतापूर्वक निवेदन पनि गर्दछु।

यसलाई यसरूपमा ल्याइपुऱ्याउन प्रत्यक्षपरोक्ष जजसबाट जे जस्ता श्रमबिन्दु पोखिए र अहिले सिन्धुका रूपमा यो आएको छ ती सब सृजनशील व्यक्तित्वहरूप्रति मैले नमन गर्नै पर्दछ।

सर्वप्रथम मलाई प्रेरणाका साथै मन्तव्यसमेत लिखितरूपमा दिनुहुने महानुभावहरू [जसका मन्तव्य यसैमा ग्रथित छन्] प्रति आभार व्यक्त गर्दछु– "म अत्यन्त अनुगृहीत छु"।

यी उपर्युक्त उपयुक्त, अमूल्य, सद्भाव, सत्प्रेरणाका निम्ति कृतकृत्य छु, कृतज्ञ रहन्छु म।

देशीकागजको रजिष्टरमा ३५×४० वर्ष अघि नीलोमसीमा लेखिएको र बेला बेला स्थानान्तरित हुँदै गर्दा झुत्रिँदै गरेको, अक्षरहरू पनि क्षर हुँदै रहेको देख्दा "चाहनेका निम्ति उपयोगी पनि हुन सक्ने तथा आफ्नो परिश्रमको परिणाम पनि सुरक्षित बन्ने हुनाले छपाउनुपर्छ जसरी पनि" भनेर मलाई झस्काई रही प्रकाशकको कार्यभारसमेत आफै वहन गरेकी मेरी धर्मपत्नी मञ्जु पनि यस सन्दर्भमा मैले नाम लिइनुपर्नेमा पर्छिन्।

यी सबको प्रतिफल स्वरूप गाँठी कुरो गाँठो फुकाउनुमा रहेको थियो। आदर्श राम्रो भएर पनि व्यवहारमा उतार्नु कठिन परे जस्तै अमूल्य सुझाव, सल्लाह. सद्भावले मूल्यवत्ताको काम दिने त भएन नि! अनि त थिएँ म रनभुल्ल अलमल्ल!

यस्तो अवस्थामा म को भनूँ ? मेरा अत्यन्त हितकारी मित्र, सहयोगी सखा वा मनोवृत्तानुसारी पुत्र ?

जे जसो मान्दा भन्दा पनि अन्यथा नपर्ने, एक दानवीर ज्ञानवीर उदारमना श्रेष्ठ पुरुषले यसको प्रकाशनमा मूल्यवत्ता मानेर "परेको म व्यहोरुँला" भनी समस्त मूल्यभारको दायित्व बोकी दिएकोले यो यस रूपमा यहाँको हातमा सुशोभित हुन पुगेको छ।

"उनी नाम रूप उपाधि ठान्दछन् र उपाधिनिरसन नै जीवनको चरम लक्ष्य मान्दछन्" उनीबाट यस्ता परहितका कार्य धेरै भएका छन्। यस निम्ति परोपकारव्रती उनीप्रति परमात्मासँग चिरायुष्यको प्रार्थना गर्दै सहर्ष सहस्रशः धन्यवाद अर्पन्छु । [उनको नाम हो ज्ञानेन्द्रवीर श्रेष्ठ]।

प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा मेरा परिवारजन सबैले सघाएका छन्, त्यसमा पनि छोरी सौभाग्यवती शकुन्तला शर्माले केही श्लोकहरूको टाइप गरिदिएर तथा पञ्चमपुत्र [कनिष्ठ] शिशिरचन्द्र पौडेलले आवरणपृष्ट कलात्मकता र आवश्यक चित्रहरूको प्रतिष्ठापना आदि कार्य गरेर सहयोग गरिदिएकोमा सबैलाई सधन्यवाद शुभाशीर्वाद व्यक्त्याउँछु ।

झण्डै झण्डै ४० वर्ष अघि नीलोमसीले धर्के रजिष्टरमा लेखिएको पाण्डुलिपिबाट उड्दै मेटिँदै गरेका अक्षरहरूलाई मिलाएर श्रद्धापूर्वक झर्को कत्ति नमानी टङ्कण गरिदिने बहिनी सुश्री शशीकला राईलाई स्नेहसाथ धन्यवाद दिन्छु ।

त्यसैगरी थ्रीस्टार प्रिन्टिङ्ग प्रेसका सहयोगीसमेतका प्रबन्धक श्री राममणि दाहाललाई पनि यथासमयमा पुस्तकाकारमा यसलाई ल्याइदिएकोमा "साधुवाद" भन्दछु ।

अन्तमा –

आलोचना गर्न पाउने सहज अधिकार पाठकहरूमा हुन्छ भन्ने सार्वत्रिक मान्यता छ। त्यसैले प्रतिपाद्य वा प्रस्तुत्य विषयमा लागेका कमी कमजोरी वा अशुद्धि, त्रुटिमा कटुभन्दा कटु पनि आलोचना गर्ने सबैमा हक छ ।

यस्तै विषयहरू बटुलेर कुनै पाठकले अनावश्यकरूपले प्रस्तुत पुस्तक अत्यन्त विस्तृत बनेको त कुनै पाठकले अपेक्षित कुनै विवेचना वा विषयवस्तुलाई

पर्याप्तस्थान दिन नसकेको पनि भन्न सक्नुहुन्छ।

यस प्रकारका द्विविधप्रतिक्रियाको सम्भावनालाई ध्यानमा राखेरै मैले यथासम्भव संक्षेपमा भए पनि प्रासङ्गिक विषयवस्तुहरूमा तद्गत विचार प्रक्षेपण गर्ने यत्किंचित् चेष्ट्या लिएको पनि छु । माथिल्लो प्रघट्टकमा दोष नमानिदिन अनुनय विनय गर्दै "जो मर्जी" भनेको पनि छु—यसको अर्थ पाठकजनहरूको हक खोस्ने जमर्को गरेको कत्ति न सम्झिदिनु हुनेछ। यति गर्दागर्दै पनि यस पुस्तकमा जेजति जस्ता त्रुटि, दुरूहता वा अदक्षता प्रतीत हुनेछन् तिनमा धारणा बनाइहाल्नु अघि लेखनकालिक अवस्था र सामग्रीहरूको पनि अधिक उत्तरदायित्व रहने वास्तविकता पट्टि पनि ध्यान राख्दै कृपालु रही उच्चावचमा मार्ग दर्शन गराइदिन विद्वान् पाठकजन समक्ष विनम्र प्रार्थना गर्दछु।

अस्तु शुभम् !

दिनाङ्क : २०६७ फागुन १९

विनीत

रामचन्द्र पौडेल "रंघाली"

श्री गणेशाय नमः। श्री सरस्वत्यै नमः। वेदपुरुषेभ्यो नमः।

मूल श्लोक—

जय जय जह्यजामजितदोषगृभीतगुणां,
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ॥
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते,
क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरे न्निगमः ॥१॥

पदच्छेदार्थ—जय, जय, जहि, अजाम्, अजित, दोषगृभीतगुणाम्, त्वम्, असि, यत्, आत्मना, समवरुद्धसमस्तभगः, अगजगदोकसाम्, अखिलशक्त्यवबोधक, ते, क्वचित्, अजया, आत्मना, च, चरतः, अनुचरेत्, निगमः।

अन्वयार्थ—अगजगदोकसाम्, अखिलशक्त्यवबोधक, जय, अजित, दोषगृभीतगुणाम्, अजाम्, जहि, जय, यत्, त्वम्, समवरुद्धसमस्तभगः असि, क्वचित्, अजया, च, आत्मना, चरतः, ते, निगमः, अनुचरेत् ।

पर्यायार्थ—अगजगदोकसाम्, नगच्छतीति **(गम्+ड, नञ् तत्पुरुषसमासः)** अगम्, गच्छतीति **(गम्+क्विप्, नि. द्वित्वं तुगागमः)** जगत्, बहुवचने-अगानिस्थावराणि जगन्ति जङ्गमानि-ओकांसि (उच्+असुन्) आश्रयाः **(लोकः सद्माऽऽश्रयश्चौकाः- इत्यमरः)** शरीराणीति येषां तेषाँ स्थावरजङ्गमजीवाना मखिलशक्त्यवबोधक हे समस्तशक्तिदातः! जय निजोत्कर्ष प्रकटीकुरु शक्तिप्रदानतः शक्त्युद्बोधनङ्कुरु-इत्यर्थः। अजित **(नञ्+जि+क्त)** हे अजेय ! दोषगृभीतगुणाम्-दोषार्थं गृभीता गुणा यया तां, यद्वा दोषा गृभीता गुणा यया ता मथवा दोषैर्गृभीता गुणा यस्या स्तां क्रमशोजीवानां सत्यज्ञानानन्दरूपावरणाय प्रकटितगुणां, जीवार्थं दोषप्रापणगुणवतीं, दोषापिहितगुणा मजां **(नञ्+जन्+ड+टाप्)** मायां जीवनसम्बन्धादविद्यामित्यर्थः, जहि विनाशय, अतो जयेतिद्विरुक्तिः । अत्र च जयजयेतिद्विरुक्तितो हर्षे वाऽऽदरे चार्थः संयोज्यः । अथवा जयतिसर्वमितिव्युत्पत्त्या चैको जयशब्दः सम्बोधनपरकः । अखिल शक्त्यवबोधकेत्यत्रचसम्बोधनपरोऽखिलशब्दः। तदाऽखिल **(नास्ति खिल मवशिष्टं यस्य-नञ्+बहुब्रीहिसमासः)** हे सम्पूर्ण पूर्णस्वरूप ! **(निखिलाऽखिलानि निःशेषम् । समग्रं सकलं पूर्ण मित्यमरः)** पूर्णस्तु परमेश्वर एव- **"पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण मुदच्यत इतिश्रुतेः"**—तथैव दोषगृभीतगुणा मित्यत्रचाऽजितेत्यस्य सम्बन्धः

कर्तुं शक्यः । तदा च न जिता दोषा यैस्तैरजितदोषैर्दोषयुक्तैर्गृभीताः स्वीकृत
गुणाःशब्दस्पर्शादयो यस्यास्तामविद्यामित्यर्थः करणीयः ।

यद्यस्मात्त्वं भगवान्तु समवरुद्धसमस्तभगः समवरुद्धः समस्तो भगोये
तथाभूतः (भगंश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु-इत्यमरः) स्वरूपत ए
सम्प्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसिभवसि (आत्मनाऽऽत्मनीतिबोद्धव्यम्) ।अतः क्वचित्सर्गा
सृष्टिकालेऽजया मायया सह च पुनः क्वचित्सर्गान्ते प्रलयान्ते चात्मना स्वरूपेणै
चरतो विहरतः, ते तव (**कर्मणिषष्ठीत्वाद् विहरन्तं त्वामित्यर्थः**
निगमोऽस्मद्वेदसमूहोऽनुचरेत्प्रतिपादयेत् (लडर्थे लिङ्) ।

अत्रच प्रमाणं यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि—**"यस्तूर्णनाभइव तन्तुभिः प्रधानजै
स्वभावतोदेव एकः स्वमावृणोत्"**—श्रीमद्भागवतेच **"नारायणे भगवति तदि
विश्वमाहितम् । गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः ॥"** श्रीमद्भगवद्गीतायां
— **"वेदैश्च सर्वै रहमेव वेद्यः" "दैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया"** देवीभागवते
—**"मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत्सर्वं चराचरम्"** इत्यादिभिर्मायासम्बन्धसमर्थनञ्च
जायते ।

**"सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । तदैक्षतबहुस्यां प्रजायेयेति" "य
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" । "अस्यमहतोभूतस्य निःश्वसि
मेतद्दृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः ।" "सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म ।" "तत्त्वमसि ।**
इत्याद्याः श्रुतयश्च परमात्मस्वरूपकथनपूर्वकं वेदानां ब्रह्मपरकत्वं च प्रतिपादयन्ति

भावार्थ—हे भगवन्! त्वं सम्पूर्णैश्वर्यपरिपूर्णोऽसि, चराचरदेहवतां शक्त्युद्बोधयि
च त्वमेव । त्वन्मायावशगानां जीवानां स्वरूपज्ञानमप्यपिहितमस्त्यविद्यया । अ
श्चाऽविद्यां नाशय । तन्नाशनेन स्वोत्कर्षं प्रकटीकुरू । सृष्टिकाले बहिरङ्गशक्त्य
मायया सर्गान्ते चाऽन्तरङ्गशक्त्या स्वरूपेणैव विहरन्तं लोकवल्लीलयन्तं त्वामे
वयं श्रुतयः प्रतिपादयामः । निर्गुणस्य शब्दातीतस्याऽपि ब्रह्मण
सच्चिदानन्दविग्रहवत्त्वेन जगज्जन्मादिकारणत्वात्त्रैगुण्यविषयाण
शब्दात्मकानामपि वेदानां तात्पर्यवृत्त्या निर्गुणब्रह्मप्रतिपादनं भवतीति—**"कथं चरा
श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ?"** इति राज्ञः प्रश्नस्याऽप्युत्तरमिदम् ।

तात्पर्यार्थ—अत्र च परमात्मस्वरूपकथनेन वेदानां ब्रह्मपरकत्वं प्रतिपादितम्

सरलार्थ—हे भगवन्! श्रीकृष्ण! तपाईं स्वयं समस्तऐश्वर्ययुक्त हुनुहुन्छ, तप
नै स्थावर, जङ्गम समस्त जड चेतनमा शक्तिको संचार गर्नुहुन्छ, तपाईंको दुरत्य

मायाकोकारण यी जीव स्वयं अविद्या हटाउन समर्थ छैनन्, यसकारण ज्ञानादिको आवरण गर्ने दोषमयी अविद्यालाई हटाइ दिनुहोस्, तपाईंको जय होस्। तपाईं जुनबेला सृष्टिको इच्छा गर्नुहुन्छ, त्यसबेला मायासित विहार गर्नुहुन्छ—अर्थात् तपाईं यद्यपि नित्यमुक्त मायाभन्दा पर, निर्मायिक हुनुहुन्छ, तदपि सृष्टिको समयमा मायासबलित बनेर लीला रचाउनुहुन्छ सृष्टि गर्नुहुन्छ । सृष्टिको अन्तमा अर्थात् अघि पछि तपाईं स्वयं आफैँमा रमाउनुहुन्छ। यस्ता तपाईंलाई निर्गुण, अशब्द भए पनि हामी जान्दछौँ । तपाईंको जय होस्।

कसरी अङ्गुलीनिर्देशनद्वारा देखाउन नसकिने, सत् असत् कार्यकारणरूप प्रकृतिभन्दा पर, निर्गुण, शब्दातीत ब्रह्मको प्रतिपादन त्रैगुण्यविषयक शब्दात्मक श्रुतिहरू गर्न सक्छन् भन्ने महाराज परीक्षित्‌को प्रश्नको जवाफ यसरी गर्छन् कि निर्गुण निराकार, अशब्द, ब्रह्मको साक्षात् प्रतिपादन हुन नसके तापनि उपाधिनिषेधद्वारा तात्पर्यवृत्तिले प्रतिपादन हुन्छ। यही कुरा यस श्लोकले देखाएको छ।

सुखदार्थ—भगवन् ! जडचेतनादयोऽमी,

तवमायां नहि शक्नुवन्ति हन्तुम् ।

अतएव कृपानिधान कृष्ण !

झटितीमां जहि ते जयो जयोऽस्तु ॥१॥

समस्तभगयुक्त हे अखिलशक्तिका मालिक !

चराचर जगत् विषे, सकलदोषका नाशक ! ॥

"वृथा जवनिका" प्रभो ! समिटदूर अज्ञानको,

"प्रकाशभर" लोकमा – अमिट ज्ञान विज्ञानको ॥१॥

॥१॥

मूल श्लोक—

बृहदुपलब्धमेत दवयन्त्यवशेषतया,

यत उदयाऽस्तमयौ विकृतेर्मृदि वाऽविकृतात् ॥

अत ऋषयोदधुस्त्वयि मनोवचनाऽचरितम्

कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥२॥

पदच्छेदार्थ—बृहत्, उपलब्धम्, एतत्, अवयन्ति, अवशेषतया, यत
उदयास्तमयौ, विकृतेः, मृदि, वा, अविकृतात्, अतः, ऋषयः, दधुः त्वयि
मनोवचनाचरितम्, कथम्, अयथाभवन्ति, भुवि, दत्तपदानि, नृणाम् ।

अन्वयार्थ—एतत्, उपलब्धम्, बृहत्, अवशेषतया, अवयन्ति, अविकृता
यतः, उदयास्तमयौ, वा, विकृतेः, मृदि, अतः, ऋषयः, मनोवचनाचरितम्, त्वयि
दधुः, नृणाम्, दत्तपदानि, भुवि, कथम्, अयथा भवन्ति ?

पर्यायार्थ—एतत्समीपवर्ति चैतदोरूपं सर्वमप्युपलब्धं **(उप+लभ्+क्तः)** पु
प्रतीयमानमिन्द्रवरुणाद्यात्मकं जगद्बृहत् **(बृह+अति)** ब्रह्मेत्यवशेषत
(अव+शिष्+घञ्+ता) ऽवशिष्टतया प्रलयान्तेत्वामेवाऽवयन्ति जानन्ति त्वमेव शे
इत्येतदृषय इत्यर्थः। अतोऽस्मादेवकारणादृषयो मन्त्रद्रष्टारो मुनयो मनोवचनाऽऽच
मनसाऽऽचरितंध्यानं वचनेनाऽऽचरितं कीर्तनं यद्वा मनश्च वचनञ्चाऽऽचरितं चे
समाहारैकवचनत्वे ध्यानं कीर्तनं पूजनञ्चाऽप्यर्थः कर्तुं शक्यते त्वयि त्वन्निमित्त
दधु श्चक्रुर्नतु त्वदतिरिक्तेषु वरुणेन्द्राद्यात्मकेषु विकारवत्स्वित्यर्थः । यतो नृणांनरा
पृथिवीतलवर्त्तिनां दत्तपदानि दत्तानि स्थापितानि चरणानिपदानि यत्र कुत्राऽ
वृक्षभित्तिसोपानादिषु भुवि पृथिव्यां कथमयथा भवन्ति कथमदत्तानि भव
प्रश्नार्थः, अपितु भूतलवर्तिनां यत्रकुत्राऽपिस्थापिता श्चरणाः पृथिव्यामेव स्थापि
भवन्ति पृथिवीसम्बन्धाद् वा तदाकर्षणगुणवत्त्वादित्यर्थः ।

तैत्तिरीयोपनिषदि–**"यतो वेमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीव
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति"** छान्दोग्यश्रुतौ च–**"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि**
बृहदारण्यकोपनिषदि–**"यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद् यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलि
व्युच्चरन्त्येवमेवाऽस्मा दात्मनः सर्वे प्राणाःसर्वे लोकाः सर्वेदेवाःसर्वाणि भूता
व्युच्चरन्ति"** । **"सदक्षरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्, गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः"**
विष्णुपुराणे **"जन्माद्यस्य यतः"**– ब्रह्मसूत्रे । **"यथा तरङ्गा जलधौ तथेमाः सृष्टयः
उत्पत्योत्पत्य लीयन्ते रजांसीव महानिले"**–योगवाशिष्ठे । **"वेदाः शास्त्राणि वि
मेतत्सर्वं जनार्दनात्"**– विष्णुसहस्रनाममाहात्म्ये, इत्यादि श्रुतिस्मृत्यादिभ्यो ब्रह
एवोत्पत्तिर्ब्रह्मण्येव लय इति समर्थनम्। एतावता ब्रह्मण इन्द्रवरुणात्मकस्यजगतश्चैका
प्रदर्शितम् ।

भावार्थ—हे भगवन्! श्रुतयो यद्यपि वरुणेन्द्रादीनपि प्रतिपादयन्ति, न तत्तेषां वस्
प्रतिपादनं भवति, प्रलयान्ते ब्रह्मणस्तवैवाऽवशेषतया प्रतीयमानस्याऽपीन्द्राद्यात्मक

पुरोदृश्यमानस्य जगतस्त्वत्तो न पृथक्सत्ता ऽस्ति । यथाहि घटादिविकारजातस्य मृत्तिकादित उद्भवो मृत्तिकादावेवलय स्तथैव त्वत्तस्तेषामुत्पत्तिस्त्वयि हि तेषां च विलयः । अतो यत्किमपि विकारजातं प्रतिपादयन्त्यः श्रुतय स्तद्द्वारा त्वामेव प्रतिपादयन्ति । **"वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"**—इतिश्रुतिः समर्थयत्येतत् । अत ऋषिभिर्मनोवाक्कायै र्यत्कृतं तदपि त्वन्निमित्तकमेव, न वरुणेन्द्रादिविकारिनिमित्तकमिति। यथा च भूतलवर्तिनां मनुष्याणां सोपाननिहितेऽपि चरणे न भूतलाद् बहिर्मन्येते, तथैव वरुणेन्द्रादिप्रतिपादने विहितेऽपि न त्वदप्रतिपादनं भवति वा न तु त्वत्पृथक्प्रतिपादनं भवति । अतश्च **"सर्वंखल्विदं ब्रह्म"** इति सर्वोपादानतया **"नेतिनेति"**— इत्यवशेषतया च त्वामेव प्रतिपादयामो वय मित्यर्थः ।

तात्पर्यार्थ—इन्द्रादिदेवानां पृथक्सत्तानिरसनेनतत्राऽभेदोपासना समर्थिता वा चैकोपासनेति।

सरलार्थ—हे भगवन्! जसरी घैंटो, कहतरो, हाँडी आदि माटोबाट बन्दछ, फुटेपछि माटोमा नै विलाउँछन्, त्यो बेला घैंटो, कहतरो आदि न रहेर माटोमात्र अवशेष रहन्छ, त्यसरी नै यो सम्पूर्ण विश्व तपाईंबाटै उत्पन्न हुन्छ, तपाईंमा नै विलीन हुन्छ, त्यसबेला विकारजति सबै नाश हुन्छ, केवल तपाईंमात्र सत्यरूपले अवशेष रहनुहुन्छ । यसकारण वेदमा इन्द्रादिदेवताको वर्णन गरिएको भए तापनि तिनीहरूको तपाईभन्दा पृथक्सत्ता न भएको हुनाले तद्द्वारा त्यो सव ब्रह्मरूप तपाईंकै वर्णन गरिएको हो भन्ने कुरा हामी निश्चित गर्दछौं। यसैले ऋषि, मुनि, मुमुक्षु आदिले जो जति ध्यान कीर्तन, पूजन आदि गर्दछन् त्यो सब तपाईंकै प्रसन्नताको लागि गरेका हुन्, पृथक्पृथक् वरुणेन्द्रादि विकारहरूको लागि हैन । हुन पनि हो, भित्तो भऱ्याङ्ग पीङ जहाँ रहे पनि पृथ्वी बाहिर रहेको भन्न मिल्दैन, भनिंदैन । त्यस्तै श्रुतिहरूले जुनकुनै विकारजातको प्रतिपादन गरेको देखिए तापनि त्यो सब तपाईंकै प्रतिपादन गरेको ठहरिन्छ । किनभने यो सब प्रतीयमान जो जे जति छ, त्यो सबै तपाईं नै हो र ती सबैमा तपाईं नै अन्तर्यामी रूपले रहनुभएको छ।

श्रुतिमा **"इन्द्रो यातो वसितस्य राजा"**, **"इमम्मे वरुण श्रुधी"** आदि मन्त्रहरूले तत्तद्देवताहरूलाई बुझाए तापनि ती सव तपाईंबाटै बनेका र तपाईंमा नै विलयन हुने हुनाले तिनको तपाईंभन्दा पृथक् सत्ता छैन, वचनले उच्चारण गरिने सबै नामधेय नै विकार हो, तपाईंमात्र सत्य हो। यसरी यसश्लोकले अभेदोपासना मात्र

हैन, एकोपासना देखाएको छ। जहाँ उपास्य र उपासकमा अभिन्नता हुन्छ, अभेदोपासना त्यहाँ बन्न सक्छ। प्रस्तुत प्रसङ्गमा त त्यसो नभएर इन्द्रवरुणाद्यात्मक जगत् ब्रह्मको विवर्तितरूपमात्र हुनाले अभेदोपासना भन्न पनि मिल्दैन, एकोपासना नै मान्नुपर्छ । यसरी यसश्लोकले समन्वय गरेको छ ।

सुखदार्थ—भगवन् ! यदिदं चकास्ति सर्वं,

प्रथमे वा प्रलये न तस्य सत्ता ॥

घटवद्, खलु मृत्तिकेव सत्यः

त्वमसीत्येव मथोऽस्ति ते महत्ता ॥२॥

गरुन्, वरुणइन्द्रको स्तुतिकथादि- "तिम्रै त हो"

विकार घटनाम जो, जति छ शब्द वेकार हो ॥

शराब, घट जे बनोस् अलग हैन – "हो, मृण्मय",

तथैव वरुणेन्द्रको स्तुति-विधान हो- "त्वन्मय" ॥२॥

॥२॥

मूल श्लोक—

इति तव सूरय स्त्र्यधिपतेऽखिललोकमल-

क्षपणककथाऽमृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ॥

किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः

परम भजन्ति ये पद मजस्रसुखाऽनुभवम् ॥३॥

पदच्छेदार्थ—इति,तव, सूरयः, त्र्यधिपते, अखिललोकमलक्षपणककथाऽमृताब्धिम्, अवगाह्य, तपांसि, जहुः, किमुत, पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः, परम, भजन्ति, ये, पदम्, अजस्रसुखाऽनुभवम् ।

अन्वयार्थ—त्र्यधिपते!, सूरयः, इति, तव, अखिललोकमलक्षपणककथाऽमृताऽब्धिम्, अवगाह्य, तपांसि, जहुः, परम! ये, स्वधामविधुताऽऽशयकालगुणाः, अजस्रसुखाऽनुभवम्, पदम्, भजन्ति, किमुत ?

पर्यायार्थ—हे त्र्यधिपते! त्रयाणांलोकानामधिपतिः स्वामी तत्संबोधने,

हे त्रिलोकिन् !, त्रयाणां गुणानां वाऽऽध्यात्मिकाऽऽधिदैविकाऽऽधिभौतिकानामधिपते रित्यपि सङ्गच्छते।

सूरयो **(सू+क्रिन्)** विद्वांसः पुरुषा इति सर्वात्मना सर्वकारणत्वेन भजनीयत्वेन च तव भवतोऽखिललोकमलक्षपणककथाऽमृताऽब्धिमखिलाश्च ते लोका स्तेषां समस्तचराऽचरजीवानां मलस्य पापस्य क्षपणका **(क्षपे+ल्युट्+कन्)** विनाशिका या कथा सैवाऽमृताब्धिः सुधासागरस्तमवगाह्य वगाह्य **(भागुरिमतेऽकारलोपाद्वगाह्य)** श्रुत्वेत्यर्थः, अथवा समस्तपापनिरसनकारणं सुधासिन्धुं त्वां निषेव्येति च । तपांसि तपन्ति तापत्रयाणीति दुःखत्रयाणि चाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभूतानि जहु स्त्यक्तवन्तः। तवकथाश्रवणमात्रेण पापमोचनं भवति यदा, तदा परम ! परं परत्वं मातीति सर्वोत्तम! अथवा परो माया य इति वा परा मा यस्येति सम्बुद्धौ परम ! मायातीत! ये स्वधामविधुताशयकालगुणाः स्वस्य भगवतः परमात्मनोधाम पदं लीलाचरितादि तेन विधुता दूरीकृता आशया श्च रागद्वेषादयः काला जरादय स्तेषां गुणा यैस्ते तथाभूताः सन्तः स्वरूपस्फुरणेनविजिताऽऽशयकालगुणा इति वा ऽजस्रसुखाऽनुभवं नित्यानन्दरूपं पदं तवधाम भजन्ति ध्यायन्ति—**"यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति"** गीतायाम्। किमुत तेषां वक्तव्यम् ? न किमपीत्यर्थः। अत्र च यथाहि भगवान्मनुः—**"सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परंस्मृतम् । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्वि जो भवति नान्यथा ।"** कठोपनिषदि च-**"अनाद्यनन्तं महतः परंध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन"**— गीतायां-**"मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्त्वैव मात्मानं मत्परायणः।"** कठोपनिषदि यमः—**"यमेवैष वृणुते तेन लभ्य स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्"**। **"तमीशानंवरदं देव मीड्यं निचाय्येमां शान्ति मत्यन्तमेति। तमक्रतुः पश्यत वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" "तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते"** इत्यादि **"श्रुतिस्मृतिभ्यो भगवद्भक्तानां दुःखतो निवृत्तिः सुखाऽवाप्तिः प्रदर्शिता"**।

भक्ताश्च चतुर्विधाः प्रोक्ताः। आर्तो जिज्ञासु रर्थार्थी ज्ञानी चेति गीतायां दर्शनात् । अस्मिँच्छ्लोके द्विविधा भक्तिः प्रदर्शिता। कथाश्रवणादिरूपा, सच्चित्सुखस्वरूपाचेति। भगवद्भक्तानां दुःखनिवृत्तिकथनद्वारा ब्रह्मज्ञानिनां वैशिष्ट्यं द्योतयति च।

संक्षेपार्थ—भगवद्भक्तानां दुःखनिवृत्तिदर्शनतो भक्तेरौत्कर्ष्यं प्रदर्श्यब्रह्मज्ञानांवैशिष्ट्यँ स्थापयति।

भावार्थ—हे त्रिलोकस्वामिन्! श्रुतीनां तवैव सर्वात्मना प्रतिपादनत्वेन हेतुना विवेकिनो जनास्त्वदीयकथामृतं पीत्वैवाऽध्यात्मिकाऽधिदैविकाऽऽधिभौतिकतापत्रयं जहति । यदैवं, तदा ये भक्ता मनोगतान् रागद्वेषादीन् कालगताञ्जरादीनपि संत्यज्य

सच्चिदानन्दरूपं श्रीविग्रहं त्वां भक्त्योपासते स्वरूपस्फुरणद्वारा स्वात्मानं परिचिन्वन्ति, तेषां किल किमिह वक्तव्यमिति? किन्तु वक्तव्यमेव नास्तीति। भगवल्लीलाकथाश्रवणादिनैव दुःखत्रयान्मुक्तिर्भवति, तदधिकं तन्मननिदिध्यासनादिभिस्तु—**"यद्गत्वा न निर्वर्तन्ते तद्धाम परमंमम"** इतीत्थं भगवद्धामैव प्राप्नुवन्तीतिज्ञानिनो भक्तजना : ।

तात्पर्यार्थ—अतस्तव भक्तिर्गरीयसी महीयसी च, दुःखत्रयनिवृत्तेः स्वधाम प्राप्तेश्चेति।

सरलार्थ—हे भगवन्! हरतरहबाट श्रुतिमा तपाईंकै प्रतिपादन भएको कुरा बुझेका कतिपय बुधजनहरूले समस्त पाप नाश गर्ने तपाईंका लीलाकथारूपी अमृतपान गरेर यस भवसागरका त्रिविधताप आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविकका अनन्तदुःख भुँमरीबाट छुटकारा पाएका छन् । तपाईंका कथामात्रले त दुःखनाश हुन्छ भने जसले तपाईंका लीला चरित्र महिमाको प्रभावबाट मनका रागद्वेषादि गुण र कालका जरादि गुणलाई पखालेर अनन्यमनसा सत् चित् सुख स्वरूप तपाईंकै ध्यान गर्दछन् । त्यस्ता अनन्य भक्तहरूको सम्बन्धमा फेरि के भनौं ? अर्थात् त्यस्ता तपाईंका भक्तहरू तपाईंलाई पाएर तपाईंमा नै रमाउँछन् । फेरि संसारमा तिनीहरूले फर्कनु पर्दैन । जहां गएपछि फेरि यहाँ फर्किरहनु पर्दैन, त्यस्तो तपाईंको धाम छ भनेर उपनिषद, गीताहरूले भनेका छन् ।

यस श्लोकमा द्विविधाभक्तिको उल्लेख भएको छ । भगवान्का लीलाकथाश्रवणादिरूपभक्ति र सच्चिदानन्दस्वरूपज्ञानरूप भक्ति । पहिलो भक्तिबाट तापत्रयमुक्तिका कुराहरू दर्शाइएका छन्। दोस्रोबाट स्वरूपको स्फुरणद्वारा सच्चित्सुखस्वरूप परमात्मप्राप्तिको सङ्केत गरेको छ। हुनपनि भगवद्भक्तिबाट नै भक्तहरू अनन्त दुःखसागर पार गर्दछन् भने आत्मज्ञानी किंवा ब्रह्मज्ञानी भक्तको निमित्त त परमात्मप्राप्ति सहज बन्दछ। गीतामा **"ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्"** भनेर ज्ञानी भक्तको वैशिष्ट्य देखाउनुको तात्पर्यबाट र **"ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति"** उपनिषद्बाट पनि यो कुरा सिद्ध हुन्छ।

चार प्रकारका भक्त छन्—आर्तभक्त, जिज्ञासुभक्त, अर्थार्थीभक्त र ज्ञानीभक्त । आर्तभक्तको श्रेणीमा द्रौपदी, गजेन्द्र आदि, जिज्ञासु भक्तमा उद्धव, परीक्षित, शौनक आदि अर्थार्थी भक्तमा ध्रुव, सुग्रीव, विभीषण आदि र ज्ञानीभक्तमा प्रह्लाद, सनकादि उदाहरणीय छन्।

वस्तुतः भगवान्का भक्तहरू पनि भगवत्स्वरूप नै हुन्छन्। भक्तहरूका मन बुद्धि कार्यकलाप, विचार–व्यापार सबै नै लीलामय भगवान्मा सदा ओतप्रोत रहन्छन्, यसैले जसरी भगवत्स्वरूपको ध्यान गरेर साधकले मोक्ष प्राप्त गर्दछन्, त्यसरी नै भगवद्भक्त, युधिष्ठिर, प्रल्हाद, शुकदेव, हनुमान् आदिको ध्यान गर्दा पनि साधकको कल्याण हुन्छ भन्ने कुरा शास्त्रहरूमा हामी पाउँछौं। अझ भनौ भने भगवान् स्वयंभक्तका अधीन हुन्छन्। भक्तराज अम्बरीषसँग क्रोध गर्ने महर्षि दुर्वासा सुदर्शनचक्रको डरले भाग्दै भाग्दै जब वैकुण्ठमा श्रीविष्णुसमक्ष पुगे, तब भगवान्ले भन्नुभयो–**"अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज!"** यो प्रसंग श्रमिद्भागवतको नवमस्कन्धमा आएको छ । यसै सिलसिलामा भगवान् भन्नुहुन्छ – **"साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्। मदन्यत्तेन जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥९।४।६८।"** भक्तहरूको प्राणप्रणको रक्षार्थ आफ्नो मान मर्यादा, सुख, दुःख आदिसमेतको चिन्ता रहँदैन भगवानमा्। यसकारण भक्तहरूको महिमा अवर्णनीय छ । आफ्ना भक्त भीष्मपितामहको प्रतिज्ञा पूरा गर्नका लागि आफ्नो प्रतिज्ञा समेतको वास्ता राख्नु भएन भगवान् श्रीकृष्णले। भक्त अर्जुनको सम्मानका लागि के नै गर्नुभएन ?

यसरी हेर्दा भगवद् भक्तहरूको महिमा भगवान्को भन्दा पनि अधिक देखिन आउँछ । यसैले त गोस्वामी तुलसीदासजीले पनि–**"मोरें मन प्रभु अस विस्वासा । राम तें अधिक रामकरदासा"** भन्नुभएको छ ।

हुन पनि भगवत्प्रतिमाप्रति प्रतीति तथा अनुरक्ति बनाउनु चेतन नहुनाको कारण सहजसाध्य छैन, अपितु कठिन नै छ, तर आफ्नै माझका बोल्ने उठ्ने बसने तथा सतत स्नेहाभिषिंचन गरिरहने भगवत्तुल्य भक्त, साधु, सन्तहरूको सेवा गर्नु प्रतीकोपासनाकोरूपमा सबैका लागि सरल, सहज साध्य एवं अनुभव ग्राह्यय तथा सम्भाव्य हुन्छ। यस मानेमा पनि यस्ता भक्त, महापुरुषहरूको सेवा, सङ्गति समस्त कालुष्यनाशक तथा कल्याणकारक छ। यही परिप्रेक्ष्यमा नारदभक्तिसूत्रमा देवर्षि नारदले भन्नुभएको छ–**"कस्तरति कस्तरति मायाम् ? यः सङ्गाँस्त्यजति, यो महानुभावं सेवते, निर्ममो भवति ४६"।**

यही अन्तर्भावित अर्थमा–**"किमुत पुनः स्वधाम विधुताशयकालगुणाः"** भनेर वेदहरूले स्तुति गरेका छन्। यसैले भगवद्भक्त भगवत्तुल्य हुनाले भक्तकानिमित्त भगवान् जस्तै हामी साधक मुमुक्षुजनकानिमित्त भगवद्भक्त सेवनीय, वन्दनीय, सङ्गमनीय हुन्छन् । यही नै यसश्लोकको सदाशय हो ।

सुखदा—भगवन्! खलु ते कथां निपीय,

मुमुचु र्भो! त्रिविधां कति व्यथां च ॥

यदि चास्तमनोगुणा भजेयुः,

तवधामैव भवे त्सुलभ्य मेषाम् ॥३॥

"विकारमयरूप-यो सकल हो" त, तिम्रै हरे ।

"कथामृत" पिएर नै विमल भक्त तिम्रा तरे ॥

बुझेर यदि भक्त जो, भजन गर्छ निर्द्वन्द्वमा,

अवश्य पनि मिल्छ सो परम सच्चिदानन्दमा ॥३॥

॥३॥

मूल श्लोक—

दृतयइवश्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधाः,

महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ॥

पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः,

सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥४॥

पदच्छेदार्थ—दृतयः, इव, श्वसन्ति, असुभृतः, यदि, ते, अनुविधाः, महदहमादयः, अण्डम्, असृजन्, यदनुग्रहतः, पुरुषविधः, अन्वयः, अत्र, चरमः, अन्नमयादिषु, यः, सदसतः परम्, त्वम्, अथ, यत्, एषु, अवशेषम्, ऋतम् ।

अन्वयार्थ—यदि, ते, अनुविधाः, असुभृतः, दृतयः, इव, श्वसन्ति, यदनुग्रहतः, महदहमादयः, अण्डम्, असृजन्, अथ, अन्नमयादिषु, पुरुषविधः, यः, अन्वयः, अत्र, चरमः, सदसतः परम्, एषु, अवशेषम्, ऋतम्, यत्, त्वम् ।

पर्यायार्थ—यदि यदा ते तव परमात्मनोऽनुविधा अनुप्रतिक्षणं सेवां विदधतिकुर्वन्तीति (अनु+वि+धा+क्वीप्) भक्ता स्तर्हि ते ऽसुभृतोऽसु बिभ्रति धारयन्तीति प्राणधारिणः सफलश्वासाः सफलजीवना भवन्तीत्यर्थः । अन्यथात्वद्विमुखा स्त्वद्भक्तिहीनाः सन्तोदृतयो (दृ+ति) भस्त्रा इव यथा श्वसन्ति जीवन्ति निष्फलप्राणा भवन्तीत्यर्थः । अथवा ऽनुविधा विधीयन्ते क्रियन्त इति विधा भगवद्भजनादिकर्माणि तैरनुहीनाअनुशब्दो हीनवाचकश्च (अनुहरिंसुरा हरेर्हीना इतिप्रयोगवत्) त्वद्भजनादिविमुखा असुभृतोजीवा दृतय इव श्वसन्ति ।

अर्थात्त्वद्भक्तिविहीनाना मभक्तानां प्राणा लौहकाराणां भस्त्राइव भवन्ति। यद्वा विधा भजनादिकर्माणि चाऽन्वनुलक्ष्य यदि न सुभृतोऽसुभृतो भजनादिकर्मणां सुष्ठुधारका नभवन्ति तर्हि दृतय इवश्वसन्ति जनाः अर्थात् छुतिविहितपद्धत्या ये न कर्म कुर्वन्ति ते भस्त्रा इव श्वसन्तीत्यर्थः।

यदनुग्रहतो यस्य निग्रहानुग्रहकर्तुस्तवाऽनुग्रहतः (अनु+ग्रह्+ल्यप्) कृपातो महदहमादयो महत्तत्वाऽहङ्कारादयोऽण्डं ब्रह्माण्डमसृजन्नुत्पादयामासुः । अथ कारणादस्मा त्त्वमेवाऽस्माकं सेव्य इति । अन्नमयादिषु देहान्तर्वर्तिकोशपञ्चकेषु कोशपंचकञ्च यथा पञ्चदश्यां पञ्चकोशविवेकप्रकरणे- "पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोऽन्नैनैववर्धते । देहः सोऽन्नमयोनात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावतः ॥३॥" "पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्तकः ॥ वायुः प्राणमयोनासौ चात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥५॥" "अहन्तां ममतांदेहे गेहादौ च करोति यः ॥ कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥६॥" "लीनासुप्तौवपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ॥ चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमय शब्दभाक् ॥७॥" "काचिदन्तर्मुखा वृत्ति रानन्दप्रतिविम्बभाक् ॥ पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥८॥" इतिचाऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाऽऽनन्दमयेषु मध्ये पुरुषविधः पुरुषसंज्ञकः सन् य आत्माऽन्वयोऽन्वेतीत्यनुप्रविष्टोऽत्र पञ्चकोशेषु चरमोऽन्तिम आनन्दमयोऽसि (अत्र तु प्राचुर्यार्थे मयट्, आनन्दमयोऽभ्यासादिति ब्रह्मसूत्रे दर्शनात्)। अतः स्त्वमेव सेव्यः । तर्ह्यसङ्गत्वे सत्यत्वेचाऽऽपत्तिरित्याह सदसतः परं कार्यकारणरूपप्रकृतेः परं लीयमानेष्वप्येषु महदहमादिषुदेवेष्ववशेष मवशिष्यत (अव+शिष्+धञ्) इति शेष मृतं (ऋ+क्तः) सत्यं च यद् ब्रह्म तदेवत्वमित्यर्थः । किंवा महदहमादयो यदनुग्रहतोऽण्ड मसृजन्, तदनुविधाः प्रपञ्चासक्ता यद्यसुभृतोजीवा स्तर्हि दृतय इव श्वसन्तीत्यपि संगच्छते।

यथाच-"आत्मतः प्राणा आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मत एवेदं सर्वमिति,-छान्दोग्योपनिषदि"। "आत्मतः सर्वेलोकाः सर्वेप्राणाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति,-बृहदारण्यकोपनिषदि"। "यो ब्रह्माणं विदधातिपूर्वम्" । "हिरण्यगर्भं जनयामासपूर्वम्" । "स सच्चिदानन्दमयः" । "यईशेऽस्यद्विपदश्चतुष्पदः, श्वेताश्वतरोपनिषदि" । "महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्साकाष्ठा सा परा गतिः, कठोपनिषदि" । "स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च" "एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने

गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौतिष्ठतः" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" "येन वाँगभ्युद्यते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । येन चक्षूंषि पश्यन्ति येन श्रोत्रमिदंश्रुतम् । येनप्राणः प्रणीयते" । "असूर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । ताँ स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः ॥" "असाधु कर्म कारयति तं यमधोनिनीषते" पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ।" "न चे दिहाऽवेदीन्महती विनष्टिः" "य एतद्विदु रमृतास्ते भवन्ति" "तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।" अथेतरे दुःखमेवोपयान्ति ।" "तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवैवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते।" "नकर्मणा लिप्यते पापकेन।" एवमेव गीतायां च– "यदादित्यगतं तेजोजगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥" इत्यादयः शतशः सहस्रशश्च श्रुतिस्मृतिगतप्रमाणानि खलु सन्ति भगवतोऽनुग्रहत एव शक्तिमतामपि सर्वेषां शक्ति र्भवति, तद्भगवज्ज्ञानेन विना जीवनवैयर्थ्यं भवेदिति श्लोकार्थसमर्थनविषयेष्विति ।

भावार्थ—हे भगवन् ! यदि प्राणिनो जीवा भगवद्भक्ता स्तर्हितेषां जीवनस्य साफल्यम्, अन्यथालौहकारस्य भस्त्रा इवाऽविरलश्वासप्रश्वासवन्तः केवलम् । महदहङ्कारादयोऽपि च सर्वेदेवा स्त्वदनुग्रहेणैव ब्रह्माण्डरचनया स्वाभीष्टमाप्नुवन् । अन्यथा न तेषां सामर्थ्यमस्ति । अतस्त्वमेव सर्वेषां सेव्यः । त्व ञ्चशरीरान्तर्वर्तिष्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयऽऽनन्दमयनामपञ्चकोशेषु मुञ्जेष्वीषिकैवाऽन्तर्यामिरूपेणाऽसङ्गरूपेण चाऽनुप्रविष्ट आनन्दमयोऽसि । सर्वेषुविलीयमानेष्वप्यवशिष्टं यद्ब्रह्म, कार्यकारणरूपप्रकृतेश्च परं सत्यं च तत्त्वमसि । पूर्वोक्ततृतीयश्लोकव्याहतोभयविधभजनशून्यानां निष्फलजीवनम् । ब्रह्मादिकीटपर्यन्तं चराऽचरात्मकं सर्वजगद् भगवच्छक्त्यैव समुज्जृम्भितमस्ति । अतः सर्वाधारः सर्वसाक्षी शुद्धस्वरूपोऽसङ्गस्त्वमेव सेव्योऽस्माकं प्रतिपाद्यश्च शाखाऽरुन्धतीन्यायत इति ।

तात्पर्यार्थ—निग्रहाऽनुग्रहकर्तृत्वेन भगवदुभयविधभजनहीनाः कृतघ्नास्तत्पराः सफलजीवना इति ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! जो, तपाईंको **"कथामृताब्धि"– श्रवणकीर्तनरूप भजन** वा **"सच्चित्सुखस्वरूप"** स्फुरणात्मक भजन गर्दछन्, तिनीहरूको श्वास प्रश्वास सफल छ, अर्थात् तिनीहरूको जीवन सफल छ। जो सबैको निग्रह अनुग्रहकर्ता हजूरको भजन गर्दैनन्, तिनीहरूको श्वास, प्रश्वास कामीको खलाँती जस्तै हो ।

तिनीहरू दुष्परिहार जन्ममरणादिरूप संसृतिमा सँधै फँस्दछन्, तिनीहरू आत्माको अपलाप गर्ने कृतघ्न आत्मघाती हुन्। यस्तो अनुकूल नरजन्म पाएर पनि तपाईंको भजन सेवन गर्दैनन् भने व्यर्थै जन्म गुमाउँछन्। धेरै यहाँ के भनौं–तपाईंकै कृपाबाट महत्, अहङ्कारादि देवताहरूले प्रपञ्च खडा गरेका हुन्। वस्तुतः तिनीहरूको आफ्नो शक्ति केही छैन। केनोपनिषद्मा वर्णित यक्षोपाख्यानमा यो कुरा सुस्पष्ट छ। यसैले सासफेर्नेमात्र शक्ति पनि जो मानिसले पाएको छ, त्यो तपाईंको शक्ति हो, कृपा हो। यो कुरा नबुझेर जो तपाईंको भजन कीर्तन आदि गर्दैनन्, तिनीहरू स्वयं आफैं आफ्नो नाश गरिरहेका छन्। दुष्परिहार संसारचक्रमा घुमिरहन्छन्।

शरीरभित्रका पाँचकोश अर्थात् **अन्नमयकोश**–मातापिताको अन्नजनित रक्तवीर्यबाट बन्ने स्थूलदेह जो अन्नादिबाटै बढ्दछ, **प्राणमय कोश**–इन्द्रियहरूको प्रवर्तकरूपमा रहन्छ, **मनोमयकोश**–देहगेहादिमा म, मेरो भन्ने गर्दछ, **विज्ञानमयकोश**–चिदाभासयुक्तबुद्धि, जो सुतेको बेला विलीन भई जाग्रत्समयमा पादादि मस्तकपर्यन्त सम्पूर्ण शरीरलाई ढाकेर रहेको छ, **आनन्दमयकोश**–इष्टवस्तुको प्राप्तिमा उत्पन्न भई त्यसको समाप्तिमा विलीन हुन्छ। यी पञ्चकोशहरूमा तत्तदाकृत भई अन्तर्यामीरूपले रहनुभएको आनन्दमय पुरुष तपाईं नै हुनुहुन्छ। जसरी केराको थामका पत्रै पत्रा केलाउँदै जाँदा ईषिका फेलापर्दछ, त्यसरी नै देहान्तर्वर्त्ती यी कोशहरूलाई केलाउँदै गएपछि आनन्दमय पुरुष तपाईं फेला पर्नुहुन्छ।

जस्तो कि **"देह आत्मा हुन सक्दैन, कार्य हुनाले घट जस्तै"**, जन्मनुभन्दा पहिले पनि शरीर थिएन र मरेपछि पनि हुँदैन। यसकारण अन्नको विकार देह आत्मा हुँदैन । यसैगरी अरुकोशहरू पनि आत्मा हुनसक्दैनन्–जस्तो–प्राण आत्मा हैन, जड हुनाले घट जस्तो। मनोमय कोश आत्मा हैन, विकारी हुनाले घट जस्तै । विज्ञानमय आत्मा हुन सक्दैन, विलयादि अवस्था हुनाले घट जस्तै। आनन्दमय कोश आत्मा हुन सक्दैन कहिले हुने कहिले नहुने हुनाले घट जस्तै। यस किसिमको अनुमान प्रमाणबाट केलाउँदै जाँदा पञ्चकोशको निरसन हुन्छ। यसपछि जो अवशेष रहन्छ त्यही नै ब्रह्म हो। जो सत्, चित्, आनन्द छ ।

कोशभनेको अन्तस्तम आवरण हो। अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनन्दमय यी पाँच कोश हुन्। आत्मा यी पाँचकोशले आवृत छ। पर, अतिपर आकाशमा देखिने अरुन्धती तारालाई चिनाउनुपर्छ एकैपटक **"ऊ क्या, त्यो तारा"**,

भनेर अङ्गुलीनिर्देशनद्वारा चिनाएर नचिनेकाले सम्झन सक्दैन । त्यसैले कुनै रुखको हाँगाद्वारा देखाउनु पर्दछ। वस्तुतः आफ्नो नजीकको हाँगा र दूर अतिदूर गगनको ताराको फासला कति छ कति। तर यस शाखा अरुन्धती न्यायले जसरी अरुन्धती ताराको परिचय गराइन्छ, त्यसरी नै अनिर्देश्य ब्रह्मको बोध यी कोशद्वारा गराइएको छ। यी कोशहरूमा तत्तदाकारले अन्वित भएर आत्मा रहेको हुनाले पंचकोशविवेक गरेर यिनीहरूको निरसनद्वारा आत्मपुरुष प्राप्त गरिन्छ । वस्तुतः कोशहरू कल्पित हुन्। यिनीहरूको नाश गरेपछि अधिष्ठान वस्तु जो रहन्छ, त्यही अवशेष वस्तु ब्रह्म हो। जो सत्, असत् देखि पर छ ।

"पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः" यस पङ्क्तिमा अन्नमय आदिमा चरम अर्थात् अन्तिम भन्नाले आनन्दमयकोशलाई नै **"आत्मा"** भनिएको छ नि त ? कसरी ती भन्दा पर भन्ने अर्थ आउँछ भन्ने पनि शङ्का गरेको पाइन्छ। चरमको अर्थ अन्तिम मात्र नभएर तीभन्दा बीलकूल बाहिरको भन्ने पनि हुन्छ। यहाँ त्यही नै अर्थ लिइएको छ। किनभने त्यसभन्दा तल्लो पङ्क्तिमा त्यस चरमको व्याख्यान-**"सदसतः परं त्व मथ यदेष्ववशेषमृतम्"** भनेर सत् असत् कार्यकारणरूप प्रकृतिभन्दा पर, यिनै पञ्चकोशको निरसन गर्दा पनि अवशेष रहने, सदा सत्य तपाईं हुनुहुन्छ भनिएको छ। यसैले पञ्चकोशको अन्तिम आनन्दमय कोश नै आत्मा भनिएको हैन, त्यसभन्दा बीलकुल बाहिर त्यसकोशको पनि अधिष्ठानस्वरूप आनन्दमय आत्मा छ भनिएको हो।

यी कोशहरूमा अन्वित भन्ना साथ असङ्ग ब्रह्म छ भन्ने **"असङ्गो ह्ययं पुरुषः"** जस्ता श्रुतिहरूको विरोध पर्न जाला भन्ने यहाँ शङ्का उठ्न सक्छ । यसै भनेर नै **"सदसतः पर"** स्थूल, सूक्ष्म, कोश देखि पर भनेका छन्। यी सव कल्पित हुनाले असङ्ग ब्रह्ममा विरोध पर्दैन, कल्पितवस्तुको नाश हुँदैमा अधिष्ठान वस्तुको अभाव हुन्न । यही कुरा सुस्पष्ट गर्नका लागि **"यदेष्ववशेषमृतम्"** भनिएको छ ।

यसैले निर्मलब्रह्ममा ससङ्गत्वापत्ति वा शून्यवादापत्ति कुनै पर्दैन ।

यसकारण सबैको प्रतिपाद्य एवं सबैको सेव्य तपाईं नै हुनुहुन्छ । यी महदहङ्कारादि सबै लीन भएपछि पनि, निषेध गर्दा पनि शेषरहने, सबैमा अन्वितरहेर पनि असङ्ग प्रकृतिभन्दा पर, सर्वाधार, सर्वसाक्षिस्वरूप, सदासत्य, निर्मल ब्रह्म तपाईं नै हो । तपाईं भन्दाबाहेक अरू छैन, रहँदैन । यसैले हे कृपानिधान ! सर्वश्रुतिसमन्वय छ–सबैको प्रतिपाद्य र भजनीय तपाईं नै हुनुहुन्छ भन्ने हामी ठान्दछौं ।

सुखदा—भगवन् ! न भजन्ति ये भवन्तं,
खलु तेषां श्वसनं दृतेरिवाऽत्र ।
बहुना कथनेन तेन कोऽर्थः
सकलोऽयं चलते तव कृपातः ॥४॥

विरिञ्चितकका सबै विबुधले, कृपानाथको,
अनुग्रह मिलेर नै विरचना गरे गाथको ॥
बुझी श्रुति-रहस्य, यो भजन गर्नु है राम्ररी,
निरर्थक छ, अन्यथा, श्वसन-यो खलाँती सरी ॥४॥

॥४॥

मूल श्लोक—

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः,
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं,
पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥५॥

पदच्छेदार्थ—उदरम्, उपासते, ये, ऋषिवर्त्मसु, कूर्पदृशः, परिसरपद्धतिम्, हृदयम्, आरुणयः, दहरम्, ततः, उदगात्, अनन्त, तव, धाम, शिरः,परमम्, पुनः, इह, यत्, समेत्य, न, पतन्ति, कृतान्तमुखे ।

अन्वयार्थ—ऋषिवर्त्मसु, ये, कूर्पदृशः, उदरम्, आरुणयः, परिसरपद्धतिम्, दहरम्, हृदयम्, उपासते, अनन्त, ततः, तव, परमम्, धाम, शिरः, उदगात्, यत्, समेत्य, पुनः, इह, कृतान्तमुखे, न, पतन्ति।

पर्यायार्थ—ऋषिवर्त्मसु-ऋषीणा **(ऋष्+इन्+कित्)** मन्तर्गतिमतां वर्त्मसु **(वृत्+मनिन्)** मार्गेषु येजनाः कूर्पदृशः कूर्पं **(कुर+पा+कः)** शर्करारजोविद्यते दृक्षु-अक्षिषु येषांते तथा-**"उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते-इतिश्रुतिः"** शार्कराक्षाः स्थूलदृष्टयः अथवा कूर्पेण मृत्कणिकया युक्ता दृशोदृष्टयो येषान्ते रजः पिहितदृष्टयः। किंवा कूर्पे भ्रुवोर्मध्ये दृशोदृष्टिमन्तः सद्योदीक्षापन्नसाधका इत्यर्थः । यद्वा कूर्पं सूक्ष्मम् । सूक्ष्मदृश इत्यर्थः। उदरं नाभिचक्रस्थितं मणिपूरकस्थं वैश्वानरं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति । पश्चादारुणयोऽरुणस्येगे **(ऋ+उनन्+ठक)** अरुणोदयवत्प्रकाशवन्तः

परिसरपद्धतिं परितः सरन्तीति परिसराः (परि+सृ+घ) नाड्य स्तासां पद्धति (पद्+हन्+क्तिन्) मार्गं दहरं (दह्+अर) सूक्ष्मं हृदयं (हृ+कयन्+दुक) हृदयस्थितमनाहतचक्रस्थं ब्रह्मोपासते। हे अनन्त! नास्त्यन्तोयस्यसंबोधनम् हे भगवन्! ततो हृदयादनाहतचक्रत स्तवभवतो धामोपलब्धिस्थानं परमं श्रेष्ठं शिरः (शृ+असुन्+निपातः) ज्योतिर्मयंमूर्द्धानं प्रत्युदगादूर्ध्वमगच्छत्। यच्छिरस्थं ब्रह्मरन्ध्रं समेत्य प्राप्य पुनर्भूय इह संसारे कृतान्तमुखे कृतान्तस्यमुखे मृत्युमुखे न नहि पतन्ति चाऽऽगच्छन्ति। मूलाधारचक्रादारभ्य स्वाधिष्ठानमणिपूराऽनाहतचक्रमध्यात् विशुद्धाऽऽज्ञाचक्रतो ब्रह्मरन्ध्रं प्रत्युपसर्पदित्यर्थः।

यथा च मुण्डकोपनिषदि—"शतं चैका हृदयस्य नाड्य स्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणेभवन्ति॥" तथैव योगशास्त्रेऽपि "इडा भोगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी॥ इडापिङ्गलयो र्मध्ये सुषुम्णा च सरस्वती॥ मेरुमध्ये स्थिताया तु मूलादाब्रह्मरन्ध्रगा॥" "विद्युन्मालाविलासा मुनिमनसि लसत्तन्तुरूपा सुसूक्ष्मा, शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वरूपा॥ ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं ग्रन्थिस्थानं तदेतद्वदनमिति सुषुम्णाख्यनाड्या लपन्ति॥" "तृतीयं पङ्कजं नाभौ मणिपूरकसंज्ञकम्॥ दशारंडादिफान्तार्णं शोभितं हेमवर्णकम्॥" "हृदयेऽनाहतं नाम चतुर्थं पङ्कजं भवेत्॥ कादिठान्तार्ण-संस्थानं द्वादशच्छदशोभितम्॥" "तस्यामध्ये सुषुम्णाया मूलं सविवरं स्थितम्॥ ब्रह्मरन्ध्रं तदेवोक्तं मुक्तिद्वारं च संज्ञया॥ ब्रह्मरन्ध्रे मनोदत्वा क्षणार्धं यदि तिष्ठति॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम्॥ अस्मिँल्लीनं मनो यस्य स योगीमयि लीयते॥ अणिमादिगुणान् भुक्तवा स्वेच्छयापुरुषोत्तमःअतऊर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं सरोरुहम्॥ ब्रह्माण्डरव्यस्य देहस्य बाह्ये तिष्ठति मुक्तिदम्॥ षट्चक्रपरिभेदेन भवेत्कुण्डलिनीलयः॥ यदा विज्ञायतेऽखण्डज्ञानरूपी निरञ्जनः॥"

षट्चक्राणि च यथा गरुडपुराणे सारोद्धारेः —

आधारं तु चतुर्दलानलसमं वासान्तवर्णाश्रयं,
स्वाधिष्ठानमपि प्रभाकरसमं बालान्तषट्पत्रकम्॥
रक्ताभं मणिपूरकं दशदलं डाद्यं फकारान्तकं,
पत्रैर्द्वादशभि र्ह्यनाहतपुरं हैमं कठान्तावृतम्॥१॥

पत्रैः सस्वरषोडशैः शशधरज्योतिर्विशुद्धाम्बुजं
हंसेत्यक्षरयुग्मकं द्वयदलं रक्ताभमात्राम्बुजम् ॥
तस्मादूर्ध्वगतं प्रभासितमिदं पद्मं सहस्रच्छदं,
सत्यानन्दमयं सदाशिवमयं ज्योतिर्मयं शाश्वतम् ॥२॥

अन्यच्च : आधारे लिंगनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे
द्वेपत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्धे चतुष्के ॥
वासान्ते बालमध्ये डफकठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां,
हंक्षं तत्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ॥१॥

हंसं नित्यमनन्तमद्वयगुणं स्वाधारतो निर्गता,
शक्तिःकुण्डलिनी समस्तजननी हस्तेगृहीत्वा च तम् ॥
याता शम्भुनिकेतनं परसुखं तेनानुभूय स्वयं,
यान्तीं स्वाश्रममर्ककोटिरुचिरां ध्याये जगन्मोहिनीम् ॥१॥
निजभवननिवासा दुच्चलन्ती विलासैः, पथिपथिकमलानां चारुहासं निधाय ॥
तरुणतपनकान्तिः कुण्डली देवता सा, शिवसदनसुधाभि र्दीपयेदात्मतेजः ॥
इत्यादीनि शतशः प्रमाणानि योगोपासनयाऽपि योगिनां भगवत्प्राप्तिं वर्णयन्ति चेति। "उदरं ब्रह्मेतिशार्कराक्षाउपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्महैवता इत ऊर्ध्वं त्ववोपसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत"—इत्याद्याः श्रुतयः समर्थयन्तेतदुपासनफलमिति ।

भावार्थः—हे भगवन् ! ये च योगोपासनया त्वा मुपासते तेऽपि तव तद्धाम प्राप्नुवन्ति । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं तवेति । प्रथमं गुरुदीक्षासम्पन्नाः साधका मूलाधारस्थितां सुषुप्तां कुलकुण्डलिनीं संनिबोध्य चोदरस्थे मणिपूरकचक्रे प्रविश्योपासते । ते खलु स्थूलदृशोभवन्ति। यदा क्रमोन्नत्या हृदयस्थित मनाहतचक्रं प्रविशन्ति तदा त एव योगिनः सूक्ष्मदृशो जायन्ते । तत्पश्चात् सुषुम्णापथेन ब्रह्मरन्ध्रोपरि विराजमानं सहस्रदलकमलस्थितं शिवस्वरूपं तव धाम प्राप्नुवन्ति । प्रथमं ताराबाहिकया मणिपूरचक्रे प्रविश्य ततस्तत्रस्थितया कालीनामिकया बहिर्निःसृत्यकालधमन्या मूलाधारचक्रे तत इलतर्लानामिकया वाहिकया निर्गत्य गान्धारीनाड्याऽऽज्ञाचक्रे ततो हस्तिजिह्वानामिकया नाड्या निःसृत्य मातृकानाडीमार्गेण विशुद्धचक्रे प्रविश्य ततो बालानामिकया धमन्या निःसृत्य

चेवन्तिकामार्गेण स्वाधिष्ठानचक्रे तत स्तत्रस्थया शङ्खिनीनाड्या निर्गत्
हृदयस्थमनाहतचक्रं पीतानाडीमार्गेण प्रवेशनमयं क्रमः । सुषुम्णयोर्ध्वंगत्वा चेत्
षट्चक्रं निर्भिद्य भगवद्धाम्न्येवकुण्डलिनीं पर्यवसन्ति ते योगिनः । ततोऽस्मिन्संसा
न पुनर्निवर्तन्ते, षट्चक्रं निर्भिद्य गतस्य मोक्षाऽभ्युपगमात् ।

तात्पर्यार्थः– योगोपासनयाऽपि योगिनो भगवत्प्राप्तिं विदधतीति ।

सरलार्थ—हे भगवन्! तपाईंको उपासना विभिन्न प्रकारबाट हुनसक्छ योगीजनहरू योगोपासनाबाट पनि त्यो शिवधाम प्राप्त गर्दछन् । जहाँ पुगेपछि फेरि यस मरणधर्मा संसारमा फर्कनु पर्दैन । प्रथम साधक योगीले सहस्रारमा चिच्छक्तियुक्त गुरुमूर्ति परमात्माको ध्यान गरेर मानसोपचार पूजा गर कुण्डलिनीलाई जगाएर मूलाधारबाट बढ्दै उदरस्थ मणिपूरकचक्र (नाभिचक्र मा रहेका वैश्वानर ब्रह्मको उपासना गर्दछ । हृदयको अपेक्षाले उदरस्थ ब्रह्मक उपासक स्थूलदृक् हुनाले यस्तालाई कूर्पदृक् भनिएको छ, वेदले भनेको शार्कराक्ष यस्तै उपासकलाई भनिन्छ । त्यहाँ सिद्धि प्राप्त गरी प्रकाशोन्मुख बनेर दोस् अवस्थामा हृदयस्थित दहरब्रह्मको उपासना अनाहतचक्रमा गर्दछ । यस अवस्थाक उपासकलाई आरुणि भनिएको छ । त्यसपछि सुषुम्णा नाडीद्वारा ब्रह्मरन्ध्रस्थि सहस्रदलकमलमा विराजमान तपाईंलाई प्राप्त गर्दछ । यसरी क्रमश षट्चक्रभेदनद्वारा निद्रितकुलकुण्डलिनीलाई जगाएर सहस्रदलकमलमा ली गराउने योगीजनहरू तपाईंको परमधाम अर्थात् तपाईंलाई प्राप्त गर्दछन् । जुन् धा प्राप्त गरेपछि पुनः यस जननमरणशील संसारमा फर्कनु पर्दैन अर्थात् मुक्त हुन्छन्

हाम्रो पायुभन्दा २ अङ्गुलमाथि उपस्थभन्दा २ अङ्गुलतल चतुरङ्गुलविस्तृत यौटा कन्द छ । यसैबाट ७२ हजार नाडीहरू निक्लेर सं शरीरमा व्याप्त छन् । यी नाडीहरूमध्ये एक सय एक (१०१) नाडीहरू मुख छन् । तीमध्ये पनि इडा, पिङ्गला र सुषुम्णा प्रमुख छन् । मेरुदण्डको दाहि पिङ्गला र बायाँ इडा रहेर सबै चक्रहरूलाई बेर्दै भ्रूमध्यको माथि अर्थात् आज्ञाचक्रको अन्तपर्यन्त ब्रह्मरन्ध्रको मुखमा यी सङ्गत हुन्छन् । मेरुदण्डको माझमा रहेको सुषुम्णा नाडी पनि यहाँ आएर मिल्छ । त्यसैले यस संगमस्थल नासारन्ध्रला त्रिवेणी भनेर मानेको छ । यसपछि सुषुम्णा नाडी शिरमा अवस्थित खास सहस्रा ब्रह्मरन्ध्रमा पुग्दछ । यसैले यस सुषुम्णानाडीलाई ब्रह्मनाडी पनि भन्दछन् । मूलबा ब्रह्मरन्ध्रसम्म फैलिएको यस नाडीका छ ग्रन्थिहरू छन् । जसलाई षट्चक्र भन्दछन्

मूलाधारस्थित सुषुप्त कुलकुण्डलिनीलाई जगाएर यिनै षट्चक्रद्वारा सुषुम्णापथमा प्रवाहित गरेर ब्रह्मरन्ध्रमाथि विराजमान सहस्रदलकमलस्थित शिवस्वरूप गुरुमूर्ति परब्रह्ममा विलयन गराउनु नै योगप्रक्रिया अनुसार योगको मुख्य उद्देश्य हो ।

षट्चक्रमध्ये **"मूलाधार"** पहिलो चक्र हो । यो गुदा र लिङ्गमूलको बीचमा, सुषुम्णा र कन्दको सन्धिस्थलमा विद्यमान छ । यो रक्तवर्ण चतुर्दल छ । चतुर्दलमा व, श, ष, स यी चार वेदवर्ण छन् । यो पृथ्वीतत्वको प्रतीक हो । यो अधराम्नायको रूपमा मानिन्छ । कालधमनी नामक नाडीबाट प्रवेश र इलतर्ला नामक नाडीबाट बहिर्गमन गरिन्छ । यहाँ सिद्धिसहितका गणपतिको निवास मानिएको छ । यसै चक्रमा कुण्डलिनी विराजमान छ ।

"स्वाधिष्ठान" नाम गरेको दोस्रो चक्र छ । यो लिङ्गमूलमा अवस्थित छ । यो रक्तवर्ण षड्दल छ । षड्दलमा ब, भ, म, य, र, ल यी छ वेदवर्ण छन् । यो अग्नितत्त्वको प्रतीक हो । यो पूर्वाम्नायको रूपमा मानिन्छ । इवन्तिका नामक नाडीद्वारा यस चक्रमा प्रवेश गर्ने र शंखिनी नामक नाडीबाट बहिर्गमन हुन्छ । यस स्वाधिष्ठाननामक द्वितीय चक्रमा सरस्वतीसहितका ब्रह्माको निवास मानिएको छ।

तृतीय चक्रको नाम **"मणिपूरक"** हो । नाभिमूलमा यो अवस्थित छ । यसैले यसलाई नाभिचक्र पनि भन्दछन् । यो सुवर्णमय दशदल छ। यी दशदलमा ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ यी दश वेदवर्ण छन्। यो जलतत्वको प्रतीक हो । यो दक्षिणाम्नायको रूपमा मानिन्छ। यस चक्रमा तारा नाडीद्वारा प्रवेश गरिन्छ र यहाँबाट कालीनाडीद्वारा बहिर्गमन हुन्छ। यस चक्रमा लक्ष्मीसहितका विष्णु रहनुभएको छ ।

षट्चक्रमध्ये चारौं चक्रको नाम–**"अनाहत"** हो । यो हृदयमा रहन्छ । यो चक्र अतिरक्तवर्ण द्वादशदल छ । यी द्वादशदलमा क देखि ठसम्मको अर्थात् क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ यी वर्ण छन् । यो चक्र वायुतत्वको प्रतीक हो । पश्चिमाम्नायको रूपमा मानिएको छ । पीतानाडीद्वारा यसमा प्रवेश हुन्छ । यसचक्रमा गौरीसहितका शिव हुनुहुन्छ ।

"विशुद्धचक्र" पाँचौ हो। यो कण्ठप्रदेशमा रहन्छ। सुन्दरसुवर्णको जस्तो वर्णभएको षोडशदलयुक्त छ। यी षोडशदलमा अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, यी १६ स्वर वर्ण छन्। यो चक्र आकाशतत्वको प्रतीक हो। यो उत्तराम्नायको रूपमा छ। यसमा मातृका नाडीद्वारा प्रवेश र

बालाबाट बहिर्गमन गरिने विधान छ। यस चक्रमा प्राणशक्ति सम्पन्न जीव विराजमान छन्।

मूलाधारबाट छैटौं—**"आज्ञा चक्र"** भनिन्छ। यो भ्रूद्वयकोमध्यभागमा अवस्थित छ। यो शुभ्रवर्ण र द्विदलयुक्त छ। यी दुईदलमा ह, क्ष दुई अक्षर वर्ण छन्। यो चक्र सबैभन्दा उत्तम मानिन्छ। यो पाँचतत्वकै समष्टिको प्रतीक हो । यहाँ ज्ञान-शक्तिसम्पन्न गुरु विराजमान हुनुहुन्छ। यस चक्रबाट मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध यी पाँचैतत्वको फल प्राप्त हुन्छ भन्ने उल्लेख छ ।

यसै आज्ञाचक्रमाथि तालुमूलमा सुशोभित भएर **सहस्रदल कमल** रहेको छ। यहाँ अदेखिक्षसम्मका सम्पूर्ण वर्णहरू रहेका छन्। यस सहस्रारमा चिच्छक्तियुक्त परमात्मा विराजमान हुनुहुन्छ । यहीं सुषुम्णा नाडीको मूलस्थान छ। यसलाई **ब्रह्मरन्ध्र** भन्दछन्। ब्रह्मरन्ध्रलाई मुक्तिद्वार पनि भन्दछन् । यसै ब्रह्मरन्ध्रको मुख इडा, पिङ्गला र सुषुम्णाको सङ्गमस्थल बनेको छ, त्रिवेणी परेको छ।

यसै ब्रह्मरन्ध्रको माथि सहस्रदल कमल छ । जो साधक यसमा आफ्नो चित्तवृत्ति निश्चलरूपमा लीन गर्दछ, ऊ अखण्ड आनन्दमय शिवस्वरूप प्राप्त गर्दछ । यस सहस्रदलकमलबाट विगलित अमृतधारा पान गर्दछ । अमृतपान गरेर मृत्युलाई जित्छ, चिरंजीवी बन्दछ । यसै सहस्रदल कमलमा कुलकुण्डलिनी महाशक्तिको लय भएपछि परमात्मामा सम्पूर्ण सृष्टिको लय हुन्छ । यसरी षट्चक्रभेदनद्वारा कुलकुण्डलिनीको लय भएपछि मुमुक्षु साधकले अखण्ड ज्ञानस्वरूप, निरञ्जन, परमात्माको धाम प्राप्त गर्दछ । जहाँ गएपछि फेरि फर्कनु पर्दैन, अर्थात् मुक्त हुन्छ ।

यसरी योगीहरूले योगोपासनाद्वारा पनि भगवत्प्राप्ति गर्दछन्। यही कुरा श्रुतिहरूले यस श्लोकबाट स्तुति गरेका छन् ।

यहाँ यसै प्रसङ्गमा षट्चक्रचिन्तनको क्रम, जो मैले गुरुमुखबाट पाएको छु, समावेश गर्नु प्रासङ्गिक ठान्दछु ।

मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध, आज्ञा नामक यी षट्चक्रहरूको अवस्थिति क्रमले प्रथम, द्वितीय, तृतीय आदि माने तापनि चक्रचिन्तनको क्रममा पहिलो मणिपूर चक्र बन्न आउँछ र छैटौं अनाहत चक्र बन्न पुग्छ । यही आशयमा वेदहरूले पनि यस श्लोकमा मणिपूरबाट प्रारम्भ गरेर अनाहत चक्रमा पर्यवसान गरेका छन् ।

प्रत्येक चक्र ऊर्ध्वमुख तथा अधोमुख छन् । एकचक्रबाट अर्कोचक्रमा प्रवेश गरी ३ $\frac{1}{2}$ फन्का कुण्डली बनाई चक्रस्थित देवीदेवताहरूको प्रदक्षिणा गर्ने र आफ्ना गुरुबाट प्राप्त मन्त्रको जप गर्दै चक्रचिन्तन गर्ने विधान छ। यसरी चिन्तन गर्नाले सम्पूर्ण मान्त्रिक अङ्ग प्रत्यङ्ग मन्त्र देवताहरू दिव्यविग्रहयुक्त बनेर जागृत हुन्छन् साधकले अभीष्ट प्राप्त गर्दछ। आत्मस्वरूपको ज्ञान हुन्छ। सर्वप्रथम साधकले ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट दीक्षा प्राप्त गर्नुपर्दछ। गुरुको आज्ञाप्राप्त गरी सहस्रदलकमलमा विराजमान, परमगुरु, परमात्माको ध्यान र मानसोपचार पूजन गरी **"मणिपूर चक्र"**मा तारानाडीद्वारा प्रवेश गरी ३$\frac{1}{2}$ फन्का त्यस चक्रको प्रदक्षिणा गर्नुपर्दछ र त्यहीं वसी प्राप्त मन्त्रको जप गर्नुपर्दछ। आफूले दिनसक्ने समयसम्म ऊर्ध्वमुख चक्रमा जप गर्ने विधान छ। त्यसपछि मणिपूर चक्रस्थित काली नाडीद्वारा निकल्नु पर्दछ। यस चक्रमा बसी जप गर्नाले भक्तियोगको सिद्धि मिल्ने कुरा वर्णित छ।

मणिपूरको कालीनाडीद्वारा निक्लिएर काल धमनीबाट **"मूलाधारमा"** प्रवेश गर्ने विधान छ। अरु विधान मणिपूरचक्रकै सरह हुन्छ। यस चक्रमा बसेर जप गर्नाले विश्रान्ति योगको सिद्धि मिल्दछ। यसपछि मूलाधार चक्रको इलतर्लानाडीबाट निक्लिएर गान्धारी नाडीद्वारा **"आज्ञाचक्रमा"** प्रवेश गरी जप गर्ने विधान छ। यहाँ बसेर जप गर्नाले ज्ञानविज्ञानयोगको सिद्धि मिल्दछ । यसपछि हस्तिजिह्वानामक नाडीबाट निक्लिएर मातृकानाडीद्वारा **"विशुद्धचक्रमा"** प्रवेश गर्नुपर्दछ। यसमा बसेर जप गर्नाले ज्ञानयोगको सिद्धि मिल्दछ। यसपछि विशुद्धचक्रस्थित बालानाडीद्वारा निक्लिएर इवन्तिकानाडीद्वारा **"स्वाधिष्ठान चक्रमा"** प्रवेश गरी जप गर्ने विधान छ। यसमा बसेर जप गर्नाले मन्त्र योगको सिद्धि मिल्दछ। मन्त्रका अङ्ग प्रत्यङ्ग देवता, मन्त्र एवं स्वरूपको सम्यक् ज्ञान हुन्छ। यसपछि शंखिनीनाडीद्वारा निक्लिएर पीतानाडी हुँदै **"अनाहतचक्रमा"** प्रवेश गर्ने विधान छ। यहाँ बसेर जप गर्नाले मान्त्रिक देवता र आत्मस्वरूपको ज्ञान मिल्दछ।

यही हो षट्चक्रं चिन्तनको क्रम । यही क्रमलाई लिएर श्रुतिहरूले गान गरेका हुन् ।यो चिन्तनक्रमको विधि मैले श्री १०८ स्वामी मूर्खारण्यज्यूबाट पाएको हुँ।

सुखदा—भगवन् ! त्वदुपासना विभिन्ना,

विविधापद्धति रस्ति साधनायै ॥

लययोगमुखेन योगिनोऽपि,

ह्यनिवर्त्यं तव धाम यान्ति यत्तव ॥५॥

जगाइ कुलकुण्डली सकलचक्रको भेदन,
गरी क्रमिकरूपले परमतत्त्वमा स्थापन ॥
महर्षिगण, योगले पनि अनन्तसद्धाममा,
पुगीकन रमाउँछन्, मृति जिती सदाराममा ॥५॥

॥५॥

मूल श्लोक—

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया,
तरतमतश्चकास्यनलवत् स्वकृताऽनुकृतिः ॥
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं,
विरजधियोऽनुयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥६॥

पदच्छेदार्थ—स्वकृतविचित्रयोनिषु, विशन्, इव, हेतुतया, तरतमतः, चकासि अनलवत्, स्वकृतानुकृतिः, अथ, वितथासु, अमूषु, अवितथम्, तव, धाम, समम् विरजधियः, अनुयन्ति, अभिविपण्यवः, एकरसम्।

अन्वयार्थ—स्वकृतविचित्रयोनिषु, हेतुतया, विशन्, इव, तरतमतः स्वकृतानुकृतिः, अनलवत्, चकासि, अथ, वितथासु, अमूषु, अभिविपण्यवः विरजधियः, एकरसम्, समम्, तव, धाम, अवितथम्, अनुयन्ति।

पर्यायार्थ—हे भगवन् ! स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वकृताः स्वसृष्ट्या विचित्र विशेषेण चित्रा विविधा योनयो (युं+नि)ऽभिव्यक्तिस्थानानि तासु देवमनुष्याद्युच्चावचकयोनि हेतुतया (हि+तुन्+तल्+यप्) उपादानकारणतयाऽन्तर्यामितयेत्यर्थः। विशन्निव प्रवेश कुर्वन्निव तरतमतो न्यूनाधिक्येन स्कृतानुकृतिः स्वकृताः स्वनिर्मिता योनी रनुकरोतीति तथाभूतस्त्वमनलवद् (नास्त्यलः पर्याप्ति र्यस्य सोऽनलः) वह्नि (वह्+निः) रिव चकासि प्रकाशसे। अथाऽतो वितथासु (वि+तन्+क्थन्) मिथ्याभूतास्वमूषु देवमनुष्यादियोनिष्वभिविपण्यवो (अभि+वि+पण्+यत्+डुः) [illegible]ः सर्वतो विगता विनष्ट्याः पण्यवो व्यवहारा येषां ते विरजधियः स्वच्छबुद्धय एकरसं विकाररहितमानन्दमयं समं (सम्+अच्) तारतम्यरहितं तव भवतो धाम पदं स्वरूपमवितथं सत्य मनुयन्ति जानन्ति।

अत्रस्वकृतइति पदस्येश्वरकृतो वा जीवकृत इति संशये वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिनिवारणाय यनेश्वरकृतत्त्वमभिमतम्। तदाहि —"**कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्ते**" "**पुण्योवै**

पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" "असाधु कर्मकारयति य मधोनिनीषते" "यएतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति" इत्यादीनि श्रुतिवचनानि च सङ्गच्छन्ते।

अत्रच श्रुतयः—"अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एक स्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ।" "एकोवशी निष्क्रियाणां बहूना मेकं बीजं बहुधा यः करोति ॥ य एकोवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ॥" "नित्यो नित्यानां चेतन श्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥" "एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥" "एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्यामी॥" "यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत् ॥" "सोऽमन्यत एतासां प्रतिबोधनायाऽऽभ्यन्तरं विविशामि सवायुरिवात्मानं कृत्वाऽऽभ्यन्तरं प्राविशत् ॥"स एवेहप्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्यात्॥" "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधाचैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥" "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपोभिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिनाक्रियतेभेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥" "ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति" —अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥" "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्व वस्थितम् ॥" "नानात्वभेदहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः "अस्थूल मनण्वह्रस्वम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयो ब्रह्मणः सर्वान्तर्यामित्वं, सृष्टिकारकत्वं तथासत्यत्वं च साधयन्ति यदुक्तमत्र।

भावार्थः—हे भगवन् ! स्वसृष्टविचित्रदेवमुनष्यादियोनिषु त्वं तदन्तर्यामितया प्रविशन्निव तद्वत्प्रकाशसे। यथाहि वह्निः स्वतोन्यूनाधिकभावाभावोऽपि ह्रस्वदीर्घकुटिलादिकाष्टगतः सन् तदनुसारेण प्रकाशते, तथैव त्वमपि स्वत स्तारतम्यरहितोऽपि देवमनुष्यादिविचित्रदेहतया तद्गतत्वेन तद्वत्प्रतिभासि विवेकहीनानामज्ञानिनांकृते। देवगतः सन्देवत्वेन, मनुष्यगतः सन् मनुष्यत्वेन, ह्रस्वगतो ह्रस्वत्वेन, दीर्घगतो दीर्घत्वेन प्रतीयसेऽज्ञैस्तथाभूतः। वस्तुतस्तु त्वं न ह्रस्वः, न दीर्घः, न देवः, न च मनुष्यः। व्यवहारातीता विशुद्धमतयो भक्तास्तु विचित्रास्वेतासु देवमनुष्यादियोनिषु मिथ्याभूतासु सतीष्वपि तद्गतं तव निर्विकारं स्वरूपं सदैकरसं सत्यमवगच्छन्ति। अतोहि हृदयाधिवासाद् वोदरस्थितत्वान्नैकदेशीयः, सर्वान्तर्यामित्वान्न च नानाभावः, नचैवं योनिगततारतम्यतो वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिश्च त्वयिभवतीति। अपितु सदैकरस एकः सत्यः सर्वोपादानस्त्वमसि।

तात्पर्यार्थ—भगवतः प्रतिदेहगतत्वेन न नानात्वं, नचदेहतरतमत्वेन तारतम्यत्व वस्तुत इति।

सरलार्थ—हे भगवन्! मायाशबलित तपाईंबाट रचित यी विभिन्न नर, किंनर देव, दानव, मानव, पशु आदि योनिमा तपाईं अन्तर्यामिरूपले रहनुभएको हुनाले अज्ञमानिस तपाईंमा देहगततारतम्यले अर्थात् विभिन्नदेहका हिसाबले **"नानात्व"** र योनिगत तारतम्यले **"वैषम्य"** दोष लगाउँछन्। साथै समस्त स्थावर जङ्गममा तपाईं उपादान कारण हुनुभएकाले कारणभाव प्रत्येक कार्यमा अनुगत हुने हुँदा घडामा माटो जस्तै, कुण्डलमा सुवर्ण जस्तै, वस्त्रमा तन्तुजस्तै ईश्वरको कारणभावबाट तपाईं विषमरूपले अर्थात् सानोठूलो रूपले प्रतीत हुनुहुन्छ भन्ने दोष लगाउँछन्।

जस्तै काठ, दाउरा, मूढाको आकार प्रकार अनुसार आगो सानो ठूलो, टेढो मेडो रूपले प्रतीत हुन्छ तापनि वास्तवमा आगोमा कुनै किसिमको ह्रस्वदीर्घता वा सरलकुटिलता छैन। त्यस्तै तपाईं पनि आफ्नो सृष्टिजनित विभिन्न कार्यमा अनुप्रविष्ट झैं हुनुभएको कारणले कार्यवत् प्रतीत भए तापनि तारतम्यरहित सदाःएकरूप, सत्यस्वरूप हुनुहुन्छ भनेर ज्ञानीहरू भन्दछन्। यसकारणले सबैमा रहनुभएकोबाट **"नानात्व"** र उच्च नीच मध्यम योनिकोकारणबाट **"वैषम्य"** दोष तपाईंमा छैन।

प्रत्येक कार्यमा कारण भाव रहनु पर्ने हुनाले तारतम्य हुन्छ भन्न पनि मिल्दैन, प्रत्येक कार्यमा कारणभाव रहनै पर्ने सार्वत्रिक नियम छैन। जस्तो रज्जुसर्पमा। रज्जु कारण हो र सर्प कार्य हो। कारणरज्जु, साँचो हो, त्यसको कार्य–सर्प, मिथ्या हो। त्यस्तै संसारको कारण भगवान् सदा सत्य छ, भगवान्को कार्य–संसृति मिथ्या हुन्छ।

यसैले तपाईंमा कुनै पनि वैषम्य वा नानात्व छैन। यही विशेषताबाट तपाईं सर्व–उपास्य, आकाशवत् सर्वान्तर्यामी, उपाधिपरिच्छेदशून्य एकमात्र सत्य हुनुहुन्छ। यसकारण हामी श्रुतिहरू तपाईंको स्तुति गर्दछौं।

यस स्तुतिश्लोकमा **"स्वकृत"** शब्दको प्रयोग भएको छ। यद्यपि ईश्वरकृत वा जीवकृत जुन अर्थगर्दा पनि साधारणतया अर्थसङ्गत हुन्छ। तदपि ईश्वरकृत अर्थगर्दा—**"धाता यथापूर्व मकल्पयत्" "कपूयां योनि मापद्यन्ते" "पुण्यो वै पुण्येनकर्मणा भवति पापः पापेन"** आदि श्रुतिहरूको विरोध हुनजाने र वैषम्य,

नैर्घृण्यको दोष आइलाग्ने हुनाले स्वकृतशब्दको अर्थ जीवकृत गर्नु युक्तिसङ्गत हुन्छ। यस्तो अर्थगर्दा ईश्वरमा कुनै दोषापत्ति पनि नपर्ने र उपर्युक्त श्रुतिवचनहरू पनि सार्थक रहने हुनाले र अर्थवैपरीत्यपनि नहुनाले स्वकृतशब्दको अर्थ जीवकृत अर्थात् प्रारब्धजनित भन्ने गर्नु उपयुक्त हुन्छ। स्वकृतशब्दको अभिप्रायले निर्जीव स्थावरादिसमेत लिनुपर्ने हुनाले स्व आत्मपरक सर्वनामको प्रयोग मानेमा शङ्का गर्ने स्थान रहँदैन।

यहाँ नेर जीवभावसम्बन्धी विकासक्रमको विवेचना हुनु आवश्यक देखिन्छ। सर्वप्रथम त सृष्टिकर्ता परब्रह्म परमात्मा प्रकृतिभन्दा पर छन् भने मानव-मनोभूमिबाट त झन् कता हो कता अगम्य, अतीत छन्। परन्तु यसो भनेर यस सम्बन्धमा शास्त्रहरूले पन्छन खोजेको देखिँदैन। अपितु इयत्ता पत्ता लिन आग्रह गरिएको छ।

परमात्मा प्रकृतिभन्दा पर पनि छन्, प्रकृतिभित्र पनि छंन्। त्रिपादरूपमा प्रकृतिभन्दा पर छन् भने एकपाद रूपमा प्रकृतिमा छन्। यसरी दुई विभूति छन्, परमात्माका । त्रिपादविभूति र एकपादविभूति । त्रिपादविभूतिलाई नित्यविभूति र एकपादविभूतिलाई लीलाविभूति भन्दछन् । यसै लीलाविभूतिको रूपमा परिपूर्ण परमात्माले पनि जगत्‌को सृष्टि, स्थिति र लयको लीला रचाउँछन्। प्रकृतिसितको परमात्माको यो लीलाविहार चिरन्तन, अनादि, अनन्त छ। यो क्रम कहिले प्रारम्भ भयो र कहिले समाप्त हुन्छ, यो समग्ररूपमा जान्ने शक्ति मानव-मस्तिष्कमा छैन । यसैले अनादिकालबाट यो क्रम चलेको र अनन्तकालसम्म चलिरहने भन्नु सिवाय केही बन्दैन। यही नै शास्त्रहरूको भनाइ छ।

जड प्रकृतिमा परमात्माको ईक्षणद्वारा संकल्पद्वारा कहिले विकारोन्मुख परिणाम हुन लाग्छ— **"सृष्टि"** बन्दछ, कहिले विनाशोन्मुख परिणाम हुन्छ— **"प्रलय"** बन्दछ । यी अवस्थाद्वयको बीच **"स्थिति"** मानिन्छ ।

सृष्टि कसरी भयो ? यो यौटा यस्तो प्रश्न छ—जसले मानव-मस्तिष्कलाई पूर्णतः उल्झाइदिएको छ। पाश्चात्यहरूले यस प्रश्नमा जुन ढङ्गले विचार गरेका छन्, त्यो त झन् नै उल्झनमा पार्ने खालको छ। भूगर्भशास्त्र तथा पृथ्वीमा पाइएका जीवहरूको ढाँचालाई हेरेर डार्बिनले विकासवादको स्थापना गरेका छन् । यस विकासवादमा यद्यपि कतिपय यूरोपेली, अमेरिकाली सुप्रसिद्ध वैज्ञानिकहरू असहमत छन् तदपि जनसाधारणमा यसको प्रभाव कम छैन । यसकारण सर्वप्रथम यसबारे विचार गर्नु आवश्यक हुन आयो ।

विकासवादका मान्यताहरू अद्भुत छन् । डार्बिन र उनका अनुयायीको भनाइ छ कि प्रारम्भमा पृथ्वी यौटा ग्यास (प्रज्वलित वायु) या आगोको गोल थियो । विस्तार विस्तार कडा र ठण्डा बन्दै गयो । फलतः पृथ्वीको माथिल्लो भाग उचनीच र कडा भयो । अनि त्यसमा वायु र जलको प्रादुर्भाव भयो पहिले पृथ्वीको माथिल्लो भाग पत्राहीन ठोस चट्टानको रूपमा थियो, ताप एवं वायुको प्रभावबाट क्रमशः चट्टानहरू टुक्रिँदै गए र विस्तारै माटो बन्यो । यसरी अहिलेको रूपमा पृथ्वी बन्नपुग्यो । जीवनको सम्बन्धमा विकासवादीहरूको भनाइ छ,- चाहे जसरी होस् जीवनतत्वको प्रथम आविर्भाव चाहिँ उद्‌भिज्जको रूपमा भयो र सोपनि जलमा नै भयो अर्थात् पहिले एक किसिमको सूक्ष्म का जलमा बन्न गयो अनि त्यसैबाट जलवायुको प्रभावबाट समस्त घाँस पात, लता गुल्म, बोट विरुवा एवं वृक्षहरूको क्रमिक विकास भयो ।

यही मूल जीव-बीजबाट जलमा नै दुई हाँगा बन्न गए । यौटा तृणलतादि अर्को जलकीट चेतनतत्व । यो चेतनतत्व आरम्भमा अमीबाकै तरहको जलजन्तु बन्यो। विस्तार विस्तार जलकीट, माछा, भ्यागुता, कछुवा, वराह, भालू, वानर, वनमानिस आदि विकसित हुँदै मानिस बन्नपुग्यो। पहिलो जीवाणुदेखि मानिस बन्दासम्म बीचमा हजारौँ जीव बन्दछन् र हजारौँ वर्षपछि आजको रूपमा मानिस बन्न पुगदछ ।

उपर्युक्त मूल जीवाणुदेखि मान्छेसम्मको शृङ्खलाका ढाँचा धेरै निकालेका छन् । मान्छे र वानरको बीचमा वनमान्छे जस्तै । जहाँ यो ढाँचा मिल्न सक्दैन त्यस्तोमा बीचमा जीवहरू नष्ट भएका हुन् भन्दछन्। यसप्रकारले विकासवादको स्वप्न-महल खडा भएको छ।

यस्तो विकास या परिवर्तन किन हुन्छ त ? भन्दा विकासवादका पण्डितहरू — "इच्छा र आवश्यकताले हुन्छ" भन्दछन्। खानको लागि प्रयत्न र प्राकृतिक संघर्ष एवं शत्रुबाट सुरक्षाको निम्ति लडभीड गर्दै जाँदा जीवले अनेक परिवर्तन विकास खेप्नु पर्ने हुन्छ। यो क्रममा जसले आफूँलाई प्रकृतिको अनुकूल पा सकेन, ऊ खपेन नष्ट भयो। जसले यस्ता संघर्षमा आफूँलाई प्रकृति अनुकूल बनाउन सक्यो, ऊ सफल भयो, परिवर्तित हुँदै गयो। यसै फलस्वरूप शारीरिक परिवर्तन हुँदैहुँदै त्यहीं नै आजको मान्छे बन्यो। जसरी पानीमा काठ दाउरा परेपछि त्यहीं नाच्दानाच्दै सड्छन् र तिनमा कीरा पर्छन् । ती कीरा खान माछा उफ्रन्छन् क्रमशः भ्यागुता हुन्छन् । अनि यिनै भ्यागुताहरू पानीमा परेका रुखका बाहिरीजरा

(तना) मा रिँगने कीराहरू पक्डन लाग्दा लाग्दा छेपारो बन्छन् । यही नै विकासवादको जीवभाव-विकाससम्बन्धी प्रक्रिया हो। सर् डार्बिनको लोकप्रिय विकासवाद यही हो।

सबभन्दा मुख्य कुरा विकासवादका आचार्य एवं अनुयायीहरूले आवश्यकता जन्य इच्छा नै विकास अथवा परिवर्तनको कारण मानेका छन् । यही नै विकासवादको मूलाधार हो ।

हुनत विकासवादको विरोध पाश्चात्यदेशहरूमा पनि नभएको हैन । ठूलाठूला वैज्ञानिकहरूले प्रबल प्रमाणद्वारा यसवादको खण्डन गरेका पनि छन् । तदपि यसको सम्बन्धमा केही छलफल गरेर निष्कर्ष लिनु प्रासंगिक हुन जाने छ ।

पहिलो कुरा, शरीरका कतिपय भागहरूमा इच्छाको कुनै पनि नियन्त्रण हुनसक्दैन । यसैले इच्छाद्वारा परिवर्तन भन्ने कुरा सम्भव बन्दैन । इच्छाले हाडमा परिवर्तन ल्याउन सक्दैन । हाडमा परिवर्तन नभई आकृतिमा परिवर्तन आउँदैन । आकृति-परिवर्तनको मुख्य आधार हाड हो । अतः इच्छाको कारण परिवर्तन हुने कुरा मान्य हुँदैन ।

दोस्रो कुरा, दीर्घकालीन आवश्यकताबाट पनि परिवर्तन हुनसक्दैन । एकत आवश्यकता भन्ने कुरा मनको अनुभवगम्य विषय हो । मनमा नै आवश्यकता पूर्ति गर्ने इच्छा हुन्छ । अतः इच्छा र आवश्यकता भिन्न मान्न सकिन्न । दोस्रो उत्तरी ध्रुव वा हिमालयमा बस्ने मान्छेका लागि भालूको जस्तो शरीरभर रौंको आवश्यकता थियो । तर आवश्यकताले रौं दिएको देखिन्न । हामी जस्तै छन् त्यहाँ पनि मान्छेहरू । शीतबाट बचाउका लागि तिनीहरूले बुद्धिकै सहारा लिनु परिरहेछ । अतः आवश्यकताले परिवर्तन गराउँदैन ।

तेस्रो कुरा अभ्यासबाट पनि परिवर्तन आउँदैन । जहाँसम्म इतिहास प्राप्त छ, यौटै पनि वानर नर बनेको थाह छैन । यस्तै कुनै पनि जीव विकासवादीको भनाइअनुसार परिवर्तित एवं विकसित भएको देखिँदैन ।

यस किसिमका हजारौं उदाहरण छन्, जसले सिद्ध गर्दछन् कि जो जीव जुन प्रकारको शरीरगत छ, यसका इच्छा, आवश्यकता र अभ्यासबाट कुनै परिवर्तन हुँदैन । अत्यन्त प्रतिकूल परिस्थितिमा बरु त्यस जातिकै विनाश हुनसक्छ, परिवर्तन हुनसक्दैन ।

यसरी उपलब्ध कंकाल र आकृतिको आधारमा विकासवादको वर्ण गर्नेहरूले पनि आजसम्म यौटै पनि भ्यागुतो माछो बनेको, माछो छेपारो बनेको वानर वनमान्छे बनेको, वनमान्छे मान्छे बनेको भेट्टाएको उदाहरण दिन सकेक पनि छैनन् ।

यो त भयो जीवभाव विकासको कुरा ।

पृथ्वी पहिले अग्निको गोला थियो । विस्तारै ठण्डा भएर यो रूपमा आय भन्ने कुरा पनि तर्क संगत छैन । न्यूटनको यौटा सिद्धान्त छ – "गतिको निमि शक्तिको आवश्यकीयता रहँदैन, गति निरोधका लागि शक्तिको आवश्यकता पर्दछ । यस्तै अर्को सिद्धान्त छ—"वस्तु स्वयं परिणामी हैन, पदार्थान्तरको प्रभावबाट मा परिणामी बन्दछ।" यी सिद्धान्तहरूको आधारमा यसो भन्न सकिन्छ — "जो वस् जस्तो, यदि त्यसमा अर्को प्रभाव पर्दैन भने, त्यो वस्तु जस्ताको त्यस्तै रहन्छ ।"

जब आरम्भमा पृथ्वी वायुहीन आकाशमा आगाको गोला थियो त पृथ्वं किन कसरी शीतल भयो ? कुन बाहिरी प्रभावले ठण्डा पाऱ्यो ? यसको उत्त विकासवादीहरूसँग केही छैन ।

मानिस यौटा यस्तो प्राणी छ, जो आकृतिमा भलै वनमानिससँग मिल् जुल्दो होस्, तर अरु सबै कुरामा सृष्टिका सबै प्राणीहरूभन्दा विलक्षण छ । यं सब विलक्षणता कसरी प्राप्त गऱ्यो, यसको जवाफ विकासवादीसँग छैन ।

विश्वका सबै जीवहरू उत्पन्न हुंदा जस्ता रौंहरू लिएर आउँछन्, अन्ततव त्यस्तै रहन्छन् । किन्तु मनुष्यका रौं तथा कपाल जन्मदा कैलो, कालो, सेतो, खैं क्रमशः बन्दै जान्छन् । इच्छा र आवश्यकताले परिवर्तन मान्ने यिनीहरू पनि शायद कपाल फुलाउन त चाहन्नन् होला । यस्तै दाँत झर्नु पनि विपरीत नै हुन्छ त अन्य प्राणीभन्दा अथवा भनौं वनमान्छेबाट घरमान्छे बन्न आउने मान्छेका य विशेषता कसरी केका लागि हुन आए ? यी कुराहरू अनुत्तरित छन् ।

उनीहरू भन्दछन्—मान्छे स्वभावतः क्रूर, स्वार्थी, कामी पशु हो । सामाजिक आवश्यकतावश स्वभावमा नियन्त्रण गर्दछ । तदपि अन्तर्मनमा अतृप्तवासन प्रकट भइरहन्छन् । तर सामाजिक लाज घीन, दण्ड, अयश, हानि आदिको आशंका बुद्धिद्वारा नियन्त्रित हुन्छ । यिनीहरूको मतमा धर्म एवं ईश्वरको कुनै स्थान छैन प्रकृतिजन्य विद्युत्पात, भूकम्प आदिको जंगली मानिसमा भय पैदा भयो, यह अज्ञातवस्तु **"ईश्वर"** बन्न गयो र यसलाई प्रसन्न पार्ने प्रयत्न चाहिँ **"धर्म"** बन्यो

संक्षेपमा विकासवादीहरूको भनाइ छ – प्रकृतिको स्वभाव नै उन्नति गर्नुछ । आदिमा जडबाट नै जीवनको उत्पत्ति भयो। त्यही नै पशुपक्षी आदि योनिहरूमा विकसित हुँदैहुँदै मान्छे भयो। धर्म र ईश्वर मानिसको अज्ञान र भयद्वारा कल्पित हुन् । स्वभावतः मानव पशुजस्तै हो। विस्तार विस्तार मान्छेमा सभ्यता आयो । अनि भौतिक तथा नैतिक जगत्मा उन्नति गर्दै आयो। अझ यसको विकास भइरहन्छ।

अन्तर्मनमा प्रकटित पाशविक वासनालाई बुद्धिले नियन्त्रण गर्ने जुन भनाइ छ, बुद्धिको नियन्त्रण नरहने स्वप्नदशामा किन सबैले पाशविक वासनाहरूमात्र देख्दैनन्, किन त राम्रा राम्रा कुराहरू पनि देखिन्छन् ? भगवद्दर्शन गरेको, धर्मकर्ममा लागेको आदि स्वप्न किन देखिन्छन् त ? वासना एवं भोगलाई नै प्रधान मान्ने आधुनिक विद्वान्ले आफूँ जस्तै विश्वलाई बनाउन खोज्दैमा हाम्रो अनुभवले दिँदैन।

यसरी तर्क, युक्ति, प्रमाणको कतैबाट पनि विकासवादीको सृष्टिप्रक्रिया ठहर्न सक्दैन ।

तदपि प्रश्न छँदैछन्, सृष्टि कसरी भयो ? यद्यपि सृष्टि भयो यो शब्द नै भ्रामक छ । वस्तुतः सृष्टि हुने छैन, नयाँ बनाइँदैन । जो सूक्ष्मरूपमा भगवान्को अन्तरमा लीन थियो, यसै कारणले लुप्त थियो, त्यही अभिव्यक्त हुने मात्र हो । यही कुरा श्रुतिले यौटै वाक्यमा भनेको छ– **"धाता यथापूर्व मकल्पयत्"** । यो सृष्टिपरम्परा अनादि छ । यो क्रम चलिरहन्छ। प्रत्येक पल्टपूर्वकल्पको अनुसार सृष्टि हुन्छ, फेरि उसैक्रमले प्रलय हुन्छ । यही आवर्तनवाद नै हाम्रा शास्त्रहरूको स्वीकृत सिद्धान्त हो ।

पृथ्वी विस्तार विस्तार ठण्डा भएको हैन, न त क्रमशः ठण्डा हुँदैछ । आदिसृष्टि मानसिक थियो प्रकृतिबाट महत्तत्व, महत्तत्वबाट अहङ्कार, अहङ्कारको तामसभेदबाट आकाश, आकाशबाट वायु, वायुबाट अग्नि, अग्निबाट जल, जलबाट पृथ्वी बन्यो।अग्नि स्वयं वायुबाट बन्यो । अग्नि वायुको कारण हैन। प्रारम्भमा पृथ्वी जलमग्न थियो । बाहिर निकालेपछि पृथ्वीमा सृष्टि भयो। स्रष्टाद्वारा सम्पूर्ण उद्‌भिज्ज, स्वेदज, अण्डज, जरायुज प्रकट भए । मान्छे पनि प्रकट भए । सम्पूर्ण योनिहरू एकैपटक प्रकट भएका हुन्। यौटाबाट अर्को, त्यसबाट अर्को भएको हैन, जस्तो विकासवादी भन्दछन्। अद्यापि यौटै पनि नवविकसित जीवको कुनै इतिहास विकासवादीहरू पनि दिन सक्दैनन्। यसैले यी जीवहरू प्रारम्भमा नै निश्चित छन् । परस्परविकासको कुनै क्रम छैन । यी सब अनादि हुन् ।

घोडी र गधाको संयोगबाट खच्चर उत्पन्न गराइन्छ, किन्तु खच्चरको वृ सन्तति हुँदैन । कलमी विरुवाको बीजबाट पनि अर्को विरुवा उत्पन्न गरा सकिन्न यहाँ । यसबाट पनि निश्चितता स्पष्ट छ कि कृत्रिम जातिको परम्प चल्न सक्दैन । जीव आफ्नो कर्मानुसार गर्भमा जान्छ । कर्मको उपभोग लागि निश्चित योनिमध्ये प्रवेश गरेर पृथ्वीमा आउँछ। खच्चर घोडीबाट पैदा हुन्छ तर यो प्राकृत योनि हैन, कृत्रिम हो। यसको पुष्ट प्रमाण सन्तति नहुनु गर्भधारण कथं भएमा पनि स्वयं मर्नु नै हो। यस्ता योनिहरूको हिसाब पाश्चा विद्वान्हरूले अझै निकाल्न सकेका छैनन् । जीव विज्ञानविद् स्पेन्सर वनस्पतिमा तीनलाख बीसहज्जार र प्राणीहरूमा बीस लाख जात जातिका पाएको बताएका छन्।

तर हाम्रा शास्त्रहरूले चौरासीलाख योनिहरू मानेका छन् । हाम्रो य साधारण हालिकसम्मले पनि चौरासीलाख जुनीको फन्को मार्नु पर्ने कु घन्काउँछ । सृष्टिको आदिमा एकैसाथ यति धेरै योनिहरू कसरी भए हुन भनेर विकासवादी यो कुरा पत्याउँदैन । जब कि वर्षाको समयमा एकैपट हजारौँ हजार कीटहरू पैदा भइरहेका छन्। विकासवादीहरूको प्रयोगशाला वा यन्त्रशालामा कुनै कुरा सम्भव हुँदैन भन्दैमा स्रष्टाको यन्त्रशालामा पनि हुनसक्दैन भन्ने ठान्नु निरीह मूर्खता हुन्छ। भ्यागुतो मारेर चूर्ण पारी वर्षा पानी बर्सदा छर्किदिने हो भने तत्कालै सानासाना भ्यागुता पैदा हुन्छन्। जस यो सम्भव छ, त्यसरी नै आदिमा चौरासीलाख जीवहरूको एकसाथ उत्पत्ति पनि सम्भव छ।

चौरासीलाख योनिको हिसाब र क्रम विष्णुपुराणमा यसरी वर्णित छः-

स्थावरे लक्षविंशत्यो जलजं नवलक्षकम् ।
कृमिजं रुद्रलक्षञ्च पक्षिजं दशलक्षकम् ॥
पश्वादीनां लक्ष्यत्रिंश च्चतुर्लक्षंचवानरे ।
ततोऽपि मानुषा जाताः कुत्सितादेर्द्विलक्षकम् ॥
उत्तमाच्चोत्तमंजातं ह्यात्मानं यो न तारयेत् ।
स एव आत्मघातीस्यात्पुनर्यास्यति यातनाम् ॥

हाम्रा शास्त्रहरू भन्छन् विश्वका यी चौससीलाख योनिहरू भोगयोनि हुन् केवल मान्छे मात्र कर्मयोनि हो । अन्य योनिका जीवहरू कर्मको निश्चित फल

भोगनका लागि तदनुरूप ज्ञान साथ लिएर आउँछन् भने मानिस पूर्णतः कोरा आउँछ । मानिस कर्मयोनिगत जीव हुनाले उसले काम गर्नु पर्दछ । अन्य जीवमा जस्तो स्वभावको बन्धन, कुनै प्रकारको ज्ञान लिएर मान्छे आएको हुन्न । तर मानिसमा यस्तो शक्ति भइदिएको छ कि जुनसुकै ज्ञान र स्वभाव लिन सक्छ । इतर जीवहरूभन्दा सर्वथा मानिसमा विलक्षणता कर्मयोनिको कारणले नै भएको हो । मानिस कर्म गर्न र संस्कार-सञ्चय गर्न आएको हो ।

मानिस कोरा आउँछ भने सभ्यता, संस्कृति, धर्म आदिको ज्ञान कहाँबाट कसरी भयो त ? भन्ने शङ्का विकासवादीकै सरह भयो कि ? यो शङ्कालाई सनातनधर्मी हाम्रा पूर्वजहरूले यसरी समाधान गरेका छन्-आदिसृष्टि सँगसँगै स्वयं स्रष्टाले नै मान्छेलाई सम्पूर्ण ज्ञानको भण्डारस्वरूप वैदिकज्ञान दिएको छ । आज पनि त्यो ज्ञान भण्डार उति नै छ। त्यसमा केही बढेको छैन बरु घटेको छ ।

जसरी जल वर्षदा जलको स्वरूप पूर्ण शुद्ध हुन्छ, विस्तार विस्तार त्यही शुद्ध जल अन्य पदार्थहरूको संयोगबाट सड्दै जान्छ, जब अत्यन्त विकृत हुन्छ, सुख्छ अनि बाफ बनेर पुनः पानीको रूपमा वर्षन्छ। फेरि शुद्ध जल बन्दछ । त्यसरी नै यही आवर्तक्रम सर्वत्र प्रकृतिमा रहन्छ। यसरी नै मानवशिशु जन्मन्छ-शुद्ध, निर्मल, असंपृक्त। विस्तार विस्तार रोग र विकारहरू आउँछन्। अनि मर्छ, पुनः जन्म लिन्छ। यही नै सबैको अवस्था हो।

सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्माबाट भएको छ । त्यसैले यावत् स्थावर, जङ्गम, जीवहरूमा न्यूनाधिकमात्रामा सत्, चित्, आनन्द लुकेको छ । आत्माको व्यापकताले गर्दा सच्चिदानन्दस्वरूप माटो, ढुङ्गा, जस्ता जडपदार्थहरूमा पनि रहेकै हुन्छ । केवल जीवगत शरीर र पञ्चकोशको न्यूनाधिक्यले गर्दा पाषाण, प्रस्तर, मृत्तिका आदि जडपदार्थहरूमा देख्न सकिँदैन । तदपि जडपदार्थको पनि जीवन्तता अनुभव गरिन्छ । जीवभावको उत्पत्ति हुनासाथ स्थूल, सूक्ष्म र कारण यी शरीरत्रयको सम्बन्ध भैहाल्दछ । जीवको साथ साथै आदिदेखि अन्तसम्म नै पञ्चकोश पनि खडा भै हाल्दछ ।

स्थूलशरीर भन्नाले पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतबाट बनेको, कर्मजन्य सुख दुःखादिको भोगायतन, षड्भावविकार धर्मले युक्त शरीर सम्झनुपर्छ । षड्भावभन्दा यी छकिसिमका धर्म आउँछन् । जस्तो अस्ति (विद्यमान), जायते (उत्पन्न), वर्द्धते (वृद्ध), विपरिणमते (परिणामी), अपक्षीयते (क्षययुक्त), विनश्यति

(नाशवान्)। यही षड्विकारधर्मी स्थूलशरीरको परिवर्तनद्वारा विभिन्न चौरासीलाख योनिमा जीवले चक्कर काट्दछ ।

सूक्ष्म शरीर भन्नाले अपञ्चीकृत महाभूतबाट बनेको, कर्मजन्य सुख दुःखादिको भोग साधन, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय पाँच प्राण, मन र बुद्धि यी सत्रह कलायुक्त शरीर सम्झनु पर्छ ।

कारणशरीर भन्नाले अनिर्वचनीय अनादि अविद्यारूप, स्थूल तथा सूक्ष्म यी शरीरद्वयको कारणमात्र, आफ्नो स्वरूपको अज्ञानस्वरूप निर्विकल्परूप, शरीरला सम्झनुपर्छ।

जीवका यी दुई सूक्ष्म र कारण नामक शरीर नाश हुँदैनन् । स्थूल शरीरको मात्र नाश हुन्छ, परिवर्तन हुन्छ । यही कुरालाई गीताले यसरी भनेको छ -

वासांसिजीर्णानियथा विहाय, नवानिगृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथाशरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

छान्दोग्योपनिषद्ले पनि यस्तै भन्छ– **"जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते, जीवो म्रियते"** । यस प्रकार सूक्ष्म तथा कारणशरीरयुक्त जीव एक स्थूल शरीरत्याग अर्को स्थूल शरीरमा प्रवेश गर्दछ । यही नै योन्यन्तर–गमनको परिपाटी हो ।

यसरी प्रथमउद्भिज्जयोनिदेखि अन्तिम **उद्भिज्ज योनितकका वीसलाख मतान्तरमा (तीस लाख) स्थूल उद्भिज्जशरीरहरू** बदल्दै सूक्ष्मकारणशरीरसंबद्ध जीव स्वेदजयोनिमा पुग्दछ । यसरी नै **नौ लाख स्वेदज योनिहरूको** अतिक्रमण गरे **एक्काइसलाख अण्डज योनि र त्यसपछि त्यसरी नै चौंतीस लाख मतान्तरमा (चौवीस लाख) जरायुजयोन्यन्तर्गत समस्त पशुयोनि** समाप्त गरी शरीरद्वयसम्बद्ध जीव मनुष्ययोनि प्राप्त गर्दछ। जीवभावको विकास वा क्रमोन्नति यही नै शास्त्रीय हो।

यसरी जीवभावको विकास भएपछि उद्भिज्जयोनिबाट क्रमशः मनुष्ययोनितकका चौरासीलाख योनिहरूको चक्कर काटेर मात्र उनै सूक्ष्म कारण शरीरले जीव मनुष्ययोनिमा पुग्दछ । मनुष्ययोनि प्राप्त गरेर पनि **"कुत्सितादेर्द्विलक्षकम्"** भनेको हुनाले प्रशस्त चक्कर मार्नु पर्ने कुरा विष्णु पुराणको उपर्युक्त श्लोकले देखाएको छ ।

मनुष्ययोनि प्राप्त गर्नुभन्दा पहिलेको यी उद्भिज्ज, स्वेदज, अण्डज, जरायुज योनिमा क्रमबद्ध रूपले घुमेर मात्र जीवले मनुष्यदेह प्राप्त गर्दछ। मनुष्य योनि प्राप्त

नहोउन्जेल सहजकर्मद्वारा जीव सञ्चालित हुने हुनाले अन्ययोनिहरूका क्रियाहरू नियमित हुन्छन् । खासगरेर मनुष्येतर योनिहरू ब्रह्माण्डप्रकृतिको अधीन हुनाले यिनीहरूको स्वदेह तथा स्वेन्द्रियमा पनि स्वामित्व रहन सक्दैन । यसैकारण आहार, निद्रा, भय स्वभाव, मैथुनादि क्रियाहरू मनुष्येतरयोनिमा नियमित रहन्छन्। प्राकृतिक संस्कारबाट संचालित हुने हुनाले नै यस्ता योनिहरूमा प्रकृति नियम विरुद्धता वा अप्राकृतिकता यिनीहरूमा पाइँदैन। यसैकारण भालेपोथी वा स्त्रीपुरुष सदा एकसाथ भएर पनि असामयिक वा अनियमित मैथुनादिक्रिया हुँदैन, ऋतुकालमा मात्र मैथुनादि प्रवृत्ति देखिन्छ ।

परन्तु मनुष्ययोनिमा स्वशरीर र इन्द्रियमा आत्माभिमान हुनाले र बुद्धिविकसित हुनाले प्राकृतिक नियमको वास्ता रहन सक्दैन। मनुष्येतरयोनिगत जीव प्राकृतिक संस्कारबाट सञ्चालित हुन्छ भने मनुष्ययोनिगत जीव कर्मस्वतन्त्रताको कारण आफ्नो संस्कार आफैँ बनाउँछ र यही प्रारब्ध, सञ्चित, क्रियमाण–स्वोपार्जित संस्कारद्वारा उन्नत वा अवनत अवस्था प्राप्त गर्दछ । यसैले नै क्रमविकास र तदनुसार इच्छा, ज्ञान, क्रियाशक्ति एवं मानसिक तथा बौद्धिक स्फूर्तिमती वृत्तिको कारण मनुष्यजन्मको प्रशंसनीयता मानिएको छ। यद्यपि क्रमिकरूपले समस्त योनिगत जीवहरूमा ऊर्ध्वगति प्राप्त हुँदै जान्छ, मन, बुद्धि एवं क्रियाशक्तिमा विशेषता बढ्दै जान्छ, तदपि मनुष्य बनेर पनि अनुकूल आचरण गर्न सकेन भने यो क्रममा व्यतिक्रम पनि हुनसक्छ ।

जीवभावको यस विकासवादी सिद्धान्तअनुसार मनुष्येतरयोनिको सबभन्दा पछिल्लो एवं मनुष्ययोनिको अघिल्लो योनि वानरयोनि हो। यही हाम्रा शास्त्रहरूको सिद्धान्त छ । यसै अनुसार विकासवादी वैज्ञानिक डार्बिनले वानर योनिपछि मानिसको उत्पत्ति मानेका भए अनुचित हुने थिएन । वानर–शरीरको परिवर्तन पश्चात् मानव शरीर प्राप्त हुने कुराको यस शास्त्रीयसिद्धान्तलाई आफ्नो सिद्धान्त बनाउन खोज्दा हुन पुगेको तोड मरोडबाट वानरकै सन्तान "नर" भन्ने विचारको आविष्करण गर्न पुगेको हुंनसक्छ ।

यसरी जीवात्मा, सहस्रलक्ष योनिहरूको अतिक्रमण गरी मनुष्ययोनि पाएर ज्ञानद्वारा परमात्मस्वरूपमा विलीन नहुँदासम्म अविद्याप्रवाहमा आवर्तित भैरहन्छ।

प्रत्येक जीवदशाको सम्बन्ध शरीरत्रयसँग हुनाले निम्नतमकोटिका उद्भिज्ज आदिदेखि लिएर उच्चतमकोटिका समस्त जीवपर्यन्त पञ्चकोशको

पनि अवस्थिति रहन्छ । कोश(ष) को विकासमा घटीबढी मात्र हो। उद्‌भिज्ज केवल अन्नमयकोश, स्वेदजमा अन्नमय र प्राणमयकोश, अण्डजमा अन्नम प्राणमय, मनोमयकोश, जरायुजमा अन्नमय प्राणमय मनोमय र विज्ञानम कोश हुन्छन् । कोशादिको विकासमात्रा अनुसार नै क्रमोन्नत अवस्था हुन्छ यौटै अन्नमयकोशको मात्र विकास हुनाले उद्‌भिज्जयोनि प्राप्त जीवहरू स्था बन्दछन्। मनुष्ययोनिमा आनन्दमय लगायत पाँच कोशकै विकास हुने हुना यो सर्वोत्कृष्ट योनि मानिएको हो । यी कोश-पञ्चकको विवेचन ग आत्मस्वरूपको ज्ञान गर्न नसके आत्मघाती बन्नुका साथै यातनाचक्रमा घुमिर पर्ने कुरा शास्त्रहरूमा वर्णित छ ।

यसरी चराचर सम्पूर्ण जगत् उनै सदापूर्ण परमात्माबाटै रचित भएको परमेश्वर सबैमा अनुप्रविष्ट भएर तद्वत् प्रकाशित भैरहेको छ। यही कु **"स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्"** यस श्लोकबाट र उपरितन प्रघट्टकहरूमा वर्णित त युक्ति प्रमाणहरूबाट सुस्पष्ट हुन्छ। समस्त स्थावर जङ्गम जीव परमात्मरूपले प्रकाशि हुनाले जीवको चरमोत्कर्ष परमात्मस्वरूप नै हो। **"एष ब्रह्म एष चेतराणि चाण्डजानि जरायुजानि च स्वेदजानि चोद्‌भिज्जानि च"** ऐतरेयोपनिषद्ले भनेको र **"ब्रह्मस जगन्मिथ्या जीवोब्रह्मैव नापरः"** भनिएको पनि यसै सदाशयमा परिलक्षित छ।

एतावता यी प्रत्यक्षायित स्थावर जङ्गम आदि योनिगत जीवह परमात्मरूपले सत्य भए तापनि तत्तद्रूपले मिथ्या हुन् । सच्चिदानन्दरू परमात्मामात्र सदा एकरूप सत्य हो ।

सुखदार्थ—भगवन् ! स्वविनिर्मितेषु तद्वत,

प्रतिभासीन्धनगाग्निवद् विभिन्नः ॥

अपिवस्तुतया विभिन्नरूपः

वितथास्तेऽवितथ स्त्वमेकरूपः ॥६॥

प्रभो ! विविधयोनिमा विविधरूपले देखिने,

तिमी अनलरूपझैं सरलवक्र भै चंकने ॥

भनी वितथठान्दछन् कुमतिवान् —"तिमी वास्तव—

सदैवसमरूप छौ"— विविधता झुट्य हो सब ॥६॥

॥६॥

मूल श्लोक–

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् ॥
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिता : ॥७॥

पदच्छेदार्थ–स्वकृतपुरेषु, अमीषु, अबहिरन्तरसंवरणम्, तव, पुरुषम्, वदन्ति, अखिलशक्तिधृतः, अंशकृतम्, इति, नृगतिम्, विविच्य, कवयः, निगमावपनम्, भवतः, उपासते, अङ्घ्रिम्, अभवम्, भुवि, विश्वसिताः।

अन्वयार्थ–अमीषु, स्वकृतपुरेषु, अबहिरन्तरसंवरणम्, पुरुषम्, अखिलशक्तिधृतः, तव, अंशकृतम्, वदन्ति, इति, नृगतिम्, विविच्य, विश्वसिताः, कवयः भुवि, भवतः, निगमावपनम्, अभवम्, अङ्घ्रिम्, उपासते।

पर्यायार्थ–अमीष्वेषु स्वकृतविचित्रयोनिगतेषु स्वकृतपुरेषु स्वेनकृतंपुरंयेषान्तेषु स्वकर्मोपार्जितशरीरेषु देवमनुष्यादिषु प्रारब्धजनितदेहवत्स्वित्यर्थः। अबहिरन्तरसंवरणं बहिर्देहं कार्यमन्तरमज्ञानंकारणं ताभ्यां यत्संवरणमावरणं तन्नविद्यते यस्य तं बाह्याभ्यन्तराऽऽवरणरहितं कार्यकारणभावरहितमित्यर्थः। पुरुषं **(पुरिदेहे शेते–शी+ड+पृषोदरादित्वात् पुर्+कुषन्)** जीव मखिलशक्तिधृतोऽखिलां **(नास्तिखिल मवशिष्टं यस्याः+न.ब. समासः)** समग्रां शक्तिं **(शक्+क्तिन्)** धारितां क्षमतां वा धारयतीतितस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमपि शक्तस्य सर्वशक्तिमतस्तवांऽशकृतमंश इवांशः कृत इव कृतस्तंमंशसदृशमथवांऽशेन स्वशक्त्येकखण्डेनकृतं विहितं यद्वांऽशेन लीलाशक्त्या कृतं पृथक्कृतं वदन्ति कथयन्ति, वयञ्च वदाम इत्यर्थः। इतीत्थं नृगतिंनुर्जीवस्यगतिंत्वदंशलक्षणात्मिकामवस्थां विविच्य विचार्य विश्वसिता जीवस्यत्वदंशे जातविश्वासाः सन्तःकवयो **(कविः–कु+इ)** मनीषिणो भुविसंसारे भवतस्तवांऽशिनो निगमावपनं निगमा **(नि+गम्+घञ्)** वेदा आसमन्तादुप्यन्ते यत्रतमावपनं **(आ+वप्+ल्युट्)** यद्वा निगमानामावपनं सर्ववेदार्थसमन्वितं वा सर्ववेदप्रतिपाद्यमथवा सर्ववेदबीजमभवं न भवो यस्मा ज्जन्ममरणादिनाशं वा न भवो यस्य तमनादिमङ्घ्रिं **(अङ्घ्+क्रिन्)** चरणारविन्द मुपासते सेवन्ते भजन्त इत्यर्थः।

यथाच श्रुतिस्मृत्यादयः–मुण्डकोपनिषदि–**"यथा सुदीप्ता त्पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सोम्य भावाः**

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥" गीतायाम्-"ममैवांशोजीवलोके जीव
सनातनः ।" "ईश्वरो जीवकलया प्रविष्ये भगवानिति ।" "जीवोब्रह्मैव नापर:"
स्त्री त्वँ पुमानसित्वं कुमारउत वा कुमारी । त्वँ जीवो दण्डेन बञ्चसि त्वं
भवसि विश्वतोमुखः ॥" "एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा
चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥" "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधै
गच्छन् ।" ब्रह्मसूत्रे च- "अंशोनाना व्यपदेशात् । आभास एव च ।" "स य
पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक स्तत्त्वमसि ।" "इत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्चात्र ।"

भावार्थ—हे भगवन् ! स्वस्वप्राक्तनकर्मभि रूपार्जितदेहानां देवमनुष्या
मन्तर्वर्तमानं जीवनामानं पुरुषं वयं सर्वशक्तिमतस्तवैवांशं मन्यामहे । "त्व
जीवोंऽश" इत्यंशांशिभावं निर्णीय विवेकिनोजना अंशिज्ञानं विनाऽशस्योद्धरणाऽस
विश्वस्ताः सन्तोंऽशिनस्तव चरणारविन्दं भजन्ते । यतो भुवि त्वच्चरणारविन्द
ज्ञानोत्पादको मोक्षप्रदश्चेति ।

तात्पर्यार्थ-जीवस्याऽपि भगवत एवांशत्वान्न देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसक्ति रि

सरलार्थ-भगवन् ! आआफ्नो प्रारब्धअनुसार देव, मनुष्य, राक्षस
बनेका छन्, यी सबमा भोक्तृभावले रहेको जीवनामक पुरुषलाई हामी तप
अंश हो भन्ने ठान्दछौं । अंश र अंशीमा फरक नहुने हुनाले निर्गुण तपाईं
बनेर सृष्टि गर्दैमा देहादि उपाधिकृत दोषको भागी हुनुहुन्न । न त जी
देहादिउपाधिकृत दोषको भागी भैरहन्छ । यसैकारण त विवेकीजनहरू अं
ज्ञानविना अंशको उद्धार हुन नसक्ने कुरामा विश्वस्त बनेर अंशी तपा
चरणारविन्दको भजन गर्दछन्, सेवा गर्दछन्, जुन तपाईंका चरणाविन्द संस
ज्ञान र मुक्ति दिन सर्वथा समर्थ छन् । जसको सेवनबाट जन्ममरणको चक्र
फेरि पर्नु पर्दैन ।

जीवको सम्बन्धमा वेदान्तमा दुई किसिमका मतवादहरू मुख्य छ
अविच्छिन्नवाद र प्रतिबिम्बवाद ।

अवच्छिन्नवादीहरू भन्दछन्—जीवात्मा परमात्माको अंश हो ।
सर्वव्यापक यौटै आकाश पनि घट, पट, मठ आदि उपाधिभेदले तत्तन्नामले अ
घटाकाश, पटाकाश, मठाकाश आदि नामले व्यवहृत हुन्छ, वस्तुतः यी आका
व्यापक आकाशमा स्वरूपतः कुनै भेद छैन । ठीक त्यस्तै जीव र ब्रह्ममा
स्वरूपतः कुनै भेद छैन । केवल अन्तः करणरूपी उपाधियोगबाट योटै ब्रह्म

जीवरूपमा व्याप्त भएको छ । अतः जीव नै ब्रह्म हो र यी दुईमा कुनै पनि भेद छैन । ब्रह्म जस्तै जीव पनि नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त छ। **"जीवोब्रह्मैव नापरः"**।

प्रतिबिम्बवादीहरू भन्दछन् :- जीवात्मा परमात्माको छायामात्र हो । जस्तो आकाशस्थित सूर्य, चन्द्रको प्रतिबिम्ब जलमा पर्दछ । उक्त प्रतिबिम्ब सूर्य, चन्द्र जस्तै देखिए पनि सूर्य, चन्द्र नै हैन, आभास मात्र हो । ठीक त्यस्तै ब्रह्मको प्रतिबिम्ब अन्तःकरणमा पर्दछ जीवात्मा बन्दछ । वास्तवमा ब्रह्म हैन । अतः जीव र ब्रह्म अलगअलग हो । जीवात्मा दुःखत्रयाधीन छ, अबुद्ध, अनित्य, अशुद्ध, अमुक्त छ । ब्रह्म दुःखत्रयविहीन छ, सदा नित्य शुद्ध, बुद्ध मुक्त छ ।

प्रतिबिम्बवादका केही शङ्का र समाधान :

प्रतिबिम्ब त आकारवान् वस्तुको मात्र हुन्छ, ऐनामा मुखको प्रतिबिम्ब पर्छ, किनकि मुख आकारवान् छ, रूपवान् छ-तर ब्रह्म त निराकार, नीरूप हुनाले अन्तःकरणमा प्रतिबिम्ब परेर जीवात्मा बन्न सक्ने अवस्था नै छैन, नीरूप, निराकारको प्रतिबिम्ब नै हुनसक्दैन। यस्तो शङ्का गरिन्छ। यसको समाधान यसरी दिइन्छ -

रूपवान्, आकारवान् वस्तु प्रत्यक्षगोचर हुनाले उसको प्रतिबिम्ब पनि प्रत्यक्षगोचर हुन्छ । नीरूप, निराकार वस्तु स्वयं पनि प्रत्यक्षगोचर नहुनाले उसको प्रतिबिम्ब पनि प्रत्यक्षगोचर हुँदैन । यसैले नीरूप, निराकार वस्तुको प्रतिबिम्ब नै हुँदैन भन्न मिल्दैन । किनभने वस्तुको अस्तित्व सिद्ध गर्ने प्रमाण प्रत्यक्ष मात्र हैन, उदाहरणका लागि शब्द नीरूप छ, त्यसको प्रतिबिम्ब हुन्छ। जस्तो रूपवान् वस्तुको प्रतिबिम्ब प्रतिरूप हो, त्यस्तै ध्वनिको प्रतिबिम्ब पनि प्रतिध्वनि हो । यो केवल रूपादि प्रतिबिम्बजस्तो चाक्षुष प्रत्यक्ष हुँदैन, अपितु श्रावण प्रत्यक्ष छँदैछ ।

यसैले श्रवणादि इन्द्रियगम्य वस्तुको चक्षुरिन्द्रियविषयता न हुँदैमा प्रत्यक्ष हुँदैन भन्ने त कहीँ छैन । अतःनीरूप, निराकार आत्माको पनि अन्तःकरणमा प्रतिबिम्ब पर्नसक्छ, यही नै जीवात्मा हो। जस्तो कि नीरूप, निराकार आकाश मानिन्छ, तर त्यसको प्रतिबिम्ब जलमा पर्दछ, र भनिन्छ - जलाकाश, मठाकाशः ।

यहाँ फेरि अर्को शङ्का यस्तो निस्कन्छ—ऐनामा मुखको प्रतिबिम्ब पर्दछ, त्यहाँ ऐना र मुखको बीचमा शीशाको व्यवधान छ। व्यवधान नभएमा प्रतिबिम्ब पर्न सक्दैन। यहाँ त आत्मा र अन्तःकरणको बीचमा कुनै अन्य व्यवधान छैन,

किनभने आत्मा त सर्वव्यापी छ, सर्वव्यापी हुनाले अन्तःकरणमा पनि विद्यमान छँदैछ । यस स्थितिमा आत्माको प्रतिबिम्ब अन्तःकरणमा पर्न सक्दैन । यसैले अन्तःकरणमा आत्माको प्रतिबिम्ब जीवात्मा भन्न मिल्दैन ।

यसको समाधान यसरी गरिएको छ–सर्वप्रथम त प्रतिबिम्ब पर्नुमा दुई वस्तुको बीचमा व्यवधान हुनैपर्दछ भन्ने कुनै अव्यभिचारी सार्वत्रिक नियम छैन । जलमा आकाशको प्रतिबिम्ब पर्नुमा पनि सर्वव्यापी आकाश जलमा पनि छँदै त थियो, तर जलाकाश, घटाकाश भनेर आकाशको प्रतिबिम्ब मानिएकै छ। दुईको बीचमा यहाँ पनि त अन्य कुनै व्यवधान छैन। त्यस्तै नै आकाशको प्रतिबिम्ब जलाकाश मानिएसरी परमात्माको अन्तःकरणमा परेको प्रतिबिम्ब जीवात्मा हो । परमात्मा हैन । अतः जीवात्मा र परमात्मा यौटै हैन, अलग अलग वस्तु हो ।

अवच्छिन्नवादका केही शङ्का र समाधान

जीवात्मा परमात्माको अंश हुन सक्दैन । निराकार, निर्गुण, सर्वव्यापक, अनङ्ग परमात्माको अंश, अंशांशिभाव कसरी हुन्छ ? जब निराकार छ, सर्वव्यापक छ त उसको आकारित अंश कसरी बन्छ ? अखण्ड, निराकार, सर्वव्यापक वस्तुको खण्डित अवस्था नै हुन सक्दैन भने अंशको रूपमा कसरी बन्न सक्छ जीवात्मा ? त्यसैले परमात्माको अंश जीवात्मा हुनसक्दैन ।

यसप्रकारको शङ्कामा समाधान यसरी गरिएको छ–हो, निश्चय नै निराकार, सर्वव्यापक वस्तुको अंशिभाव वा अंश कुनै बन्दैन, तर व्यवहारमा जसरी सर्वव्यापक, निराकार, आकाशतलको घटाकाश, मठाकाश, सरोवराकाश आदि मानिन्छ, त्यसरी नै निराकार परमात्माको पनि अंशरूप मानिन्छ जीवात्मा ।

आकाशको त घट पट मठ आदि विद्यमान वस्त्वन्तरको कारण तत्तन्नामक आकाशको रूपमा व्यवहार हुनसक्छ, प्रासङ्गिक परमात्माको सम्बन्धमा त **"एकमेवाद्वितीयम्" "नेहनानास्ति किंचन" "संर्वखल्विदं ब्रह्म"** अनुसार तदतिरिक्त अर्को द्वितीय वस्तु नै नभएको अवस्थामा कसरी अखण्ड ब्रह्मको खण्डरूप, निरंशको अंशरूप जीवात्मा हुनसक्छ भनी शङ्का उठाइदिंदा समाधान यसरी गरिएको पाइन्छ।

जसरी आकाश उपाधिरूप घटपटादिमा तत्तदाकारित भई घटाकाश पटाकाश जस्ता नामले व्यवहृत हुन्छ, त्यसरी नै अखण्ड, निरंश, परमात्माको अविद्याजनित

अन्तःकरणरूपी उपाधियोगद्वारा सिर्जित अंश हो जीवात्मा । यही कुरा श्रीकृष्णभगवान्‌ले यसरी भन्नु भएको छ –

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" ॥ गीता १५ ।

त्यसैले जीवात्मा परमात्माको अंश हुनसक्छ । हो परमात्माको अंश ।

पूर्वोक्त श्रीकृष्णको भनाइलेत अंशीसँग अंशको पृथक्त्व देखिनुका साथै सम्बन्धमा प्रयोग गरिने षष्ठी विभक्ति **"ममैवांशः"** भनिएबाट जीवात्मा र परमात्मा दुई अलग अलग हुने भए । यसो हुँदा अद्वैतहानि र द्वैतनिष्पति होला नि भन्ने शङ्का उठ्यो ।

उपर्युक्त शङ्काको समाधान यसरी गरियो –

जसरी घटपट आदि नानावस्तुमा आकारित अनेकानेक आकाश ती ती वस्तुको अभाव वा विनाश भएपछि उपाधि नरहनाको कारण त्यस प्रकार नानाविध आकाश नरही मूल सर्वव्यापक आकाश मात्र हुन्छ, त्यसरी नै अन्तःकरणरूपी उपाधि जनित जीवात्मभाव पनि उपाधि हटेका अवस्थामा अंशी परमात्मा मै पर्यवसित हुन्छ।

पृथक्-पृथक् सुनका गहनाहरू जसरी सुवर्ण नै थिए र सुवर्णमा नै परिणत हुन्छन् । त्यसरी नै अंशी परमात्मा अंशजस्तो जीवात्मा उपाधिका कारण, बन्न पुगेको हो – **"जीवो ब्रह्मैव नापरः"** । यसकारण अद्वैतहानि र द्वैतकल्पनाको शङ्कालिनु प्रासङ्गिक र सान्दर्भिक छैन ।

यी उपर्युक्त प्रतिबिम्बवाद र अवच्छिन्नवादका बीचमा कुनै तात्त्विक अन्तर छैन, शाब्दिक पृथक्तामात्र हो। दुवैवादीको मूलश्रोत यौटै ब्रह्म हो । दुवैको ब्रह्म व्यापक, निराकार, नीरूप, अखण्ड छ। दुवैले उपाधिको महल खडा गरी जीवभावको परिकल्पना गरेका छन् ।

वस्तुतः परिकल्पित उपाधिको आधारभूमिमा परिदृश्यमान वस्तुलाई प्रतिबिम्ब, अंश जेभन्दा पनि खासै फरक पर्दैन ।

व्यासप्रणीत ब्रह्मसूत्रमा **"अंशो नानाव्यपदेशात्"** भन्ने सूत्रका साथै **"आभास एव च"** भन्ने सूत्र पनि अंशाधिकरणमा आएको छ । अघिल्लो सूत्रमा **"अंश इव अंशः"** भनेर भाष्यकार शङ्कराचार्यले भन्दै आएर यस पछिल्लो सूत्रमा **"जलसूर्यकादिवत्"** भन्नेसमेत देखाई दुवै थरी मतवादको समन्वय गरेको विषय पनि यहाँ उल्लेखनीय छ, स्मरणीय छ ।

अध्यात्मरामायणको बालकाण्ड प्रथमसर्गस्थित श्रीरामहृदयमा स्वयं रामचन्द्रजीबाट हनुमान्लाई तत्त्व बताउने क्रममा आकाशको त्रिविधभेदको औपम्यद्वारा आत्मा अनात्मा परमात्माको भेद प्रदर्शन गरिएको छ ।

यी सब परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा प्रतिबिम्बवादी र अवच्छिन्नवादीमा कुनै तात्विक अन्तर पाइँदैन। दर्शनशास्त्र भनेकै अदृश्य वस्तुमा खेल्ने हुनाले सम्भावित तर्कहरूको उपस्थापनद्वारा त्यस अदृश्यको प्रतिष्ठापन गर्नु हो। यस क्रममा बुद्धिमान् व्यक्तिहरूद्वारा बुद्धिविलास हुनु स्वाभाविक हुन्छ। तर यसो भन्दैमा तर्कमात्र गरिरहेर पनि निष्कर्ष निस्कँदैन। तर्कको सीमा हुँदैन। ब्रह्मसूत्रले यही कुरालाई **"तर्काप्रतिष्ठानात्"** भनेर दुरुत्साहन गरेको पनि छ। भाष्यकारले **"दुस्तर्कात् सुविरम्यताम्"** आफ्नो **"सोपानपञ्चक"** मा भनेकोबाट पनि तर्क जति जस्ता पनि हुन सक्ने हुनाले यिनका आधारमा खडा गरिने मतवाद वा बुद्धिविनोदमा अलमलिनु हुँदैन।

यो विषय यत्तिकैमा परिमापन गर्नु उचित हुन्छ तापनि यसको सार उतार्नु आवश्यक ठान्दछु।

भेद दुईथरी हुन्छन् । स्वतःसिद्ध भेद, जस्तो हात्ती र घोडा। दोस्रो उपाधिजन्य भेद अर्थात् औपाधिक भेद–जस्तो पानीको उष्णता र शीतलता। शीतलता स्वभाव हो भने उष्णता उपाधि **(तताउनुरूप)** हो। पृथक् छैन ।

प्रस्तुत प्रसङ्गमा पनि वस्तुतः आत्मा परमात्मा अथवा जीव शिव एक हुन्, पृथक् हैनन् । जसरी घटाकाश **(गाग्रोभित्रको आकाश)** र महाकाश **(व्यापक आकाश)** दुई आकाश यौटै हो, अलग हुँदै हैन।

घडारूप उपाधिमात्र कारण छ घटाकाश बन्नुमा। घडा फूटना साथ दुवै आकाश एक भइहाल्दछ । त्यस्तै जीवात्मा र परमात्मा पनि वास्तवमा हो यौटै । अविद्याको आवरणयुक्त शरीराधिष्ठित चैतन्यजीवात्मा हो। जो व्यापक सर्वाधिष्ठान चैतन्य हो त्यो परमात्मा हो। उपाधिको कारणले भिन्नता भासमान भएको हो । यही नै वेदान्त सिद्धान्त हो भन्ने भनाइ खास गरी शङ्कराचार्यको छ ।

यसै अर्थमा **"अंशोनानाव्यपदेशात्"** भन्ने ब्रह्मसूत्रको भाष्यमा **"अंश इव अंशः"** यस्तो अर्थ गरेका छन्। अंशीबाट अंश विभक्त भएको अवस्थामा जस्तो फूलका पत्रहरूमा यौटा पत्र चुँडिएमा त्यो फूल खण्डित हुन्छ। त्यसरी नै अखण्डस्वरूप परमात्माको पनि अंश अलग भन्ने मान्दा अखण्डित रूप नरहने अवस्था आइपर्छ ।

परमात्मा व्यापक चैतन्य हो, आकाश जस्तै सर्वव्यापी छ। अंश हुन सक्दैन । जीवात्मा परमात्मा यौटै हो–**"जीबो ब्रह्मैव नापरः"** । यो सिद्धान्त मुक्तिवादी आचार्यहरूको हो।

भक्तिवादी आचार्यहरू भने जीवात्मा परमात्माको अंश हो । जसरी समुद्रबाट १।२ लोटा पानी निकाल्दा समुद्रमा फरक पर्दैन, अंशीमा पनि अंश निकाल्दा कुनै प्रकारको कमी रहन्न, यथावत् रहन्छ । **"पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते"** ।

यसै अनुसार अवच्छिन्नवाद र प्रतिबिम्बवादमा अन्तर मानिएको हो ।

निचोडमा **"सर्वं खल्विदं ब्रह्म"** सब यो ब्रह्म हो भन्ने र **"सर्वं ब्रह्ममयं जगत्"** सब यो जगत् ब्रह्ममय हो भन्ने दुइटा भनाइ मात्र हुन्, कुरा यौटै हो । अस्तु !

सुखदार्थ–भगवन् ! हृदयस्थजीवनामा,

पुरुषः शक्तिमत स्तवैव चांशः ॥

न विनाभवतोंऽशिनोऽवबोधं,

खलुचांशस्य भवेत्कदापि मुक्तिः ॥७॥

अजीव जड, जीव यो, सकल हो महाविम्बको

निरंश, जगदीशको, शकल, विम्ब वा अंश हो ॥

श्रुति, स्मृति, पुराणको पनि निचोड यै-तत्त्व हो-

भनीकन त भज्दछन् चरण, ज्ञानवान्, सत्य हो ॥७॥

॥७॥

मूल श्लोक–

दुरवगमात्मतत्वनिगमाय तवात्ततनो

श्चरित महाऽमृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥

नपरिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥८॥

पदच्छेदार्थ–दुरवगमातमतत्त्वनिगमाय, तव, आत्ततनोः, चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः, न, परिलषन्ति, केचित्, अपवर्गम्, अपि, ईश्वर, ते, चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥८॥

अन्वयार्थ—ईश्वर, दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय, आत्ततनोः, तव, चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः, ते, चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः, केचित्, अपवर्गम्, अपि, न, परिलषन्ति ।

पर्यायार्थ—ईश्वर! हे भगवन्! दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय दुरवगमंदुर्विज्ञेय—मात्मतत्वं ब्रह्म निजरूपं तस्य निगमो **(नि+गम्+घञ्)** ज्ञानं तस्मै, तदर्थं दुर्बोधात्मतत्त्वज्ञापनायेत्यर्थः । अत्र च दुरवगमात्मतत्त्व! निगमाय! इति सम्बोधनार्थप्रयुक्तेऽपि नार्थान्तरो भवति । तदा निगमानां वेदाना मयो विधिः **(अयः शुभावहो विधि रित्यमरः)** यस्मिन्निति यद्वा निगमानामाय आश्रयोयस्मिन्निति सम्बुद्धौ चेति । तथैव दुरवगमात्मतत्त्व! दुःखेनाऽवगम्यते **(दुर्+अव+गम्+घञ्)** दुरवगमं यदात्मनः **(अत्+मनिण्)** स्वस्य तत्त्वं रहस्य मिति।

तदर्थ मात्ततनो रात्तंधृतं तनुः शरीरं मूर्त्तिरिति (स्त्रियांमूर्तिस्तनु स्तन्नुरित्यमरः) येन, तस्य तव परमेश्वरस्य, ईश्वरः **(क्लेश कर्मविपाकाशयैरपरामृष्टपुरुषविशेष ईश्वरः—पातञ्जल योगसूत्र)** एतादृशस्य तव भवत इति । आविष्कृतमूर्ते रित्यर्थः । चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणा श्चरितमेव लीलैव महाऽमृताऽब्धिर्निरतिशयसुखसागर स्तस्य परिवर्त्तः **(परि+वृत्+घञ्)** परिवर्तनं वारंवारं परिक्रमणं तेन परिगतं नष्टं श्रमणं श्रमोयेषां ते कथामृतपानगतक्लमा इत्यर्थः ।

अतएव ते तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा श्चरणसरोजयोः पादारविन्दयो र्हंसा नीरक्षीरविवेकिनो हंसा इव तेषां कुलं समूह स्तस्य सङ्गेन सङ्गत्याविसृष्टाः परित्यक्ता गृहाः कलत्रपुत्रादयो यै स्ते तथाभूता स्त्वद्विवेकिभक्तमण्डलसत्सङ्गतो विस्मृतपुत्रकलत्रादयः सन्तः केचिद् भक्ता अपवर्गमपि **(मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञान मित्यमरः अप+वृज्+घञ्)** अपगतोवर्गो यस्मिन् **(वृन्दभेदाः समै र्वर्गः— अमरकोशः)** यद्वा न विद्यते पवर्गः **(पुत्र, फल, बन्धु, भार्या, ममत्वादीनि)** मोक्षमपिच न वाञ्छन्ति केचिद् विरला इत्यर्थः ।

यथाचश्रुतिस्मृत्यादयः – देवीभागवत सप्तमस्कन्धे सप्तत्रिंशाध्याये— **हेतुस्तु तत्रको वापि नकदाचिद्भवेदपि । सामीप्यसार्ष्टिसायुज्यसालोक्यानां न चैषणा । मत्सेवातोऽधिकं किंचिन्नैवजानातिकर्हिचित् । सेव्यसेवकताऽभावात्तत्र मोक्षं न वाञ्छति ॥** गीतायां च – **मांच योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते। भक्त्या मा मभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्वतः ॥ चतुर्विधाभजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ "भक्तेश्चया पराकाष्ठा सैव ज्ञानं**

प्रकीर्तितम्–देवीगीता ।" श्रीमद्भागवते– नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं, नशोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्॥ कुतःपुनः शश्वदभद्रमीश्वरे, न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ प्र.स्क.५.अ.। "ज्ञात्वा शिवं शान्ति मत्यन्तमेति"। "तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति" । "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वंप्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" । "प्राप्यैतत् कृतकृत्योहि द्विजो भवति नान्यथा"। "यं सर्वेदेवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च ।" "याकज्जीवंत्रयो वन्द्यावेदान्तो गुरुरीश्वरः ॥ आद्यौ ज्ञानाप्तये पश्चात्कृतघ्नत्वनिवृत्तये॥" "मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते, आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिं इत्थम्भूतगुणो हरिः ॥" "यथा ज्ञानं विना मुक्ति र्नास्त्युपायशतै रपि॥ तथाभक्तिं विना ज्ञानं नास्त्युपायशतै रपि॥" इत्यादि–श्रुतिस्मृतिपुराणवचनानि मुक्ते रप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयन्ति ।

भावार्थ—हे भगवन्! त्वं खलु दुर्विज्ञेयब्रह्मतत्वज्ञापनार्थं निर्विग्रहोऽपि सन् लीलया विग्रहवान् भूतो वारंवारम्। एवं श्रीविग्रहवत स्तव चरित्रलीलाकथास्वादनसुधापानतो विगतशोकमोहाश्चतुर्वर्ग च तृणोपमं कुर्वन्ति । एवं त्वच्चरणारविन्दभक्त्या चाहैतुक्या विनष्टसर्वसंसाराः केचिदनन्यभक्ता मोक्षसुखमपि नस्पृहयन्ति। आत्मारामा जीवन्मुक्ता अपि च ते ब्रह्मानुभवसुखातिशायिसुखार्थं भगवद्भक्तिपथमनुसरन्ति। जीवन्मुक्तानां चाऽदृष्यपेक्षाभावेऽपिभागवतसंकीर्तनजन्यसुखातिशयार्थे प्रवृत्तिः, नतु चतुर्वर्गे । इत्थं त्वद्भक्ता निःस्पृहाःसन्तो रमन्ते।

तात्पर्यार्थ—जीवन्मुक्तानां स्पृहाशून्यत्वेपि, अदृष्टापेक्षाराहित्येपि, भगवद्भक्तिभावप्रवृत्तिदर्शनान्मुक्तेरप्याधिक्यंभक्ते रिति ।

सरलार्थ—आत्मतत्त्व ज्यादै दुरवगमछ, दुर्ज्ञेय छ भनेर त्यस ब्रह्मात्मतत्त्वको प्रकाशनका लागि आफू निर्विग्रह भएर पनि समय समयमा मूर्त अवतार लिएर अनेकलीला चरित्र रच्नुहुने भगवान् तपाईंका कथा चरित्ररूपी अमृतपान गर्दागर्दा सांसारिकक्लेश कष्ट दूर भएका तथा तपाईंकै चरणारविन्दमा निरन्तर रमाइरहने भक्तजनहरूका सङ्गतले घर, परिवारसमेत भुलिसकेका कतिपय भक्तहरू त मोक्षसुखको पनि चाहना राख्दैनन्, इन्द्रादिपदको त कुरै के गर्नु ? यी आत्मारामी, जीवन्मुक्त भक्तहरूको निमित्त अदृष्ट समेतको कुनै अपेक्षा नरहने हुनाले चतुर्वर्गमा नै कत्ति स्पृहा हुँदैन, यही कोटिका श्रीशुकदेव पनि हुनुहुन्छ। तर पञ्चमवर्ग (भक्ति) को परवश भएर राजा परीक्षित्लाई श्रीमदभागवत (सप्ताह) सुनाउन रमाउनु भयो। त्यसैले निःस्पृह, जीवन्मुक्त, आत्मारामलाई पनि आकृष्ट गर्ने तपाईंका भक्तिको महिमा बताइसक्नु छैन।

भगवन्! तपाईले लोक कल्याणार्थ, आफूँ भक्तभक्तिमान् बनेर विभिन्न अवतार-ग्रहणद्वारा यी कुरा प्रदर्शन गराई रहनुभएको छ, निर्विग्रह, ब्रह्मात्मतत्त्वको दुर्विज्ञेयता न रहोस् भनेर अवसर दिनुभएको छ। निष्प्रयोजन, जीवन जिउने, जीवनमुक्त ज्ञानी तपाईंको भक्तिगर्नमा रमाउँछन् कति। तर आवश्यकता पर्ने अन्य जीवहरू भक्तिमाहात्म्य न बुझेर त्यसै अलमलिएका छन्, आत्मतत्त्वको दुष्प्राप्यता ठानेर आत्मोद्धारमा मन दिएका छैनन्।

आत्मतत्त्व कसरी दुरवगम छ भन्ने कुरा विभिन्न दर्शनका प्रणेताका तर्क, युक्तिमा जेलिएर खडा हुन गएका मतवादहरूलाई लिन सकिन्छ। यस सम्बन्धमा यहाँ पर्यालोचना हुनु आवश्यक देख्दछु।

(क) शून्यवाद

शून्यवादी बौद्धहरू शून्य छ केही छैन, सबै क्षणिक छ भन्दछन् । आत्माको अस्तित्व सिद्ध गर्ने कुनै प्रमाण छैन यसैले शून्यमात्र छ भन्दछन् ।

यस मतको निराकरण भूतचैतन्यवादी चार्वाक लगायत सबै आस्तिक दर्शनहरूले यसरी गरेका छन् – आत्माको अस्वीकार गर्ने हो भने शून्यको अनुभव नै हुन सक्दैन, अनुभविता न भै अनुभव हुनसक्दैन, शून्य भनेर अनुभव गर्ने अनुभविता नै आत्मा हो, यसकारण आत्माको नास्तित्व प्रमाणित हुनसक्दैन किन कि जो आत्माको नास्तित्व प्रमाणसिद्ध गर्न चाहन्छ, त्यही नै आत्मा हो, यस निम्ति शून्यवाद विज्ञान पागलपन हो । साथै पागलपनदेखि लिएर विद्वान् आत्मज्ञानीतक "म छु" भन्ने यस सर्वजन प्रसिद्ध अनुभवद्वारा पनि आत्माको अस्तित्व सिद्ध भै रहेको छ । यदि आत्मा न हुँदो हो त "म छैन" भन्ने अनुभव तथा "म छु या छैन" भन्ने सन्देहको पनि सम्भावना हुनुपर्थ्यो, यस्तो कहीं देखिएको छैन, अतः आत्माको अस्तित्व स्वतः सिद्ध छ । यसकारण श्रुतिले एकमुख भएर आत्माको ज्ञान गर्न आह्वान गरेका छन् –**"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, नान्यःपन्था विद्यतेऽयनाय"** विभिन्न श्रुतिहरू आत्माको अस्तित्वमा प्रमाण छन्। त्यसमा पनि जुन आत्माको कृपाबाट प्रमाणको प्रमाणत्व हुन्छ, त्यो आत्मा प्रमाणांधीन सिद्ध हुनुपर्ने कुरा रहँदैन, किनभने प्रमाण भन्दा पहिले नै आत्मा सिद्ध छ। प्रमाण प्रमेय व्यवहार आत्माकै प्रयोजन सम्पादनार्थ गरिएको हो, यसकारण आत्मा स्वतः सिद्ध छ । आत्माको अस्तित्व विषयमा कुनै प्रमाण छैन भनेर निराकरण गर्ने निराकर्ता नै आत्मा हो, निराकर्ता छैन निराकरण भै रहेको छ भन्नु सर्वथा असम्भव छ, मेरो

जिभ्रो छैन भनेर बोल्नु जस्तै हो । यस किसिमबाट आत्माको स्वतःसिद्धता स्पष्ट भएको छ । तर आत्माको अस्तित्व सिद्ध भए तापनि "म को हूँ" भन्ने प्रश्नको उत्तर प्रायः सबै जसो दर्शनकारहरूले आ-आफ्नै ढङ्गबाट गरेका छन्, यसैले यस प्रसङ्गमा ती सब मतको संक्षिप्त उद्धरणद्वारा आत्माको यथार्थ स्वरूपको निर्धारण यहाँ राखिदिनु अप्रासङ्गिक न होला ।

(ख) चार्वाकमत

पृथिवी, अप्, तेज, वायु यी चारभूतको मेल नै संसार हो, यी चारभूतबाहेक संसारमा केही छैन । यिनै चार महाभूतको मेलबाट शरीर बन्दछ र त्यसैमा चैतन्य उत्पन्न हुन्छ, जस्तो कि तण्डुलचूर्णादि सम्मिलित भएर मद्यरूपमा परिवर्तित भएपछि मदशक्तिको उत्पत्ति हुन्छ। "म मोटो छु" "म दुब्लो छु" इत्यादि अनुभवद्वारा चेतना र रूपको सामानाधिकरण्य प्रतीत भै रहेको छ। यसैले संसारमा मोज मज्जागर, शरीर नै आत्मा हुनाले फेरि यो मौका आउँदैन। हिजो आजका पश्चिमी वा पूर्वी नास्तिकहरूको मत पनि यही सिद्धान्तअनुकूल खडा भै रहेको छ ।

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।

चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्य श्चैतन्य मुपजायते ॥

किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।

अहं स्थूलःकृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

यावज्जीवेद् सुखं जीवेद्ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुन रागमनं कुतः ॥

नीविमोक्षो हि मोक्षः इत्यादि ।

यस किसिमको मतलाई भूत चैतन्यवादी चार्वाकमत भनिन्छ, यो मत विवेक गर्न नसक्ने मूर्खको लागि निकै मीठो लाग्ने हुनाले चारुवाक् भनिएको होला । जो होस्, शरीरलाई नै आत्मा माने तापनि शून्यवादी बौद्धभन्दा यस मतका अनुयायीहरू धेरै गहिरिएका छन् भन्ने स्वीकार गर्नु पर्छ।

तर यसमतलाई पनि अनीश्वरवादी सांख्यदर्शनकार लगायत सवै आस्तिक दर्शनकारहरूले एकमुख भएर खण्डन गरेका छन् :-

यदि **"स्थूलोऽहं" "कृशोऽहं"** अर्थात् म मोटो छु, म दुब्लो छु भन्ने प्रयोगद्वारा शरीरलाई नै आत्मा मान्ने हो भने "मेरो शरीर मोटो छ या दुब्लो छ" भन्ने सार्वजनिक

प्रयोगद्वारा देहातिरिक्त आत्मा किन नमान्ने ? साथै "म बहिरो छु", "म अन्धो छु" आदि प्रयोगद्वारा इन्द्रियलाई नै आत्मा किन न भन्ने ? देह नै आत्मा हो वा इन्द्रिय आत्मा हो यसको निर्णय हुन सक्दैन, यसकारण गहिरिएर विचार गर्दा चार्वाक मतावलम्बीहरूले जुन अनुभवमा निर्भर रहेर देहलाई नै आत्मा भन्ने साहस गरेका छन्, त्यो अनुभव नै प्रमाणको विरुद्ध छ, प्रमाणको अभावबाट प्रमेय सिद्ध गर्न सकिंदैन। यसकारण चार्वाकको देहात्मवाद भ्रान्त छ।

अर्को भनाइ–जसरी तण्डुल चूर्णकादि सम्मिलित द्रव्यमा मद शक्ति न भएरपनि मद्य बनेपछि मद शक्ति उत्पन्न हुन्छ, ठीक त्यस्तै अचेतन चार भूतहरूमा चैतन्य न भए तापनि यिनीहरूको मेलबाट उत्पन्न शरीरमा चैतन्य उत्पन्न हुन्छ । यो युक्ति पनि यिनीहरूको गलत छ–जुन पदार्थहरूको मेलबाट मदशक्ति पैदा हुन्छ, ती पदार्थहरूमा यदि अव्यक्त वा व्यक्त रूपमा मदशक्ति छैन भने कदापि तिनीहरूको मेलबाट मदशक्ति उत्पन्न हुँदैन, तेल तिल पेलेपछि मात्र निस्कन्छ, बालुवा पेलेर निस्कँदैन। तिलमा जो अव्यक्त रूपले तैलभाव छ त्यही पेलेपछि निस्कन्छ, बालुवामा तैलभाव छैन, निस्कँदैन। यसैले कुनैपनि भूतमा न भएको चैतन्य सम्मेलनद्वारा उत्पन्न हुन्छ भन्ने सिद्ध गर्न दिएको दृष्टान्त नै गलत हुनाले दृष्टान्त पनि गलत छ। **"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"** यसकारण तण्डुल चूर्णादिमा सूक्ष्मरूपले मदशक्ति भएर नै सम्मेलनबाट मदशक्तिको आविर्भाव हुन्छ। यसैले, पृथिवी, जल, तेज, वायु कुनै पनि महाभूतमा व्यक्त या अव्यक्त कुनै पनि रूपमा चैतन्य न रहेकोले तिनीहरूको सम्मेलनबाट चैतन्यको उत्पत्ति हुन्छ भन्नेकुरा मात्र सकिँदैन। यदि ती भूतको सम्मेलनमा चैतन्य हुन्छ भने जमीनमा गाडिएको शवदेहमा पनि चैतन्यको आभास हुनुपर्ने हो। अझ साँच्चै भन्ने हो भने शरीर रहँदासम्म चैतन्य रहने र चैतन्य रहँदासम्म शरीर रहने हुनाले सदा अमर हुनुपर्ने हो। यस्तो त छैन। त्यसैले चार्वाकको भूतचैतन्यवाद कल्पना सरासर झुट्टा छ। यसैले स्थूल शरीर नै आत्मा सिद्ध हुन सक्दैन ।

चार्वाक मत अनुसार भूतपरिणाम–जात शरीरमा चैतन्यको कल्पना गर्दा अर्को झन् आपत्ति आइलाग्छ । यस्तो मान्दा देहोत्पत्तिकारी प्रत्येक परमाणुमा चैतन्यको कल्पना गर्नु पर्‍यो, प्रत्येक परमाणुमा प्रत्येक चैतन्य भएपछि एक शरीरमा अनेक चैतन्यको समावेश मान्नु पर्ने हुन आउँछ । प्रत्येक मानिस आफूलाई यौटै जान्दछ अनेक हूँ त भन्दैन। यसैले भूत चैतन्यवाद बुद्धिविहीनताको परिचय मात्र हुन आउँछ । शरीरमा अनेक चैतन्य स्वीकार गर्ने हो भने अनेक चैतन्यमा

ऐकमत्य प्रायः हुन नसक्ने हुनाले अनेकबाट खिँचिदा शरीर उन्मथित हुन जान्छ या अनेक चैतन्यमा समबल मात्रै हो भने निष्क्रिय हुन जान्छ । यसकारण सर्वथा चार्वाकहरू भ्रान्त छन् ।

अर्को प्रश्न–चैतन्य शरीरको स्वाभाविक धर्म हो कि आगन्तुक धर्म ? स्वाभाविक हो भने कसैको मृत्यु न हुने हुनुपर्छ, आगन्तुक धर्म मात्रै हो भने चार्वाकको मत स्वयं खण्डित हुन्छ । देहमा चैतन्यको आविर्भावको निमित्त देहातिरिक्त पदार्थको सहायता चाहियो तब त देहात्मवाद भन्ने कुरै रहेन अतिरिक्त चैतन्यमानेपछि ।

अतिरिक्त चैतन्य न भै देह रहन सक्दैन, जबतक शरीरमा आत्मा रहन्छ तबतक मात्र शरीर सड्दैन, आत्मा रहीञ्जेल क्षतविक्षत भएपनि पूर्ण हुन्छ । जस्तो कुनै रूखमा जीवात्मा रहीञ्जेल जतिकाटे पनि पलाउँछ, जीवात्मा निस्कियो भने न काटे पनि ठाडै मर्छ–यसबाट पनि देहातिरिक्त आत्मा मान्न बाध्य हुनुपर्छ । अरू त के स्त्रीको जरायुमा मिश्रित शुक्रशोणितको भित्र आत्मा रहदैन भने शुक्रशोणित सड्छ, जीव शरीर उत्पन्न हुन सक्दैन । आत्माको अस्तित्वबाट नै शुक्रशोणितको क्रमपरिणामद्वारा वृद्धि एवं उत्पत्ति हुन्छ। यसकारण जीवशरीरको गर्भमा वृद्धि संसारमा स्थूल शरीरको रक्षाको निमित्त पनि स्थूल शरीरभन्दा अतिरिक्त चेतन आत्मा न मानी सुखै छैन ।

साथै देहात्मवाद मानेको खण्डमा स्वप्नदृष्ट कुरामा पनि स्मृति न हुनुपर्ने हो, किनभने देह नै आत्मा हो भने त स्वप्नदेह र जाग्रददेह भिन्न–भिन्न भएको हुनाले तत्कालीन आत्मा पनि भिन्न हुने भयो, एक आत्माको अनुभूत विषय अर्को आत्माको स्मरण विषय हुन सक्दैन, तर व्यवहारमा स्वप्नदृष्ट कुरो स्मरणकर्ताले अभिन्न रूपमा भएको सम्झन्छ । हैन–स्वप्न, जाग्रत् आदिमा शरीर यौटै भन्ने हो भने गलितदन्त, पलितकेश, वृद्धले पनि स्वप्नमा आफूलाई नवयुवा देख्दछ–यसकारण यो कुरा स्पष्ट सिद्ध हुन्छ कि आत्मा देह हैन, देह अतिरिक्त वस्तु हो। स्वप्नको मात्र के कुरा ? जाग्रत् अवस्थामा नै पनि शरीर प्रतिक्षण परिणामी हुनाले पूर्व दिनको शरीर परदिनमा रहँदैन । अहिलेका वैज्ञानिकहरूले पनि शरीरका परमाणु बदलिँदै जान्छन् भनेका छन्–बालकालिक शरीर यौवनकालमा रहँदैन, यौवनकालिक शरीर वृद्धकालमा रहँदैन यो सबैले देखेकै जानेकै कुरा छ । यदि देह नै आत्मा मानेको खण्डमा बाल्यजीवनको अनुभविता यौवनमा, यौवनको

प्रयोगद्वारा देहातिरिक्त आत्मा किन नमान्ने ? साथै "म बहिरो छु", "म अन्धो छु" आदि प्रयोगद्वारा इन्द्रियलाई नै आत्मा किन न भन्ने ? देह नै आत्मा हो वा इन्द्रिय आत्मा हो यसको निर्णय हुन सक्दैन, यसकारण गहिरिएर विचार गर्दा चार्वाक मतावलम्बीहरूले जुन अनुभवमा निर्भर रहेर देहलाई नै आत्मा भन्ने साहस गरेका छन्, त्यो अनुभव नै प्रमाणको विरुद्ध छ, प्रमाणको अभावबाट प्रमेय सिद्ध गर्न सकिँदैन। यसकारण चार्वाकको देहात्मवाद भ्रान्त छ।

अर्को भनाइ–जसरी तण्डुल चूर्णकादि सम्मिलित द्रव्यमा मद शक्ति न भएरपनि मद्य बनेपछि मद शक्ति उत्पन्न हुन्छ, ठीक त्यस्तै अचेतन चार भूतहरूमा चैतन्य न भए तापनि यिनीहरूको मेलबाट उत्पन्न शरीरमा चैतन्य उत्पन्न हुन्छ । यो युक्ति पनि यिनीहरूको गलत छ–जुन पदार्थहरूको मेलबाट मदशक्ति पैदा हुन्छ, ती पदार्थहरूमा यदि अव्यक्त वा व्यक्त रूपमा मदशक्ति छैन भने कदापि तिनीहरूको मेलबाट मदशक्ति उत्पन्न हुँदैन, तेल तिल पेलेपछि मात्र निस्कन्छ, बालुवा पेलेर निस्कँदैन। तिलमा जो अव्यक्त रूपले तैलभाव छ त्यही पेलेपछि निस्कन्छ, बालुवामा तैलभाव छैन, निस्कँदैन। यसैले कुनैपनि भूतमा न भएको चैतन्य सम्मेलनद्वारा उत्पन्न हुन्छ भन्ने सिद्ध गर्न दिएको दृष्टान्त नै गलत हुनाले दृष्यन्त पनि गलत छ। **"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"** यसकारण तण्डुल चूर्णादिमा सूक्ष्मरूपले मदशक्ति भएर नै सम्मेलनबाट मदशक्तिको आविर्भाव हुन्छ। यसैले, पृथिवी, जल, तेज, वायु कुनै पनि महाभूतमा व्यक्त या अव्यक्त कुनै पनि रूपमा चैतन्य न रहेकोले तिनीहरूको सम्मेलनबाट चैतन्यको उत्पत्ति हुन्छ भन्नेकुरा मान्न सकिँदैन। यदि ती भूतको सम्मेलनमा चैतन्य हुन्छ भने जमीनमा गाडिएको शवदेहमा पनि चैतन्यको आभास हुनुपर्ने हो । अझ साँच्चै भन्ने हो भने शरीर रहँदासम्म चैतन्य रहने र चैतन्य रहँदासम्म शरीर रहने हुनाले सदा अमर हुनुपर्ने हो। यस्तो त छैन। त्यसैले चार्वाकको भूतचैतन्यवाद कल्पना सरासर झुट्टा छ। यसैले स्थूल शरीर नै आत्मा सिद्ध हुन सक्दैन ।

चार्वाक मत अनुसार भूतपरिणाम–जात शरीरमा चैतन्यको कल्पना गर्दा अर्को झन् आपत्ति आइलाग्छ । यस्तो मान्दा देहोत्पत्तिकारी प्रत्येक परमाणुमा चैतन्यको कल्पना गर्नु पर्‍यो, प्रत्येक परमाणुमा प्रत्येक चैतन्य भएपछि एक शरीरमा अनेक चैतन्यको समावेश मान्नु पर्ने हुन आउँछ । प्रत्येक मानिस आफूलाई यौटै जान्दछ अनेक हूँ त भन्दैन। यसैले भूत चैतन्यवाद बुद्धिविहीनताको परिचय मात्र हुन आउँछ । शरीरमा अनेक चैतन्य स्वीकार गर्ने हो भने अनेक चैतन्यमा

ऐकमत्य प्रायः हुन नसक्ने हुनाले अनेकबाट खिँचिदा शरीर उन्मथित हुन जान्छ या अनेक चैतन्यमा समबल मान्ने हो भने निष्क्रिय हुन जान्छ । यसकारण सर्वथा चार्वाकहरू भ्रान्त छन्।

अर्को प्रश्न–चैतन्य शरीरको स्वाभाविक धर्म हो कि आगन्तुक धर्म ? स्वाभाविक हो भने कसैको मृत्यु न हुने हुनुपर्छ, आगन्तुक धर्म मात्रे हो भने चार्वाकको मत स्वयं खण्डित हुन्छ। देहमा चैतन्यको आविर्भावको निमित्त देहातिरिक्त पदार्थको सहायता चाहियो तब त देहात्मवाद भन्ने कुरै रहेन अतिरिक्त चैतन्यमानेपछि ।

अतिरिक्त चैतन्य न भै देह रहन सक्दैन, जबतक शरीरमा आत्मा रहन्छ तबतक मात्र शरीर सड्दैन, आत्मा रहीञ्जेल क्षतविक्षत भएपनि पूर्ण हुन्छ । जस्तो कुनै रूखमा जीवात्मा रहीञ्जेल जतिकाटे पनि पलाउँछ, जीवात्मा निस्कियो भने न काटे पनि ठाडै मर्छ–यसबाट पनि देहातिरिक्त आत्मा मान्न बाध्य हुनुपर्छ । अरू त के स्त्रीको जरायुमा मिश्रित शुक्रशोणितको भित्र आत्मा रहदैन भने शुक्रशोणित सड्छ, जीव शरीर उत्पन्न हुन सक्दैन। आत्माको अस्तित्वबाट नै शुक्रशोणितको क्रमपरिणामद्वारा वृद्धि एवं उत्पत्ति हुन्छ। यसकारण जीवशरीरको गर्भमा वृद्धि संसारमा स्थूल शरीरको रक्षाको निमित्त पनि स्थूल शरीरभन्दा अतिरिक्त चेतन आत्मा न मानी सुखै छैन ।

साथै देहात्मवाद मानेको खण्डमा स्वप्नदृष्ट कुरामा पनि स्मृति न हुनुपर्ने हो, किनभने देह नै आत्मा हो भने त स्वप्नदेह र जाग्रददेह भिन्न–भिन्न भएको हुनाले तत्कालीन आत्मा पनि भिन्न हुने भयो, एक आत्माको अनुभूत विषय अर्को आत्माको स्मरण विषय हुन सक्दैन, तर व्यवहारमा स्वप्नदृष्ट कुरो स्मरणकर्ताले अभिन्न रूपमा भएको सम्झन्छ । हैन–स्वप्न, जाग्रत् आदिमा शरीर यौटै भन्ने हो भने गलितदन्त, पलितकेश, वृद्धले पनि स्वप्नमा आफूलाई नवयुवा देख्दछ–यसकारण यो कुरा स्पष्ट सिद्ध हुन्छ कि आत्मा देह हैन, देह अतिरिक्त वस्तु हो। स्वप्नको मात्र के कुरा ? जाग्रत् अवस्थामा नै पनि शरीर प्रतिक्षण परिणामी हुनाले पूर्व दिनको शरीर परदिनमा रहँदैन । अहिलेका वैज्ञानिकहरूले पनि शरीरका परमाणु बदलिँदै जान्छन् भनेका छन्–बालकालिक शरीर यौवनकालमा रहँदैन, यौवनकालिक शरीर वृद्धकालमा रहँदैन यो सबैले देखेकै जानेकै कुरा छ । यदि देह नै आत्मा मानेको खण्डमा बाल्यजीवनको अनुभविता यौवनमा, यौवनको

अनुभविता वार्धक्यमा रहन न सक्ने स्पष्ट भयो, तर बालकालको यौवनमा, यौवनको वार्धक्यमा अनुभूत विषयको स्मरण भै रहेकै छ, अनुभविता अलग-अलग हुनासाथ त स्मरण हुनै न सक्नु पर्ने हो। यसरी प्रत्यक्ष दृष्ट कुराको अपलाप गर्न सकिंदैन । यसबाट यो सिद्ध हुन्छ कि बाल्यशरीर, यौवन शरीर, वृद्धशरीर अथवा स्थूल, सूक्ष्म, कारण यी सबै शरीरबाट अलग परन्तु ती तीनै शरीरमा व्याप्त देहातिरिक्त पृथक् चेतन आत्मा छ, जसको कारणबाट भिन्न भिन्न अवस्थाको स्मरण भएको छ।

योग शास्त्र अनुसार 'योगसिद्ध पुरुष परकायप्रवेश गर्न सक्छन्' यो कुरा सत्य र प्रत्यक्ष सिद्ध पनि छ। स्थूल शरीर नै आत्मा भए एक स्थूल शरीरको अर्को स्थूल शरीरमा प्रवेश गर्ने कुरा असम्भव हुन्छ। जो परकायमा प्रवेश गर्छ स्थूल शरीरभन्दा अतिरिक्त कुनै सूक्ष्म वस्तु छ, त्यही सूक्ष्म वस्तु देहातिरिक्त आत्मा तथा सूक्ष्मशरीर हो। जो मरेपछि पनि देहान्तर ग्रहण गर्दछ। सद्योजात शिशुको स्तन्यपानमाप्रवृत्ति, भयानक दृश्यदर्शनमा भयसञ्चार, मरणविषयमा बिभीषिका आदि प्रत्यक्ष सिद्ध विषयहरूबाट पूर्वजन्मसँस्कार सिद्ध हुन आउँछ । विद्यमान स्थूल शरीरको पूर्व जन्म हुनसक्दैन, त्यसकारण स्थूल शरीरभन्दा अतिरिक्त कुनै सूक्ष्म पदार्थ छ, जो आत्मा हो। यी सव युक्ति प्रमाणहरूबाट चार्वाकको देहात्मवाद मिथ्या छ। यसैले अपरोक्षानुभूतिमा श्री भगवान् शङ्कराचार्य भन्नु हुन्छ :-

आत्मा विनिष्कलो ह्येको देहो बहुभि रावृतः ।

तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञान मतःपरम् ॥

आत्मा नियामकश्चान्तर्देहो नियम्यो बाह्यकः । तयो रैक्यं.

आत्मा ज्ञानमयःशुद्धो देहो मांसमयोऽशुचिः । तयो रैक्यं.

आत्मा प्रकाशकःस्वच्छो देह स्तामस उच्यते । तयो रैक्यं.

आत्मा नित्यो हि सद्रूपो देहोऽनित्यो ह्यसन्मयः । तयो रैक्यं.

आत्मा स्थूल शरीर हैन, त्यसभन्दा अतिरिक्त वस्तु हो भन्ने कुरा सिद्ध भए तापनि देहातिरिक्त आत्मवादीहरूमा अनेक मत भेद छन्, त्यसैले आत्माको यथार्थ स्वरूपको विषयमा संक्षिप्त रूपमा सबै मत राखि दिनु राम्रै हुनेछ :-

(ग) इन्द्रियात्मवादी

आत्मा देह हैन, तर यसभन्दा अतिरिक्त कुनै अन्य पदार्थ पनि हैन, यसैले देहाधिष्ठित इन्द्रिय नै आत्मा हो, "म देख्छु", "म सुन्छु" आदि अनुभव स्वतः सिद्ध

छ, चक्षुरिन्द्रिय विना दर्शन हुँदैन, श्रवणेन्द्रिय विना श्रवण हुँदैन, यसकारण यस्तो अनुभव अनुसार इन्द्रिय नै आत्मा हो, इन्द्रियातिरिक्त आत्माको अस्तित्व विवाद ग्रस्त छ । उपनिषद्मा इन्द्रियगणको श्रेष्ठता सम्बन्धी विवाद भएकोबाट इन्द्रिय गण स्वयं नै चेतन हुनाले इन्द्रियबाहेक अर्को चेतनको कल्पना गरेर आत्मा मान्नु निरर्थक हो । अतः इन्द्रिय नै आत्मा हो ।

देहात्मवादी जस्तै इन्द्रियात्मवादीहरू पनि धेरै टढा छन्। "म सुन्छु", "म देख्छु" भन्ने अनुभवद्वारा इन्द्रियको आत्मत्व हुन आउँदैन। चक्षुरिन्द्रियनभै दर्शन हुँदैन यसैले आँखालाई देख्नुको कर्ता मान्ने हो भने आगो नभै भात न पाक्ने हुनाले आगोलाई पनि पाचन क्रियाको कर्ता मान्नुपर्छ। यस्तो त कसैले मान्दैन, त्यसैले यो भनाइ ठीक छैन। आँखा नभै न देखिने हुनाले चक्षुरिन्द्रियलाई कर्ता भन्ने हो भने द्रष्टव्य विषय न भैकन पनि दर्शन हुँदैन, द्रष्टव्य विषयलाई पनि दर्शनको कर्ता भन्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो मान्नु सर्वथा अव्यावहारिक हुन्छ, अतः आत्मा इन्द्रिय हुन सक्दैन।

जसको सहायताले कार्य सम्पादन गरिन्छ त्यो त करण हुन्छ, जो कार्य सम्पादन गर्छ त्यो कर्ता हुन्छ। यसबाट यो सिद्ध हुन्छ कि चक्षुरिन्द्रिय दर्शनको कारण हो र तदतिरिक्त आत्मा दर्शनको कर्ता हो।

इन्द्रियलाई आत्मा मानिदिंदा एक शरीरमा अनेक आत्माको स्वीकार गर्नुपर्ने हुन आउँछ। "म जान्छु" भन्दा चरण आत्मा भयो, "म देख्छु" भन्दा नयन आत्मा भयो, "म सुन्छु" भन्दा श्रवण आत्मा भयो, यस प्रकार एक शरीरमा अनेक आत्मा मान्दा शरीर निष्क्रिय या उन्मथित हुन जान्छ देहात्मवादमा भनिए जस्तै। यसकारण इन्द्रियात्मवाद बीलकूल अयौक्तिक हुन्छ।

साथै चक्षुरिन्द्रियलाई दर्शनको कर्ता मानेर इन्द्रियात्मवाद मान्ने हो भने अर्को समस्या आइलाग्छ । कुनै वस्तुदेखि सकेपछि आँखा फुट्यो भने पनि त सो वस्तुको स्मरण हुन्छ, त त्यो स्मरण कसले गर्छ ? जसले अनुभव गर्छ उसैले मात्र स्मरण गर्ने हुनाले स्मरणको कर्ता आँखा हुने भयो, तर आँखा नै फुटिसकेपछि भएको स्मरणलाई के मान्ने ? पूर्वानुभूत विषयको स्मरण नै नहुने अवस्था पर्छ, यसैले इन्द्रियात्मवादको जग बलियो छैन। अतः चक्षुरादि इन्द्रिय दर्शनादि व्यापारको करण हुन्, कर्ता हैनन्–कर्ता अर्कै वस्तु छ त्यही हो आत्मा।

अर्को–"मैले पहिले देखेकालाई अहिले छोएको छु" भन्ने अनुभवमा दर्शन कर्ता चक्षु, स्पर्शन कर्ता त्वगिन्द्रिय हुन्छ, चक्षुमा स्पर्शन गर्ने शक्ति छैन, त्वगिन्द्रियमा

दर्शन गर्ने शक्ति छैन, यसकारण उक्त अनुभवका भिन्न भिन्न कर्ता हुन जान्छन्, तर उक्त अनुभवको कर्ता यौटै भन्ने बुझिन्छ। यसकारण इन्द्रियातिरिक्त आत्मा मान्ने पर्छ।

फेरि अर्को कुरा इन्द्रियहरू आफ्नै विषयको मात्र ग्रहण गर्न सक्छन्, चक्षुरिन्द्रिय रूपको, घ्राणेन्द्रिय गन्धको, रसनेन्द्रिय रसको मात्र ग्रहण गर्दछन् । तर निबुवा साँधेको आँखाले देख्दैमा जिभ्रोमा पानी आउँछ, अमिलो साँधेको देखेर जिभ्रो किन रसाउँछ ? यसको जवाफ इन्द्रियात्मवादी दिन सक्दैनन् । यसकारण इन्द्रियातिरिक्त आत्मा मान्नुमर्छ। यसैले इन्द्रियात्मवाद केवल मूर्ख मानिसहरूको मिथ्या कपोलकल्पना मात्र हो।

उपनिषद्मा इन्द्रियहरूको वादानुवाद देखाएको त केवल प्राणको श्रेष्ठता देखाउने कथानक मात्र हो, त्यसबाट इन्द्रियहरूको चेतनता सिद्ध हुँदैन, इन्द्रियहरू अचेतन छन्। अतः यिनीहरूभन्दा भिन्न, यिनीहरूको ज्ञाता चेतन आत्मा छ ।

यसरी आत्मा, देह तथा इन्द्रियभन्दा अतिरिक्त भन्ने विषय प्रतिपादित भएर पनि अझै विभिन्न मतवादहरू छँदैछन्।

(घ) प्राणात्मवादी

छान्दोग्य उपनिषद्मा **"हामीहरूमा को श्रेष्ठ हो"** भन्ने सम्बन्धमा सोधिएको जबाफमा प्रजापतिले "जो निस्कँदा शरीर मर्दछ त्यो नै श्रेष्ठ हो" भनेपछि श्रेष्ठताको परीक्षाको निमित्त एक एक गरेर चक्षुरिन्द्रियादि शरीरबाहिर निस्किए, परन्तु कुनै इन्द्रिय निस्कदा पनि शरीर मरेन, अन्तमा जब प्राण निस्कन आँट्यो, समस्त इन्द्रियसहित शरीर मर्नलाग्यो भन्ने आख्यायिका अनुसार प्राण नै शरीरमा सर्वश्रेष्ठ मानिएकोले प्राण नै आत्मा हो भन्ने प्राणत्मवादीको भनाइ छ ।

परन्तु प्राण आत्मा हैन, उक्त औपनिषदी आख्यायिकाद्वारा चक्षुरादि इन्द्रियहरूमध्ये प्राणको श्रेष्ठता प्रतिपादन गरिएको मात्र हो, प्राण नै आत्मा सिद्ध गरेको हैन।

"कस्मिन्नह मुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राण मसृजत" भनेर श्रुतिमा **"शरीरमा कुन पदार्थ निस्कँदा ननिस्कने र कुन रहँदासम्म रहने भन्ने विचार गरेर परमात्माले प्राणको सृष्टि गरे"** भन्ने भएबाट आत्मा प्राणभन्दा अतिरिक्त हो भन्ने स्पष्ट छ। प्राणद्वारा शरीरको रक्षा हुँदैमा आत्मा मान्ने हो भने त मस्तिष्क, पाकस्थली, मुटु आदि नाश भएमा पनि

शरीर बाँच्दैन, तिनलाई पनि आत्मा मान्नुपर्ने हुन आउँछ, यस्तो मान्नु बीलकूलै भ्रान्तियुक्त हुन्छ।

श्रुतिमा भनेको छ–**"तान् वरिष्ठ प्राण उवाच मा मोह मापद्यथाह मेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाण मवष्टभ्य विधारयामि"** प्राण, अपान, समान, उदान तथा व्यान पाँच भागमा आफूलाई बाँडेर म शरीर धारण गर्दछु भनेर प्राणले भनेकोबाट पनि शरीरको मालिक प्राण हैन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । थामले घरको रक्षा गर्छन्, तर थाम गृहपति हुँदैनन् जस्तो प्राणले शरीरको रक्षा गर्छ तर प्रभु हैन, प्राणभन्दा अलग प्रभु चेतन आत्मा छ । केवल आत्माको चेतनताबाट युक्त भएर चेतनवत् प्राणले शरीरको रक्षा गर्दछ **"स उ प्राणस्य प्राणः" "यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते"** यी सव श्रुति युक्तिबाट पनि प्राणको आत्मत्व सिद्ध हुन सक्दैन, यसैले प्राणात्मवाद पनि भ्रान्त नै छ ।

साथै **"मेरो प्राण जान लाग्यो"** भन्ने अनुभवबाट पनि प्राण र आत्मा पृथक् वस्तु हुन् । सम्बन्धमा मात्रै षष्ठीको प्रयोग हुन्छ, वस्त्वन्तर विना सम्बन्ध हुदैन, यसैले प्राण नै आत्मा हैन । आत्मा प्राणभन्दा अतिरिक्त छ ।

(ङ) मन आत्मवादी

मन न भैकन आँखाले देख्दैन, कानले सुन्दैन, यसकारण मन नै आत्मा हो भन्ने यिनीहरूको भनाइ छ। र साथै उपर्युक्त देहात्मवाद, इन्द्रियात्मवाद तथा प्राणात्मवादहरू जुन कारणबाट निराकृत भए, मन नै आत्मा हो भन्ने मानेमा ती सब कारणको उपपत्ति हुन्छ, यसैले मन नै आत्मा हो भनी मन आत्मवादी भन्छन् ।

पदार्थहरूको अस्तित्व वा नास्तित्व सिद्धि अनुभव अनुसार हुन्छ भन्ने दार्शनिक सत्य हो । मन र आत्मा पृथक् पृथक् हुन् भन्ने कुरा अनुभव अनुसार सिद्ध हुन्छ – **"मेरो मनमा डर लागिरहेको छ", "मेरो मन खराब भै रहेको छ", "मेरो मन मान्दैन"** आदि कैयौं अनभव छन्– जसद्वारा मन र आत्माको पार्थक्य सिद्ध भै रहेको छ ।

मन आत्मा मान्ने हो भने इन्द्रियको अधिष्ठाता आत्मा हुनाले मनलाई इन्द्रियाधिष्ठाता मान्नु पर्ने हुन आउँछ। इन्द्रियहरू करण हुन्–कर्ताको अधिष्ठान विना करणमा कार्यकारिता रहँदैन। छेत्ता नभै बञ्चरोले काट्न सक्दैन। आत्माको अधिष्ठान विना चक्षुरादि इन्द्रियहरू दर्शनादि काम गर्न सक्दैनन् । मनलाई आत्मा

मान्दा एकैपटक अनेक ज्ञान अपरिहार्य हुन आउँछ र इन्द्रिय ज्ञानको क्रम रहन सक्दैन । यसकारण मन आत्मा हैन ।

अरू इन्द्रियहरू जस्तै मन पनि करणजातीय वस्तु हो, सुख दुःखादि प्रत्यक्षको करण मन नै हो गीतामा पनि भनेको छ **"मनःषष्ठानीन्द्रियाणि"** । परन्तु आत्मा ज्ञानको करण हैन कर्ता हो कर्ता र करण यौटै हुन सक्दैन, यसैले मन कथमपि आत्मा हुन सक्दैन ।

जस्तो छेत्ताको इच्छानुसार बञ्चरोमा क्रिया हुन्छ, त्यस्तै आत्माको इच्छानुसार शरीरमा क्रिया हुन्छ , अतः जुन इच्छानुसार अन्तरिन्द्रियमा क्रिया हुन्छ, त्यो इच्छा अन्तरिन्द्रियको हुन सक्दैन, परन्तु त्यसको ज्ञाता, त्यसभन्दा अतिरिक्त अर्को वस्तुको हुन्छ। त्यही नै सुखादिसाधन अन्तरिन्द्रिय मन हो र त्यसको ज्ञाता त्यसभन्दा पृथक् आत्मा छ। जसरी रूपरसादि ज्ञान साधनद्वारा चक्षुरादि बहिरिन्द्रिय मानिएको छ त्यसरी नै सुख दुःखादि ज्ञानसाधन रूपले अन्तरिन्द्रिय मान्नु पर्दछ त्यो मन हो। विना चक्षुरादि रूपादिज्ञान जसरी हुदैन, त्यसरी नै विना अन्तरिन्द्रिय सुखादिज्ञान हुन सक्तैन।

एतावता मनको अन्तःकरणत्व सिद्ध हुन्छ, आत्मत्व सिद्ध हुदैन । यसैले मन आत्मा हैन, आत्मा तदतिरिक्त छ। यसरी श्रुति, युक्ति, प्रमाणद्वारा विचार गर्दा शरीर, इन्द्रिय, प्राण, मन आदिभन्दा पृथक् सर्वव्यापक, ज्ञानमय, आनन्दमय, चिन्मय, सन्मय जो परम वस्तु छ त्यही नै आत्मा हो भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ । कठोपनिषद्मा भनेको छ **"इन्द्रियेभ्यःपरा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।, मनसस्तुपराबुद्धि बुद्धेरात्मा महान् परः । महतःपर मव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः । पुरुषान्न परं किंचित्साकाष्ठा सा परा गति ः॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्य मगन्धवच्च यत्, अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखा त्प्रमुच्यते"** ।

यही परमात्मा किंवा परब्रह्मलाई स्वीकार गर्न न सकेको हुनाले जैन, बौद्ध आदि दर्शनहरू **"नास्तिक दर्शन"** मानिएका छन् । यही परब्रह्म परमात्माका अध्यात्म, अधिदैव, अधिभूत यी तीन अवस्थागत ब्रह्म, ईश्वर, विराट् यी तीन भगवद्भावलाई स्वीकार गर्ने दर्शनलाई **"आस्तिक दर्शन"** मानिएको छ। न्याय, वैशेषिक, योग, सांख्य, मीमांसा र वेदान्त मुख्य छन्। यी सबले के कस्तो रूपमा मानेका छन्, छोटकरीमा यहाँ राखिदिनु उपयुक्त नै हुनेछ।

(च) न्याय दर्शन

[प्रमाण प्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्यन्तसिद्धान्तअवयवतर्कनिर्णय वाद जल्प वितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्वज्ञाना न्निःश्रेयसाधिगमः ।श्रीगौतमः]

नैयायिकहरू मान्दछन्– घटको उत्पत्तिको निमित्त कुम्भकार जस्तो निमित्त कारण छ, त्यस्तै जगत् उत्पत्तिको निमित्त ईश्वर निमित्त कारण हुन्छ । जसरि घडा देखेर कुमालेको अनुमान गरिन्छ त्यस्तै जगत् देखेर ईश्वरको अनुमान हुन्छ । **"क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत्"**। आत्मा दुई प्रकारको हुन्छ, जीवात्मा र परमात्मा। यही परमात्मा ईश्वर हो। नित्य परमाणुहरूको सम्मेलनद्वारा समस्त सृष्टि हुन्छ। आत्मा इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, प्रयत्न आदि लक्षणयुक्त छ । प्रमाण प्रमेय आदि षोडशपदार्थतत्त्वहरूको यथार्थ ज्ञानद्वारा दुःखको आत्यन्तिक निवृत्ति भएर मुक्ति हुन्छ ।

वास्तवमा उपर्युक्त सिद्धान्त अनुसार ईश्वरको अद्वितीय व्यापक सत्यसँग साक्षात्सम्पर्क हुन सक्दैन, किनभने इच्छाद्वेषादिलक्षणवान् आत्मा भन्नासाथ प्रकृतिपरिणामसँग सम्बधित हुन आउँछ र साथै प्रमाणप्रमेयादिपदार्थज्ञानजन्य अपवर्गसँग न त ईश्वरको नै कुनै सम्बन्ध हुनसक्छ न यसबाट ब्रह्मको नित्यानन्दमय सत्तामा विलयन नै हुन सक्छ । यसकारण न्याय दर्शनले ईश्वरको निमित्तकारणता सृष्टिमा परोक्ष रूपले देखाएर आस्तिक दर्शनमा नाम लेखाए तापनि ईश्वरसत्ताको प्रधानतया निर्देश अथवा मुक्तिद्वारा साक्षात् सम्पर्क देखाउन न सकेकोले नैयायिकहरूको ज्ञानभूमि श्रुति सतहबाट धेरै टाढा रहेको छ।

(छ) वैशेषिक दर्शन्

[अथातोधर्मं व्याख्यास्यामः। यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिःस धर्मः। श्री कणादः]

यिनीहरू भन्दछन्– प्रकृतिपरिणामजात सुख दुःखादिसँग मनद्वारा आत्माको सम्बन्ध हुन्छ, द्रव्यगुणकर्मादि षट्पदार्थहरूको तत्त्वज्ञानद्वारा आत्यन्तिक दुःखनिवृत्तिरूप अपवर्गको प्राप्ति हुन्छ। त्यसकिसिमको तत्त्वज्ञान ईश्वरप्रेरणाजनित धर्मद्वारा उत्पन्न हुन्छ। नित्य परमाणुहरूको संघातद्वारा हुने सृष्टि र विश्लेषणद्वारा हुने प्रलय पनि सकल भुवनपति परमेश्वरकै अलौकिक इच्छा शक्तिद्वारा हुन्छ ।

वास्तवमा यस दर्शनमा र न्यायदर्शनमा कुनै अन्तर छैन । यी दुई दर्शनका पदार्थहरूमा मतभेद रहे तापनि मुक्ति, आत्मा, ईश्वरको सम्बन्धमा कुनै उल्लेखनीय अन्तर देखिँदैन, त्यसैले यस दर्शनले पनि नित्यानन्दमय ब्रह्म प्राप्ति गराउन सक्दैन ।

(ज) योगदर्शन

[अथ योगानुशासनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। — श्री पतञ्जलिः]

यस दर्शन अनुसार– प्रकृति रागद्वेषादि दुःखहरूको भण्डार छ, प्रकृतिबद्ध पुरुष प्रकृतिबाट मुक्त हुन सकेमा अत्यन्त दुःख निवृत्ति रूप कैवल्य प्राप्त हुन्छ, यही नै परम पुरुषार्थ हो। प्रकृति अनादि अनन्त छ। ईश्वर क्लेशकर्मविपाक आदि सँस्काररहित पुरुष विशेष हो। मानिस जति नै ज्ञानी भए तापनि कालद्वारा परिच्छिन्न हुनाले नित्य ईश्वरको ज्ञान प्राप्त गर्न सक्तैनन् । योग साधनाद्वारा अभीष्टसिद्धि हुन्छ । त्रिविध दुःखनिवृत्ति नै योग साधनको परम लक्ष्य हो ।

यस योगदर्शन अनुसार पनि दुःखनिवृत्तिमात्र मुक्तिको लक्ष्य मानिएको हुनाले परमानन्दमय ब्रह्मसँग मुक्तिको कुनै साक्षात् सम्बन्ध देखिँदैन । साधकको जब मुक्ति मिल्दछ, स्वरूपस्थित भएर प्रकृतिसम्पर्क त्याग गरिदिन्छ तापनि अनादि अनन्त हुनाको कारण प्रकृतिको अस्तित्व लुप्त हुन सक्दैन, प्रकृतिको नित्यता खण्डित हुन सक्दैन। जस अनुसार प्रकृतिको प्रधानता र नित्यस्थिति रहन्छ । यसस्थितिमा ईश्वरको अद्वितीय व्यापक आनन्दमय सत्ता प्राप्त हुन सक्तैन र व्यापक चैतन्यको साक्षात्कार बाधित हुनजान्छ। यसरी यसदर्शनमा पनि प्रकृतिपरिणाम तथा प्रकृतिसम्बन्धको आधिक्यले गर्दा मुक्तिसित ईश्वरसत्ताको साक्षात् सम्बन्ध हुन सक्तैन।

अनेक बहिरङ्ग तथा अन्तरङ्ग साधनहरूमा योगदर्शनमा ईश्वरप्रणिधानको अपूर्व महिमा गाएर आस्तिकता सिद्ध गरे तापनि वास्तविकता सिद्ध भएको छैन । यसमा अणु मात्र पनि सन्देह छैन।

(झ) सांख्य दर्शन

[अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः । श्रीकपिलः]

सांख्यवादीहरूको भनाइ छ–अनादि अविवेकद्वारा पुरुषको प्रकृतिसित औपचारिक सम्बन्ध हुन जान्छ, जसले गर्दा अध्यात्म, अधिदैव, अधिभौतिक यी

तीनप्रकारका दुःखद्वारा विमोहित हुन जान्छ, पुरुष भनेको जीव शरीरस्थित कूट चैतन्य हो, जब तत्त्व ज्ञानको उदय हुन्छ, तब आफ्नो नित्यबुद्ध मुक्त स्वरूप पुरुष जान्दछ, यही नै मुक्ति हो। प्रकृति जड छ पुरुष अकर्ता, उदासीन, द्रष्यमात्र छ तापनि वत्सपोषणार्थ जड अचेतन दूधको प्रवृत्ति अचेतन पानीको प्रवाह जस्तै पुरुषको भोग एवं मोक्षको लागि जड प्रकृतिमा पनि प्रकृतिपरिणामिनी चेतनशक्ति प्रकट भएर सृष्टि क्रम चल्दछ। यसै प्रकृतिसित पुरुषको जुन अनादि औपचारिक सम्बन्ध छ त्यो नै बन्धन र सृष्टिको कारण हुन्छ स्फटिकलौहित्य भैं।

वास्तवमा यस दर्शनमा पनि प्रकृतिको प्रधानताले गर्दा मुक्तिसित ईश्वरको कुनै सम्बन्ध स्थापित हुन सक्दैन, प्रकृति सम्बन्ध विच्छेदद्वारा त्रिविध दुःखको आत्यन्तिक निवृत्ति नै मुक्ति मानेको हुनाले परमानन्दमय ब्रह्मपदको कुनै सम्बन्ध छैन, यसकारण यस दर्शनमा ईश्वरको व्यापकसत्ता देखिँदैन। खाली आफ्नो शरीरस्थित ईश्वरको चैतन्यमय भाव मात्र उपलब्ध हुन्छ। यसैले सांख्य दर्शनलाई "निरीश्वरवादी" पनि भनेका छन्। हुन पनि सांख्यवादीहरूको भनाइ छ- लौकिक विचारबाट ईश्वर सिद्ध हुनसक्दैन,-ईश्वर मुक्त छ भनेर मान्दा अभिमानाभावले सृष्टिकर्तृत्व रहन सक्दैन, ईश्वरबद्ध छ भनेर मान्दा सृष्टि गर्ने शक्ति नै आउन सक्दैन। केबल मुक्तात्मा तथा सिद्ध पुरुषले बार वार शास्त्रमा ईश्वरको स्तुति गरेको देखिएको हुनाले मात्र अतीन्द्रिय अलौकिक प्रत्यक्षको रूपले ईश्वरसत्तामा सन्देह गर्न हुँदैन। यसरी केही काम गर्न न सक्ने नाम मात्रको ईश्वर मान्दछन्। ईश्वरबाट सृष्टि हुन नसक्ने र अचेतन जड प्रकृतिबाट सृष्टि हुन सक्ने यिनीहरूको कल्पना साँच्चिकै उपहासास्पद छ।

(ञ) पूर्वमीमांसा दर्शन

[अथातो धर्मजिज्ञासा। धारको धर्मः। श्री भरद्वाजःअथातो धर्मजिज्ञासा। चोदनालक्षणार्थो धर्मः। श्री जैमिनिः]

यसमा ३ भाग छ-कर्म मीमांसा, दैवी मीमांसा र ब्रह्म मीमांसा। कर्म मीमांसा र दैवी मीमांसालाई पूर्व मीमांसा भन्दछन्। यसै पूर्व मीमांसाको यहाँ मीमांसा गरिन्छ। यो दर्शन यज्ञप्रधान छ। वेदमन्त्रहरूद्वारा शुद्ध रूपले अनुष्ठित यज्ञसित सम्बद्ध अपूर्वद्वारा यज्ञकर्ता दुःखहीन चिरसुखमय स्वर्गापवर्ग प्राप्त गर्दछ भन्ने यस दर्शनको भनाइ छ - यस अनुसार यज्ञ नै प्रधान छ, ईश्वर वा देवता गौण मानिन्छ। यस दर्शनमा ब्रह्मसत्ता सद्भाव र आनन्दमय भावले प्रतिपादित भएको

छ । सद्भाव प्रतिपादन पनि २ प्रकारबाट भएको छ, कार्यब्रह्म प्रधान र कारण ब्रह्म प्रधान। कार्य ब्रह्म प्रधान मतमा यज्ञबाट नै स्वर्गापवर्ग मिल्दछ। कारण ब्रह्म प्रधानमतमा सँस्कार शुद्धिद्वारा जीवको कर्म शुद्ध हुँदैजान्छ, निष्कामभावद्वारा अनुष्ठित कर्मबाट समस्त कार्य ब्रह्मको कारण ब्रह्मसित ऐक्य सम्पादन हुन्छ यही मुक्ति हो।

कार्य ब्रह्म प्रधानमतमा कार्यब्रह्मसित विशेष सम्बन्ध रहनाले ईश्वरसत्ताको साक्षात् प्रतिपादन हुन सक्दैन तापनि यी दुवै मत अनुसार दुःखनिवृत्तिमात्र लक्ष्य नभएर अपवर्गको नित्यानन्द प्राप्तिसमेत लक्ष्यीभूत भएको हुनाले मुक्तिसित ईश्वरको सम्बन्ध साक्षात् देखिन्छ। यसैले माथि उल्लिखित दर्शनहरूभन्दा यो दर्शन धेरै वास्तविकतातिर बढेको देखिन्छ।

(ट) वेदान्त दर्शन

[अथातोब्रह्मजिज्ञासा । जन्माद्यस्य यतः । शास्त्रयोनित्वात् । तत्तुसमन्वयात् । श्री वेदव्यासः]

यसलाई ब्रह्ममीमांसा भन्दछन् । सच्चिदानन्दमय ब्रह्मको अध्यात्मभावको मीमांसा यसमा गरिएको छ । जुन् अध्यात्मभावसित मायाको कुनै पनि सम्बन्ध छैन । यसदर्शनमा मायालाई मिथ्या तथा सान्त मानिएको छ। यसरी मायाको वस्तुसत्ता अस्वीकृत हुनाले जगत् प्रकृतिको परिणाम नभएर ब्रह्मको विवर्त्त हो भन्ने मानेको छ। अर्थात् रज्जुमा सर्प भ्रम झैं ब्रह्ममा जगत्को भ्रान्ति हुन्छ । वास्तवमा दृश्यमान संसार ब्रह्म नै हो भन्ने यसको सिद्धान्त छ। सगुण ब्रह्म ईश्वरको सत्ता पूर्णतया प्रत्यक्ष हुन्छ तर वेदान्तप्रतिपाद्य निर्गुण ब्रह्म मायाभन्दा अतीत छ । मायासम्बन्धीय सृष्टिस्थितिपालनादि कार्य मायाशंवलित मायोपाधिक सगुणब्रह्म ईश्वरबाट हुन्छ। यसैले वेदान्त दर्शनमा ईश्वरलाई जगत्को निमित्त तथा उपादान दुवै कारण मानेको छ। ईश्वरद्वारा नै सृष्टिस्थितिप्रलयादि कार्य हुनेहुनाले निमित्त कारण र ईश्वरमा नै सुनमा विभिन्न गहना जस्तै मायाद्वारा जगद्भ्रान्ति भैरहेकोले उपादानकारण भनिएको छ। संसारलाई विवर्त्तित ब्रह्मको रूप बुझेर आनन्दमय ब्रह्मपदमा विराजमान हुनु नै मुक्ति मानिएको छ।

श्रुति स्मृति युक्तिबाट प्रमाणित भएकोले यो वेदान्त दर्शनमूर्धन्य हो । यसैले श्रुतिहरूले पनि यही वेदान्तप्रतिपाद्यब्रह्मको रूपमा श्रीकृष्ण भगवान्को

स्तुतिव्याजले भगवत्तत्वको प्रतिपादन गरेका छन्। सर्वसाधारणले समेत अहर्निश अनुभव गरिरहेको भए तापनि आत्मतत्त्वको दुरवगमतालाई श्रुतिहरूले पनि अवगत गरेर "दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय" भनेको प्रसङ्गमा यहाँ दुरवगमता नरहोस् भन्ने उद्देश्यले सबै मतवादहरूको संक्षिप्त पुरःसरण गरिएको हो।

सुखदार्थ–भगवन् ! निज तत्त्वबोधनाय,

कृतमूर्ते र्भवतो निपीय लीलाम् ।

गृहवित्तविसृष्यचित्तवन्तः,

परितुष्य न च मोक्ष मर्थयन्ते ॥८॥

सुदुर्लभ छ तत्त्व यो सँगसँगै रहे तापनि,

दुरूह छ महान् सदा जहिँतहीँ भए तापनि ॥

भनेर परमेशमा सविधि भक्ति गर्ने जन,

विनिः स्पृह रमाउँछन् "कठिनमुक्ति" छोडीकन ॥८॥

॥८॥

मूल श्लोक–

त्वदनुपथंकुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवत्

चरति तथोन्मुखे त्वयि हितेप्रिय आत्मनि च ॥

न बत रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो

यदनुशयाभ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥९॥

पदच्छेदार्थ–त्वदनुपथम्, कुलायम्, इदम्, आत्मसुहृत्प्रियवत्, चरति, तथा, उन्मुखे, त्वयि, हिते, प्रिये, आत्मनि, च, न, बत, रमन्ति, अहो, असदुपासनया, आत्महनः, यदनुशयाः, भ्रमन्ति उरुभये, कुशरीरभृतः ॥९॥

अन्वयार्थ–त्वदनुपथम्, इदम्, कुलायम्, आत्मसुहृत्प्रियवत्, चरति, हिते, प्रिये, आत्मनि, च उन्मुखे, तथा अहो, बत, न, रमन्ति, असदुपासनया, आत्महनः, यदनुशयाः, कुशरीरभृतः, उरुभये, भ्रमन्ति।

पर्यायार्थ–त्वदनुपथं त्वामनु पन्था यस्य तत्त्वत्सेवायोग्यमिदं पुरोदृश्यमानं कुलायं कौ पृथिव्यां लीयत इति शरीर मात्मसुहृत्प्रियवदहङ्कारास्पदत्वा दात्मवद्

विषयसमर्पकत्वा त्सुहृद्वत् प्रीतिविषयत्वा त्प्रियवत्, चरति स्वाधीनतया वर्तते । हिते हितकरे प्रिये प्रियतमे त्वयिभवत्यात्मनि परमात्मनि चाऽप्युन्मुखे भक्तानुग्रहितु मुत्कण्ठितेऽनुकूल इत्यर्थः। तथा तथाप्यहो आश्चर्यं वत कष्टम् न रमन्ति त्वयि प्रीतिं नकुर्वन्ति । असदुपासनयाऽसत्सेवनेनाऽऽत्महन आत्मघातिनो यदनुशया यद्विषयवासनायुक्ताः कुशरीरभृतो नीचयोनिगताः सन्त उरुभये महाभयङ्करेऽस्मिन् संसारे भ्रमन्ति परिभ्रमन्ति विविधयोनिष्वित्यर्थः ।

अत्रच **"सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्ति मृच्छति," "आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः" "बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य" "असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः, ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" "इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति नो चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः" "लब्ध्वा कथंचिन्नरजन्म दुर्लभं, तत्रापि पुँस्त्वं श्रुतिपारदर्शनं। यः स्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीःस आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्॥" "शरीर माद्यं खलु धर्म साधनम्"** इत्यादीनि वचनानि खलु समर्थकानि ।

भावार्थ—हे भगवन्! "शरीरमिदं तव सेवायोग्य मस्ति । शरीरञ्चाऽऽत्मवत् सुहृद्वत् प्रियवत्स्ववश एववर्तते, सर्वेषां हिताभिलाषी प्रियतमः परमात्मा त्वं चैतदर्थमेव विग्रहवत्त्वेन प्रादुर्भूतोऽसि। इत्थमनुकूलितेऽप्यवसरे ये विषयादिसेवनेन पुत्रकलत्रादिष्वेवाभिरता स्त्वद्विमुखा स्ते चात्मघातिनः सन्तः कुसँस्काराच्चक्रकेऽस्मिन्संसारे शूकरकुक्कुरादि योनिषु परिभ्रमन्ति । दुःखविषयः कष्टविषयश्चैषः । आश्चर्यम् !

तात्पर्यार्थ—शरीरं धर्मसाधनं स्मृत्वा व्यवहर्तव्यः, अन्यथा संसारभयान्नमुक्ति रिति ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! यो शरीर तपाईको सेवाको निमित्त लायक छ, तपाईं पनि हरतरहले जीवको कल्याणकै लागि विग्रहवान् बनेर तयार रहनु भएको छ, यस अनुकूल स्थितिमा पनि जो विषयकै सेवनगरेरमात्र व्यवहारमा लम्पट रहन्छन्, तिनीहरू आँफै आफ्नो घात गरेर कुसँस्कारबाट कुत्सितयोनिमा प्राप्त हुँदै चौरासीलाखयोनिको चक्कर काट्दछन्। बडो गजबको कुरा छ, दुःखको कुरा छ।

सुखदार्थ—भगवन् ! ह्यनुकूलितं शरीरं,

त्वमथासीत्यनुकूलित : सदैव ।

मिलितेऽवसरेऽप्युपासते नो,

यदि, तान्धिग् वत ते भ्रमन्ति दुःखे ॥९॥

शरीर अनुकूल यो परमतत्व साथी प्रिय–
बनी घचघच्चाउने निशिदिवा बडो सक्रिय ॥
तथापिनबुझ्भी असत्‌तिर रमाउँछन् जो शठ,
विचित्रितकुयोनिमा पतित बन्दछन् ती कठै ?? ॥९॥

॥९॥

मूल श्लोक–

निभृतमरून्मनोऽक्षदृढयोगयुजोहृदियन्,
मुनय उपासते तदरयोऽपिययुः स्मरणात् ॥
स्त्रियउरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो,
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥१०॥

पदच्छेदार्थ–निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजः, हृदि, यत्, मुनयः, उपासते, तत्, अरयः, अपि, ययुः, स्मरणात्, स्त्रियः, उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः, वयम्, अपि, ते, समाः, समदृशः, अङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥१०॥

अन्वयार्थ–निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजः, मुनयः, हृदि, यत्, उपासते, अरयः, अपि, स्मरणात्, तत्, ययुः, उरगेन्द्रभोगभुजदण्ड विषक्तधियः, स्त्रियः, अङ्घ्रिसरोजसुधाः, समदृशः, ते, वयम्, अपि, समाः ।

पर्यायार्थ–निभृतमरून्मनोक्षदृढयोगयुजो निभृतानि निरुद्धानि मरुत्प्राणो मनोऽन्तःकरणमक्षाणीन्द्रियाणि यैस्ते दृढं योगं युञ्जन्तीतियुजो, मनःप्राणेन्द्रियवृत्तिनिरोधवन्तो मुनय ऋषयो हृद्यन्तःकरणे यत्तत्व मुपासतेऽनुशीलयन्ति, अरयस्तवशत्रवः शिशुपालकंसादयोऽपिच स्मरणा त्वत्स्मृत्या तत्तत्वं ययुःप्रापुः । उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधिय उरगाणामिन्द्र स्तस्य शेषनागस्य भोगः शरीरं तद्वद्भुजदण्डयोःकरयोःकोमलयोश्चेत्यर्थः। विषक्ता रागेणासक्ता धीर्बुद्धिर्यासां ताः करकमलकोमलालिङ्गनकामवत्य इत्यर्थः। स्त्रियो गोप्योऽपितदेवतत्वं ययुरित्यर्थः। अङ्घ्रिसरोजसुधा अङ्घ्रिसरोज मेव सुधा यासान्ता स्त्वच्चरणारविन्दममृतं मन्यमानाः समदृशः समद्रष्टु स्तेतव वयं श्रुतयोऽपि समास्तुल्यास्त्वत्तत्त्वभागिन इत्यर्थः।

अथवा वयं श्रुतय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः सत्य स्तेऽङ्घ्रि सरोजसुधाः स्त्रियो गोपिका जाता इत्यर्थोऽपि ज्ञेयः।

यथा च बृहद्वामनेतिहासे-

ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।
तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥
चिरँस्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान्गिरा ।
तुष्टोऽस्मि ब्रूतभोप्राज्ञा वरं यन्मनसेप्सितम् ॥

श्रुतय ऊचुः-कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयिदृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धा न संशयः ॥ यथा त्वल्लोकवासिन्यःकामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नस्तथा ॥

श्री भगवानुवाच -

दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं स मनोरथः ।
मयाऽनुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितु मर्हति ॥
आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥
पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले ।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रास मण्डले ॥
जारधर्मेण सुस्नेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम् ।
मयि संप्राप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ ॥

ब्रह्मोवाचः-श्रुत्वैतच्चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम्।
उक्तकालं समासाद्य गोप्योभूत्वा हरिं गताः ।

यथाच-अष्यवष्टसहस्रेद्वेशताधिक्याः स्त्रिय स्तथा।
ऋचोपनिषद स्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियः ।

भावार्थ—हे भगवन् ! मनः प्राणेन्द्रियाणि निरूध्य दृढयोगं कुर्वाणा योगिनो यद्भवत्स्वरूपं ध्यायन्ते, वैरानुबन्धेन तवस्मरणात्तव शत्रवोऽपि तदेव पदं प्रापुः । अतः समदर्शिनस्तेवयं श्रुतयोऽपि समानकृपाभागिन्यः, यतः सदैव वयं तवैव चरणारविन्दयोर्माधुर्यं वर्णयाम श्चिन्तयामश्च । यद्वा हे भगवन् ! त्वत्कैवल्यं पदं यन्मुनयः प्राप्नुवन्ति दुष्करयोगकर्मणा, तदेवपदं वैरभावतस्त्वत्स्मरणाच्छिशुपालादयोऽपि प्राप्तवन्तः, अतः कैवल्यं तावन्न दुर्लभम्, किन्तु तव चरणरतिः सुदुर्लभा ।

अतोवय मेव श्रुतयो ब्रह्मोपासनां तिरस्कृत्य त्वच्चरणरत्यर्थं वा त्वद्भोग्याय श्रुतिरूपमपहाय गोकुले गोपिका भावं प्राप्ता इति ।

तात्पर्यार्थ—अपवर्गाधिकं भगवद्भोग्यत्वमिति ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! अतिकठोर मन, प्राण, इन्द्रियहरूको वृत्ति निरोधद्वारा योगीहरू जुन् तपाईंलाई प्राप्त गर्छन्, तपाईंका शत्रु शिशुपाल, कंस आदिले पनि तपाईंको वैरगत संझनाबाट त्यही तत्त्व तपाईंलाई पाए, यस्तै तपाईंका शेषनाग जस्तै कोमल र सुडौल भुजदण्डमा आलिङ्गितबन्न आसक्त गोपिकाहरूले पनि त्यही तपाईंको पद पाए भने समदर्शी तपाईंको निमित्त हामी पनि समान छौं, हामीलाई पनि त्यही पद मिल्नुपर्दछ-किनकि हामीले पनि सधैं तपाईंकै चरणारविन्दको चिन्तन गरिरहेका छौं।

अथवा-हे भगवन् तपाईंको जुन कैवल्यपदहो, जो दृढयोगीहरू बडो मुस्कीलले प्राप्त गर्छन्, त्यो त तपाईंकै शत्रुहरूले झगडाले तपाईंलाई सम्झदामात्र पनि पाए, यसकारण कैवल्य त्यति दुर्लभ छैन, तपाईंको चरणमा रमाउन पाउनु नै बडो दुर्लभ छ । यसैले त हामी श्रुतिहरू ब्रह्मोपासनालाई पनि लत्याएर तपाईंका चरणमा रमाउनैको निमित्त आफूलाई भोग्य बनाएर गोकुलमा गोपिका रूपले जन्मिएका हौं ।

सुखदार्थ—भगवन् ! मुनयो यदाप्नुवन्ति ।

स्मरणात्ते, तवशत्रवो यदापुः ॥

रतिकामनया तदेव गोप्यः ।

भवतात्तच्च सदैव न स्त्वमाप्यः ॥१०॥

मनस्तलनिरोधले मुनिहरू जहाँ पुग्दछन्,

तिमीसित विरोधले रिपुहरू त्यहीँ पुग्दछन् ॥

कृपामय तिमी कृपागर समानदर्शी विभो !

त्वदीयचरणाब्जको भजन गर्दछौं है प्रभो! ॥१०॥

॥१०॥

मूल श्लोक—

क इह नु वेदवताऽवरजन्मलयोऽग्रसरं,

यतउदगादृषिर्यमनु देवगणाउभये ॥

तर्हिनसन्नचाऽसदुभयं नचकालजबः,

किमपि न तत्र शास्त्र मवकृष्य शयीत यदा ॥११॥

पदच्छेदार्थ—कः, इह, नु, वेद, वत, अवरजन्मलयः, अग्रसरम्, यतः, उदगात्, ऋषिः, यम्, नु, देवगणाः, उभये, तर्हि, न, सत्, नच, असत्, उभयम्, न, च, कालजबः, किमपि, न, तत्र, शास्त्रम्, अवकृष्य, शयीत, यदा ॥११॥

अन्वयार्थ—यतः, ऋषिः, उदगात्, यम्, अनु, उभये, अग्रसरम्, इह, अवरजन्मलयः, कः, नुः, वत, वेद, यदा, अवकृष्य, शयीत, तर्हि, सत्, न, असत्, च, न, उभयम्, न, कालजबः, च, न, शास्त्रम्, न, किमपि, तत्र, न ।

पर्यायार्थ—यतो भवतः सृष्ट्यादौ सर्वप्रथम मृषि र्ब्रह्मा वा वेद उदगादुत्पन्नः । यं ब्रह्माण मनु पश्चादुभये प्रवृत्तिनिष्ठा मरीच्यादयो निवृत्तिनिष्ठाः सनकादयश्चद्विविधा देवगणा उत्पन्ना इत्यर्थः । अग्रसरं पूर्वत एव वर्तमानं त्वा मिह तत्पश्चादुत्पन्ने जगत्यवरजन्मलय आधुनिक जन्ममरणशीलो जीवः कः को नामा नु निश्चयं वताश्चर्यं वेद जानाति नकोपि जानातीत्यर्थः । यदा प्रलयेऽवकृष्य समस्तप्रपञ्चमुपसंहृत्य शयीत भवानशेत तर्हितदा सत्स्थूलमाकाशादि न नह्यासीत् । असत्सूक्ष्मं महदादि च न नह्यासीत् । उभयं सदसदात्मकं वा सदसद्भ्यामारब्धंशरीरं न नह्यासीत् । कालजबः कालचेष्ट्य च न नह्यासीत् । शास्त्रं ज्ञापकं वेदादिशास्त्रं न नह्यासीत् । किमपि किञ्चिदपि तत्र तदा सृष्टेः प्रलयावसरे न नह्यासीत् । अत स्त्वां न कोऽपि वेदेत्यर्थः ।

अत्र च श्रुतिस्मृत्यादयः प्रमाणम् – **"यस्यामतं तस्यमतं मतं यस्य न वेद सः, अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥" "यद् वाचा नभ्युदितं येनवागभ्युद्यते", यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्" यच्चक्षुषान पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति "यच्छ्रोत्रेण न श्रृणोतियेन श्रोत्रमिदं श्रुतम्" "यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणःप्रणीयते" "न तत्र सूर्योभाति न चन्द्र तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः" न तद्भासयते सूर्यो नशशाङ्को न पावकः" "सवेत्तिवेद्यं न च तस्याऽस्ति वेत्ता तमाहु रग्र्यं पुरुषं महान्तम्" य एकोवर्णो बहुधाशक्तियोगाद् वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति । विचैति चान्ते विश्वमादौ स देव : स नो बुध्द्या शुभया संयुनक्तु" "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्" ।**

भावार्थ—हे भगवन् ! भवत एव सृष्ट्यादौ सर्वपूर्वं वेदो वा ब्रह्मा प्रादुरभूत्, तत्पश्चान्निवृत्तिनिष्ठाःसनकादयः प्रवृत्तिनिष्ठा मरीच्यादयो द्विविधा देवगणा उदभूवन् । ततःपश्चादेव मनुष्यादयो जाताः । यथाहिपितुरुत्पत्तिं पुत्रो न जानाति तथैव ब्रह्मादिसर्वजगत्कारणं सृष्टिपूर्वमेवसिद्धं त्वां न ब्रह्माऽपिज्ञातुं शक्नोति, जन्ममरणभागी बराकोऽयमाधुनिको मानवः कथं जानीयात्, अपितु न कोऽपि

जानाति । यदा च भवान् प्रलये सर्वंप्रपञ्चजातं स्वस्मिन्नुपसंहृत्याऽशेत, तदा न स्थूलपदार्था आकाशादयः, न सूक्ष्मपदार्था महदादयःआसन्, न च सदसदात्मकं शरीरं, न गुणक्षोभकः कालः, न च ज्ञापकं शास्त्रमासीत् । किंबहुना तदेन्द्रियप्राणबुद्धयादीनां तथा ज्ञापकशास्त्रादीना मप्यभावाज्ज्ञानाऽसम्भवे न किमप्यासीत् तथा न कोऽपि जानातीत्यर्थः ।

तात्पर्यार्थ—सृष्टिकाले देहाद्युपाधिजनितव्यवधाना त्प्रलयकाले साधनाभावान्न केनाऽपि ज्ञायसे त्वमिति कथनमुखेन भगवतोऽनिर्वचनीयत्वं साधितम् ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! सृष्टिकालमा सर्वप्रथम तपाईंबाट वेद र ब्रह्मा उत्पन्न भए, त्यसपछि निवृत्तिमार्गनिष्ठ सनकादि र प्रवृत्तिमार्गनिष्ठ मरीच्यादि यी दुई किसिमका देवगणहरू उत्पन्न भए, त्यसपछि मात्र जागतिक प्रपञ्च उत्पन्न भयो । जस्तै छोराले बाबुको उत्पत्ति जान्दैन, त्यस्तै सदासिद्ध सर्वकारणरूप तपाईंलाई तपाईंबाटै उत्पन्न जन्ममरणशील प्राणी को जान्न सक्दछ, अपितु कोही पनि जान्न सक्दैन । प्रलयकालमा जब तपाईं सम्पूर्ण प्रपञ्चलाई आँफैमा समेटेर सुत्नुहुन्छ, त्यसबेला न त आकाशादि स्थूल पदार्थ हुन्छन्, न महदादिसूक्ष्म पदार्थ हुन्छन्, नत यी दुवै तत्त्वबाट बनेको चीज नै रहन्छ, न भाग लगाउने काल नै हुन्छ, न ज्ञान गराउने शास्त्र नै हुन्छ, धेरैं के भनौं केही पनि हुँदैन। जब ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान त्रिपुटी नै हुँदैन त तपाईंलाई जान्ने भन्ने कुरै आउँदैन । सृष्टिकालमा देहादि उपाधिजनित व्यवधानले गर्दा तपाईंलाई जान्न सकिँदैन, प्रलयकालमा जान्ने साधनको अभावले तपाईंलाई जान्न सकिदैन यसकारण तपाईं अनिर्वचनीय हुनुहुन्छ ।

सुखदार्थ—भगवन् ! जगदग्रिम स्त्वमेकः,
विलये वै जगत स्त्वमेकशेषः ।
गदितुं क्षमते न कोऽपि चेद्वक्,
त्वमतो निर्वचनीयरूपमात्रः ॥११॥

थिएन "अधिसृष्टिको" विधि, जगत् तथा वेद नै,
प्रवृत्ति र निवृत्ति यी पछि बने तिमीबाट नै ॥
रहन्न लयमा कुनै पनि विभो! यसैले यहाँ,
सकुन् विधि र वेद पो कथन गर्न तिम्रो कहाँ ? ॥११॥

॥११॥

जनिमसतः सतोमृतिमुतात्मनि ये चभिदां,
विपणमृतँस्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ॥
त्रिगुणमयः पुमानितिभिदा यदबोधकृता,
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥१२॥

पदच्छेदार्थ—जनिम्, असतः, सतः, मृतिम्, उत, आत्मनि, ये, च, भिदाम्, विपणम् ऋतम्, स्मरन्ति, उपदिशन्ति, ते, आरुपितैः, त्रिगुणमयः, पुमान्, इति, भिदा, यत्, अबोधकृता, त्वयि, न, ततः, परत्र, सः, भवेत्, अवबोधरसे ॥१२॥

अन्वयार्थ—असत उत्पत्तेः प्रागविद्यमानाद्वस्तुतः प्रागभावादित्यर्थः, जनिमुत्पत्तिं स्मरन्ति काणादा नवीनतार्किका वैशेषिका इत्यर्थः। तथैवाऽसत उत्पत्तेः प्रागविद्यमानस्य वस्तुनो जीवेऽविद्यमानस्य ब्रह्मभावस्योत्पत्तिं जनिं योगादिद्वारा स्मरन्ति पातञ्जलाइत्यर्थः। सतः सत्यस्य दुःखस्य मृतिं ज्ञानान्नाशं स्मरन्ति नैयायिका इत्यर्थः। उताऽपि च ये सांख्या आत्मनि भिदां भेदं स्मरन्ति। ये च विपणं कर्मफलमृतं सत्यं स्मरन्ति मीमांसका इत्यर्थः। ते सर्वे मतवादिन आरुपितै र्भ्रमै रुपदिशन्ति शिक्षयन्ति नतु तत्त्वदृष्ट्येत्यर्थः। त्रिगुणमयः सगुणः पुमाञ्जीव इति हेतुना भिदा पूर्वोक्तमतभेदो यद्यस्मादबोधकृताऽज्ञानजनिता वा ऽविद्याशक्तिकल्पिता न स्वरूपत इत्यर्थः । तत अविद्यायाः परत्र परेऽवबोधरसे ज्ञानमये त्वयि ब्रह्मणि सोऽबोधोऽविद्या नभवेन्न प्रभवेत्।

(क) **वैशेषिका : खलु "कार्यमात्रस्योत्पत्तिपूर्वं, प्रागभावो भवति, प्रागभावएवकार्ये निमित्तकारणं भवति, एवं चोत्पन्ने कार्ये प्रागभावनाशो भवति। तथैवोत्पत्तेः प्रागविद्यमानस्य जगतः प्रागभावा दुत्पत्ति"** रिति मन्यन्ते। अत्रच **"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"** इति श्रुतिविरोधा त्तथाऽभावाद् भावोत्पत्ते रसम्भवाद च तथाहि **"नाभावो विद्यते सतः"** इति विरोधाच्च सप्तपदार्थवादिनोऽसद्वादिनः काणदा निरस्ता भवन्ति–इति बोद्धव्यम् ।

(ख) **पातञ्जलाः खलु "जीवेऽसत एव ब्रह्मत्वप्राप्ति र्भवति–यथाहि असुवर्णमपि ताम्रादिकं रसायनप्रभावात्सुवर्णं सम्पद्यते इति मन्यन्ते।"**

अत्र च **"ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति"** इति श्रुतिविरोधात्तथा जन्यब्रह्मतत्त्वस्य नश्वरत्त्वाच्च ब्रह्मत्वासत्त्ववादिनो यौगिकाः परास्ताः ।

(ग) **नैयायिकाः** खलु **"एकविंशतिप्रकारकं दुःखं सत्यं वदन्ति, तस्य दुःखसमूहस्य च ज्ञानान्नाशं मन्यन्ते"** । **"एकविंशति प्रकारकं दुःखं च- षडिन्द्रियाणि, षडिन्द्रियविषयाः, षडूर्मयः (बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनस स्तथा, शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः) शरीरं, सुखं, दुःखं च"**।

अत्र च **"अनीशया शोचति मुह्यमानः"** इतिश्रुते र्दुःखस्याऽज्ञानकल्पितत्वकथनाद् दुःखसत्यत्वविरोधात्तथा **"नाभावो विद्यते सतः"** इति गीतोक्तेः सत्यस्य विनाशाऽभावात्सत्यनाशकथनविरोधाद् दुःखसत्यत्ववादिनो गौतमा : परास्ताः ।

(घ) **सांख्याः** खलु **"जीवानामन्योन्यभेदम्, जीवब्रह्मणोर्भेदम्, जीवजडयोर्भेदम् ब्रह्मजडयोर्भेदम्, जडानां परस्परभेदम्, इति पञ्चधाभेदं "** वदन्ति ।

अत्र च वस्तुत आत्मैक एव । जीवात्मपरमात्मयोः, जीवजीवयोः, जडजीवयोः, ब्रह्मजडयोः, जडजडयो र्यो भेदः स घटाकाश मठाकाशादिवदुपाधिकल्पितः, अतो न वास्तविकः । इत्थमसत्त्वेनाऽभेदा त्तथा **"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "नेह नानास्ति किंचन"** इत्यादि श्रुतिविरोधाच्च भेदवादिनः कापिला निरस्ताः ।

(ङ) **मीमांसकाः** खलु **"अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवति" "इत्यादिश्रुते रर्थवादपरकत्वमजानन्तः कर्मफलं सत्यं परमपुरुषार्थञ्चेति"** मन्यन्ते-

अत्रच **"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवाऽमुत्रपुण्यचितो लोकः क्षीयते"** इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नाशाङ्गीकारात्कर्मफलसत्यवादिनो मीमांसका निरस्ताः ।

इत्थं प्रकारेण काणादपातञ्जलगौतमीयकापिलजैमिनीयानां मतं श्रुतियुक्तिविरुद्धं प्रदश्र्य तन्मतसंगतिरहितत्वे कारणं विवेचयन्त्यः श्रुतयो वेदान्तमतं समर्थयन्ति यथा—

(क) **यदा जीव स्त्रिगुणमयः** स्यात्तदा गुणपरिणामरूपादृष्टवशादेवाऽसतोऽप्युत्पत्ति रिति काणादमतमपि सङ्गच्छेत, परं जीवो निर्गुणः, अविद्यावरणेनैव त्रिगुणमय इव ।

(ख) **यदा जीव स्त्रिगुणमयः** स्यात् तदा ब्रह्मत्वासत्त्वसम्भवादब्रह्मत्वस्यापिब्रह्मत्वभावः इति पातञ्जलीयंमतं सम्भवेत् परं जीवो निर्गुणः अविद्यावरणेनैव त्रिगुणमय इव ।

(ग) **यदा जीव स्त्रिगुणमयः**स्यात्तदा तस्यैकविंशतिप्रकारकदुःखसद्भावसम्भवाद् गौतमीयमतमपि संगच्छेत, परं जीवो निर्गुणः-अविद्यावरणेनैव त्रिगुणमय इव ।

(घ) **यदा जीव स्त्रिगुणमयः**स्यात्तदा पुरुषस्य कर्तृत्वनानात्वसंभवाद् भेदवादिनां कापिलानामपि मतं सङ्गच्छेत, परं जीवो निर्गुणः- अविद्यावरणेनैव त्रिगुणमय इव ।

(ङ) **यदा जीव स्त्रिगुणमयः**स्यात्तदा कर्मफलभोगस्य वस्तुतः सम्भवा त्कर्मफलवादिनां जैमिनीयानां मतं सङ्गच्छेत, परं जीवो निर्गुणः- अविद्यावरणेनैव त्रिगुणमय इव ।

भावार्थ—सप्तपदार्थवादिनो नवीनतार्किका वैशेषिका यत्प्रागभावादुत्पत्तिं स्मरन्ति, अर्थादसत उत्पत्ति रिति मन्यन्ते-तच्छ्रुतितो युक्तितश्च विरुद्धमस्ति । अब्रह्मभूतोऽपि जीवः साधनबलादब्रह्म सम्पद्यत इति मत्वा पातञ्जला ब्रह्मत्वस्याप्युत्पत्तिरिति स्मरन्ति तच्च श्रुतितोयुक्तितश्च विरुद्धमस्ति। नैयायिकाश्च दुःखसत्यं वदन्तो ज्ञानाद् दुःखनाशं मन्यन्ते तदपि श्रुतियुक्तिभिर्विरुद्धमस्ति । भेदवादिनः सांख्याःपञ्चधाभेदं स्मरन्ति, तदपि श्रुतियुक्तिभिर्विरुद्धम् । मीमांसकाश्च कर्मफलसत्यत्वं वदन्ति तदपि विरुद्धमस्ति। यदि जीव स्त्रिगुणमयः स्यात्तर्हि चैतेषामपि मतानि सङ्गच्छेयुः-परं जीवो न त्रिगुणमयःकेवलमविद्यावरणेनैव त्रिगुणमय इव वर्तते। अतः सर्वे पूर्वोक्तमतवादा भ्रान्त्यैवोपदिशन्ति नतु तत्त्वदृष्ट्या । अतः इत्थं पञ्चमतप्रवर्तका अविद्यापिहितबुद्धय अन्धपरम्परान्यायेनोभयतः पतन्ति। अतः कुतर्कादि विहाय श्रुतियुक्तिसम्मतं षष्ठं वेदान्तमतमवलम्ब्य तन्निर्दिष्टः, अविद्यापरतर स्त्वमेव भगवान्समाश्रयणीयः।

तात्पर्यार्थ—विभिन्नपञ्चमतवादखण्डनमुखेन वेदान्तमतं द्रढयन्तिश्रुतयः ।

सरलार्थ—वैशेषिकहरू कार्यमात्रको उत्पत्तिमा कारण-प्रागभावलाई मानेर असत्‌बाट उत्पत्ति मान्दछन्। तर श्रुतिमा -**"सबभन्दा पहिले सत् थियो, त्यसैबाट क्रमशः जगत्‌को उत्पत्ति भयो"** भन्ने पाइएकोले श्रुतिमा विरोध पर्न जाने र साथै असत्‌बाट उत्पत्ति हुन नसक्ने भएकोले यो मत भ्रान्त छ-बालुवाबाट तेल कहिल्यै निस्कँदैन किनकि बालुवामा तैलभाव असत् छ, यसैले प्रागभावबाट कार्यको उत्पत्ति मान्ने वैशेषिकहरू भ्रान्त धारणाले उपदेश गर्दछन्।

यस्तै पतञ्जलिका चेलाहरू पनि जीवमा नभएको ब्रह्मत्वभाव योग साधनको बलद्वारा जीवमा उत्पन्न हुन्छ भन्ने मानेर असत्‌को उत्पत्ति हुने सम्झन्छन्–जस्तो असुवर्ण ताम्रादि जसरी रसायनादि प्रभावबाट सुवर्ण बन्दछ, त्यस्तैगरी अब्रह्म नै ब्रह्म हुन्छ भन्ने योगदर्शनका अनुयायीहरूको भनाइ छ–तर श्रुतिमा "आफूँ ब्रह्म नै भएर ब्रह्म हुन्छ" भनेर वास्तवमा अज्ञानरूपी आवरणको अपवारण गरेपछि ब्रह्मत्व अनुभव हुन्छ–अज्ञान उपाधिले गर्दा मात्र ब्रह्म भएर पनि ब्रह्म हूँ भन्ने हुन न सकेको भनी ब्रह्मकै ब्रह्मत्त्व प्राप्तिलाई स्पष्ट गरेकोले अब्रह्म जीव ब्रह्म हुन्छ भन्ने मान्दा विरोध पर्दछ । जस्तो घाँटीमा माला लगाएरै पनि कहिलेकाँही "माला हरायो" भनेर धूमधाम खोजी गरिन्छ, अर्कोले घाँटीमा नै माला देखाइ दिएपछि आँफूलाई मालाधारी सम्झन्छ–वास्तवमा ऊ पहिल्यै पनि मालाधारी नै थियो, विस्मृतिरूप आवरणले मात्र आँफूलाई मालाधारी संझेको थिएन, त्यस्तै अज्ञानोपाधिबाट भूलेको ब्रह्मभाव ज्ञानबाट प्राप्तहुन्छ भन्ने श्रुतिको तात्पर्य हुनाले अब्रह्म जीवको ब्रह्मभाव उत्पन्न हुन्छ भनेर मान्दा श्रुति विरोध हुन्छ। साथै अब्रह्म जीवको ब्रह्मत्व उत्पत्ति मान्दा ब्रह्मको नश्वरत्व हुन आउँछ तब त सम्पूर्ण श्रुति, स्मृति अनुभवहरू नै गलत हुन जान्छन्–यसैले योगदर्शन पनि भ्रान्त हुन आउँछ ।

गौतमवादी नैयायिकहरू दुःख सत्य छ, सत्य दुःख ज्ञानबाट नासिन्छ भन्दछन्– यिनीहरूको मत पनि भ्रान्त छ–किनभने "जो सत्य छ त्यसको नाश हुँदैन, जो नाश हुन्छ त्यो सत्य हुन सक्दैन भन्ने गीताको विरोध पर्न जाने र श्रुतिमा" मायाले मोहित भएर दुःखी बन्दछ" भनी दुःखलाई मायिक अर्थात् अज्ञानकल्पित असत् मानेको हुनाले सत्यनाशवादी नैयायिकहरूपनि भ्रान्त धारणाले उपदेश गर्दछन् भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ। त्यसैले यो मत पनि भ्रान्त छ ।

सांख्यवादीहरू पुरुषबाहुल्य स्वीकार गरेर जीवजीवमा भेद, ब्रह्म जीवमा भेद, जडजीवमा भेद, ब्रह्मजडमा भेद, जड जडमा भेद भनी पाँच किसिमको भेद मान्दछन्। यी भेदवादीको पनि श्रुतिविरुद्ध मत छ –श्रुतिमा "सबै ब्रह्म हो" "यहाँ कुनै नाना छैन" "सबैमा यौटा देवता छ" आदि भनेको छ। भेदवाद मान्दा श्रुतिविरोध पर्न आउँछ। जस्तो आकाश यौटै भएपनि घटाकाश, मठाकाश आदि उपाधिकल्पित भेदभाव देखिन्छ–वास्तविक भेद हुदैन त्यस्तै आत्मा एक छ, उपाधिवशात् अनेक भएपनि वास्तविक भेद छैन। यस तथ्यबाट सांख्य मत पनि पूर्णतः भ्रान्त छ।

मीमांसकहरू कर्मजनित स्वर्गादिफललाई सत्य मानेर कर्मजड बन्दछन् । वास्तवमा **"पुण्य सकिएपछि मर्त्यलोकमा जन्मनुपर्छ" "पुण्यबाट कमिएको लोक नाश हुन्छ"** आदिश्रुतिस्मृतिद्वारा कर्मफल सत्य नदेखिएकोले यिनीहरू पनि भ्रान्त छन् ।

वास्तवमा जीव त्रिगुणमय भएको भए गुणपरिणामको अदृष्टद्वारा असत्को उत्पत्ति, गुणवान् जीवमा ब्रह्मभाव न हुँदा साधनबलद्वारा ब्रह्मत्व निष्पत्ति, गुणवान् जीवको दुःख सद्भाव, गुण परिणामरूप अदृष्टले नै जीवको नानात्व साध्य सिद्धि, गुणवान् जीवको वास्तविक कर्मफलभोग आदि उपर्युक्त वैशेषिक, पातञ्जल, गौतमीय, सांख्य, मीमांसकहरूको मत मिल्न आउँथ्यो । तर वास्तवमा जीव निर्गुण, निष्कल, एकमात्र हुनाले र जीव ब्रह्मभन्दा अतिरिक्त नभएको हुनाले यी पाँचै मतहरू अज्ञानबाट खडा भएका भ्रान्त हुन् । वेदान्तमत मात्र यथार्थ छ । यसै वेदान्तमतद्वारा तपाईं सुलभ हुनुहुन्छ ।

सुखदार्थ—भगवन् ! स्मरतोऽसतो जनिं यौ,
स्मरतो यौ सदभाव भेदभावौ ।
फलनित्यमवैति यश्च भाट्टः,
सकला भ्रान्तमता न साधुवादाः ॥१२॥

"पुमान् त्रिगुणवान् छ यो, अपर ब्रह्मभिन्नै" भनी,
पतञ्जलि, कणाद वा कपिल, गौतमी, जैमिनि ॥
विपक्षगण भन्दछन्- "गलत हो सबैको मत",
गुणी छ न त जीव यो, छ पर ब्रह्मभिन्नै न त ॥१२॥

॥१२॥

मूल श्लोक—

सदिव मन स्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्,
सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ॥
नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्यतदात्मतया,
स्वकृतमनुप्रविष्टमात्मतयाऽवसितम् ॥१३॥

पदच्छेदार्थ—सत्, इव, मनः, त्रिवृत्, त्वयि, विभाति, असत्, आमनुजात्, सत्, अभिमृशन्ति, अशेषम्, इदम्, आत्मतया, आत्मविदः, नहि, विकृतिम्, त्यजन्ति, कनकस्य, तदात्मतया, स्वकृतम्, अनुप्रविष्टम्, इदम्, आत्मतया, अवसितम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—आमनुजात्, त्रिवृत्, अशेषम्, इदम्, मनः, असत्, त्वयि, सत्, इव, विभाति, आत्मविदः, इदम्, अशेषम्, आत्मतया, सत्, अभिमृशन्ति, हि, कनकस्य, विकृतिम्, तदात्मतया, न, त्यजन्ति, स्वकृतं, इदम्, अनुप्रविष्टम्, आत्मतया, अवसितम् ।

पर्यायार्थ—आमनुजाज्जीवमभिव्याप्य त्रिवृत् त्रिभिर्वर्ततइति त्रिगुणात्मकं पञ्चीकृतमशेषं सम्पूर्णमिदं जगत्पुरोदृश्यमानं मनो मनः कल्पितं सदपि त्वयि भगवति भवति सदिव वास्तविक मिव विभाति प्रतीयते सर्वाधिष्ठानतयेत्यर्थः । मनोमात्रविलसितं सर्वं न वस्तुतः सदित्यर्थः । आत्मविदोज्ञानिनः पुरुषा इदं पुरोदृश्यमानमशेषं समग्रं जगदात्मतया परमात्मस्वरूपतया सत्सत्यमभिमृशन्ति स्मरन्ति। हि यतः कनकस्य सुवर्णस्य विकृतिं कटककुण्डलादिविकारं तदात्मतया कनकरूपतया न त्यजन्ति न जहति। कनकार्थिनो मानवाः सुवर्णविकृतकुण्डलादिकं सुवर्णमेव मत्वा गृह्वणन्तीत्यर्थः । स्वकृतं स्वसृष्ट मिद जगत्तत्राऽनुप्रविष्टमनुस्यूतंजीवरूपादिकमात्मतया परमात्मतयाऽवसितं निश्चितम् । आत्मकार्यत्वान्नात्मतः पृथगित्यर्थः ।

यथाचात्र श्रुतिस्मृत्यादयः-**"यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं यइदं स्वयम् । योऽस्मात्परस्माच्च पर स्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम्-भागवत" "यच्चकिंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ नारायणोपनिषद्" मैत्र्युपनिषदि च" सोऽमन्यत एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विविशामि स वायु रिवाऽऽत्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत्"** । बृहदारण्यके **"स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरःक्षुरधानेऽहितःस्याद् विश्वम्भरो वा विश्वम्भर कुलाय तं न पश्यन्ति स यथा सैन्धवाखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात्" "तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाह्यत :- ईशावास्योपनिषत्"** तैत्तिरीयोपनिषदि **"यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"** । **"गीतायां ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति" "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः- बृहदारण्यके"** छान्दोग्यो पनिषदि **"स एव अधस्तात् स उपरिष्यत् स पश्चात् स**

पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वम्" "सत्ता चितिः सुख श्चेति स्वभावा ब्रह्मणस्त्रयः । मृच्छिलादिषु सत्तैव व्यज्यते नेतरद्वयम्" "अस्तिभाति प्रियं रूपं नामचेत्यंशपञ्चकम् । आद्यंत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" । "आत्मत एवेदं सर्व मिति" "एकं बीजं बहुधा यः करोति" "संकल्पकल्पितत्त्वाच्च मनोरूपमसन्मयम् । असन्मयविनाशेतु कः शोको वद राघव "योग वाशिष्ठ" ।

भावार्थ—हे भगवन्! जीवमभिव्याप्य सर्वमिदं पञ्चीकृतं जगन्मनोविलसितमात्रम् । सदासतोभवतः सर्वस्याऽधिष्ठानत्वादसदपि सदिव प्रतिभाति । परमात्मविदः सर्वस्य जगत आत्मकार्यत्वादात्मरूपेणैव सर्वस्य सत्यत्वं मन्यन्ते-यथाहि लोकेऽपि सुवर्णार्थीजनः सुवर्णजनितं कटककुण्डलादिकं सुवर्णदृष्ट्या गृह्णाति, कुण्डलत्वान्नत्यजति । तथैव परमात्मकृतस्य जगतोऽपि परमात्मानुप्रविष्टत्वात्सत्यत्वेन जानन्त्यधिष्ठानसत्तया । अतोहि **"सर्वं खल्विदंब्रह्म"** इत्यस्माभिर्विनिश्चितमस्ति ।

तात्पर्यार्थ—ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वेन सर्वस्मिन्ननुप्रविष्टत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति ।

सरलार्थ—भगवन् ! जीवदेखि लिएर त्रिगुणात्मक जति जगत् छ, सबै मनः कल्पित हो, यस कारण यो असत् भए पनि यसको आधार सत्यस्वरूप तपाईं नै हुनुभएकोले यो सत्य भैं प्रतीत भैरहेको छ। वस्तुतः असत् हो । ज्ञानी पुरुष यसलाई किन सत्य मान्दछन्- भने, यो जगत् सत्यस्वरूप भगवान्ले सत्यस्वरूप आफैमा आँफै अनुप्रविष्ट भएर रचना गरेको हुनाले आत्माको कार्य मानेर आत्मरूपबाट सत्य मान्दछन्, जस्तो लोकव्यवहारमा सुन खोज्ने मानिसले सुनमा बनेको ढुम्री, माडवारी पाउँदा यो सुन हैन भनेर नलिने गर्दैन अर्थात् त्यसलाई पनि सुवर्णरूपले नै ग्रहण गर्दछ, त्यस्तै ज्ञानी पुरुषहरू पनि परमात्मरचित जगत्लाई परमात्मस्वरूपले नै सत्य मान्दछन्। सत्ता परमात्माकै स्वरूप हो । यही कुरा हामीले निश्चित गरेका छौं।

सुखदार्थ—भगवन् ! त्रिगुणात्मकं जगद्यत्,
विविधत्वेन प्रतीयतेऽत्र सद्वद् ॥
कटके कनकत्वधीर्यथैवाऽ—
खिलमेतत्परमात्मरूपमेव ॥१३॥

असत् छ सब यो जगत् त्रिगुणवान्, मनः कल्पित,

तथापि सब सत्य भैं फगत हुन्छ है भासित ॥

अनात्म छ तथापि यो रचित सत्य आत्मा विषे,

अतः कनकबुद्धिले कटक सत्य भैं सत् हुने ॥१३॥

॥१३॥

मूल श्लोक–

तवपरि येचरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया,

त उतपदाऽऽक्रमन्त्यविगणय्य शिरोनिर्ऋतेः ॥

परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि ताँ

स्त्वयिकृतसौहृदाः खलुपुनन्ति न ये विमुखाः ॥१४॥

पदच्छेदार्थ–तव, परि, ये, चरन्ति, अखिलसत्त्वनिकेततया, त, उत, पदा, आक्रमन्ति, अविगणय्य, शिरः, निर्ऋतेः, परिवयसे, पशून्, इव, गिरा, विबुधान्, अपि, तान्, त्वयि, कृतसौहृदाः, खलु, पुनन्ति, न, ये, विमुखाः ॥१४॥

अन्वयार्थ–अखिलसत्त्वनिकेततया, ये, तव, परिचरन्ति, ते, उत, अविगणय्य, निर्ऋतेः, शिरः,पदा, आक्रमन्ति, ये, विमुखाः, तान्, विबुधान्, अपि, गिरा, पशून्, इव, परिवयसे, खलु, ये, त्वयि, कृतसौहृदाः, पुनन्ति, ये, विमुखाः, न ।

पर्यायार्थ–अखिल सत्त्वनिकेततयाऽखिलानि समग्राणि सत्त्वानि जीवनान्येव निकेतो निवासो यस्य तस्य भावस्तत्तातया सकलप्राणिनिवासतयेत्यर्थः। ये भक्तास्तव परिचरन्ति त्वां सेवन्ते त उत त एव भक्ता अविगणय्याऽनाहृत्य निर्ऋतेर्मृत्योः शिरो मूर्द्धानंपदा चरणेनाऽऽक्रमन्ति मर्दयन्ति मृत्युं जयन्तीत्यर्थः। ये जना विमुखा अभक्ता स्तान्तादृशान् विबुधानपि पण्डितानपि गिरा रज्जुरूपिण्यावेदवाचा पशूनिव पशुवत्परिवयसेत्वंबध्नासि । खलु निश्चितं ये जना त्वयि भगवति भवति कृतसौहृदा विहितस्नेहा : सन्ति ते पुनन्ति पवित्रयन्ति आत्मानमुद्धरन्तीत्यर्थः । ये जना विमुखा अभक्ता स्ते न पुनन्ति नचात्मानमुद्धरन्तीत्यर्थः ।

अत्रच श्रुतिस्मृत्यादयः–**"इहचेदवेदीदथ सत्यमस्ति नो चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः"।**

"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "उध्दरेदात्मनात्मानं नात्मान मवसादयेत्" "अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखा त्प्रमुच्यते" "निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः। छित्त्वैतां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः"।

भावार्थ—हे भगवन्! ये जनाः सर्वत्र तव निवास इति बुद्ध्या त्वां सेवन्ते ते हि मृत्युं जयन्ति, ये च सर्वत्र भगवान् व्याप्त इति न मन्यन्ते ते खलु विशिष्टदार्शनिका अपि वेदगतविधिनिषेधरूपेण रज्जुना बध्यन्ते। भगवति भवति सम्पादितस्नेहा जना आत्मानं सर्वं च वासनामयात्संसारादुद्धरन्ति निश्चयम्। ये न तादृशा स्ते नात्मान मप्युद्धरन्ति, किमुत सर्वम्।

तात्पर्यार्थ—सर्वत्र भगवद्बुद्धिरेव मोक्षायेत्यर्थ : ।

सरलार्थ—हे भगवन्! तपाईं सर्वत्र हुनुहुन्छ भन्ने बुद्धिले जो मानिस तपाईंको सेवा गर्दछन्, त्यस्ता भक्तजनहरू नै मृत्युमस्तकमा अनादरपूर्वक पाइलो टेक्न सक्दछन् अर्थात् मृत्युलाई जित्दछन्। जो सर्वत्र भगवद् बुद्धि राख्दैनन् त्यस्ता मानिसहरू विशिष्ट दार्शनिक नै भए तापनि कर्तव्याकर्तव्य बताउने वेदवचनरूप दाम्लोले पशुहरू झैं तपाईंद्वारा बाँधिन्छन्। यसबाट यो निश्चित हुन्छ कि जो तपाईंमा प्रेम गर्छन् ती भक्तहरू यस वासनामय संसारबाट आँफू र अरूलाई पनि पवित्र पारेर उद्धार गर्दछन् –जो तपाईंमा प्रेम गर्दैन त्यस्ताले आँफैलाई पनि उद्धार गर्न सक्दैन खाडलमा हाल्दछ, अरूलाई त के उद्धार गरोस्।

सुखदार्थ—भगवन्! भवतो हि सत्तयैतद,

प्रतिभाति त्वयि सत्यधिष्ठितेवै ।
इतिवेदवचो विरोधयन्तः,
न हि ते कर्हि तदाप्नुवन्ति सन्तः ॥१४॥

समस्त जडजीवमा अनुप्रविष्ट आत्मा भनी,
बुझे जति सबै तरे कुलपवित्र पारे पनी ॥
प्रसिद्धमत वेदको विधिनिषद्ध बाटो लिने,
बुझक्कड फँसे यसै, जकडिए–"यसै हो हुने" ॥१४॥

॥१४॥

मूल श्लोक–

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरः

तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ॥

वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो,

विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥१५॥

पदच्छेदार्थ–त्वम्, अकरणः स्वराट्, अखिलकारकशक्तिधरः, तव, बलिम्, उद्वहन्ति, समदन्ति, अजया, अनिमिषाः, वर्षभुजः, अखिलक्षितिपतेः, इव, विश्वसृजः, विदधति, यत्र, ये, तु, अधिकृताः, भवतः, चकिताः ॥१५॥

अन्वयार्थ–त्वम्, अकरणः, स्वराट्, अखिलकारकशक्तिधरः, अनिमिषाः, विश्वसृजः, तव, अजया, बलिम्, उद्वहन्ति, समदन्ति, यत्र, ये, अधिकृताः, भवतः, चकिताः, विदधति, अखिल क्षितिपतेः, वर्षभुजः, इव ।

पर्यायार्थ–हे भगवन्! त्वं भवानकरणो नास्ति करणानीतीन्द्रियसम्बन्धरहितोऽपि स्वराट् स्वेनैव राजतइति स्वयंप्रकाशोऽखिलकारकशक्तिधरोऽखिलानिसमग्राणि करणानीन्द्रियाणि तेषां शक्तिं क्षमतां धारयति दधातीति समस्तेन्द्रियशक्ति सञ्चालकोऽसीत्यर्थः । अतएवाऽनिमेषा निमेषरहिता देवा विश्वसृजो जगत्स्रष्टुस्तव तुभ्यमजया स्वस्वशक्त्या सह बलिं पूजोपहारादिकमुद्वहन्ति समर्पयन्ति । समदन्ति स्वयं च मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिकं भक्षयन्ति च । यत्र यस्मिन्कर्मणि ये त्वयाऽधिकृता नियुक्ता स्ते तु भवत स्त्वत्तश्चकिता भीताः सन्तो विदधति स्वकर्तव्यं कुर्वन्ति । अखिलक्षितिपते श्चक्रवर्तिनो राज्ञो वर्षभुजो वार्षिकवेतनभोगिनः कर्मचारिणो वा खण्डमण्डलाधिपतय इव यथा यथाहि खण्डमण्डलपतयोऽखण्डमण्डलपतये बलिं समर्पयन्ति तदाज्ञां च परिपालयन्ति तथैव देवा इत्यर्थः ।

अत्रच श्रुतिस्मृत्यादयो यथा– कठोपनिषदि "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥" तैत्तिरीयो पनिषदि "भीषास्माद् वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥" स्मृत्याम्– "यद्भयाद् वाति वातोऽपि सूर्यस्तपति यद्भयात् । वर्षन्ति तोयदाः काले पुष्यन्ति तरवोवने ॥" वेदे "एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्यवाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्यवाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमिषा मुहूर्त्ता अहोरात्राणि मासा अर्धमासा ऋतवः संवत्सरा इति

विधृता स्तिष्ठन्ति, एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्याः स्यन्नद्यःस्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्यवाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः" "स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च" "य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः" "सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा" "य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेवा नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय" "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजोविद्धि मामकम्॥" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रुणोत्यकर्णः" "यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते" यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यन्ति" "अशब्द मस्पर्श मरूप मव्ययं तथाऽरसं नित्य मगन्धवच्च यत्" चक्षुषश्चक्षु रुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्" "आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः" "तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके"।

अत्र च- अखिलकारकशक्तिधर इत्यत्राऽखिलानां प्राणिनां कारकाणि तेषां शक्तिं धारयतीत्यपि भवितुं शक्यते। अथवाखिलानि तुच्छानि नेत्यखिलानि चिदानन्दमयस्वरूपभूतानि कारकाणि तेषां शक्तिं धारयति। स्वराट्-इत्यत्रापि स्वैःस्वाभाविकैः शक्तिज्ञानानन्दादिभिर्गुणै राजत इत्यपि भवति नेन्द्रियापेक्षेत्यर्थः। अजयाऽनिमिषा इत्यत्रापि चाऽजय ! सम्बोधनपरकोऽपि भवति ।

भावार्थ– हे भगवन् ! प्राकृतेन्द्रियरहितोऽपि भवान् पराख्यस्वरूपशक्तिमयेन्द्रियः सन् सर्वेषां स्थावरजङ्गमादीनां सञ्चालकोऽस्ति। अतएव इन्द्रादयोऽपि देवाः स्वस्वशक्त्या भवन्तं पूजयन्ति नैवेद्यं चोपहरन्ति। एवं त्वया यस्मिन् कर्मणि ये नियुक्ता स्तत्कर्म ते नियोक्तु र्भवतो भीताः सन्तः सम्यक् पालयन्ति । स्वयंच मनुष्यदत्तं हव्यकव्यादिकं भुञ्जते ते । यथाहि खण्डमण्डलपतयो राजानोऽखण्डमण्डलपतये महाराजाय करं समर्पयन्ति तदाज्ञां च पालयन्ति ।

तात्पर्यार्थ—सर्वं खलु भगवदधीनम्, देवानामपि देवत्वाद् भगवान् महादेवः सर्वेश्वर इति ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! तपाईं प्राकृतेन्द्रियरहित भएर पनि अनीन्द्रिय हुनुहुन्न, तपाईंमा स्वाभाविक अप्राकृत इन्द्रियहरू छन्। यिनै स्वाभाविक अप्राकृत इन्द्रियद्वारा स्वयं प्रकाश वा स्वाभाविक शक्तिमान् तपाईं सम्पूर्ण विश्वको संचालक हुनुहुन्छ । यस कारण इन्द्रादि सबै देवताहरू आ आफ्नो तपाईंले दिएको शक्ति अनुसार तपाईंलाई पूजा गर्दछन्, उपहार चढाउँछन् र आफूँ पनि मनुष्यदत्त हव्यकव्य खान्छन्, जुन जुन काममा तपाईंले जसजसलाई खटाउनु भएको छ, तपाईंबाट डराएर ती ती

त्यो त्यो काम गर्दछन् पनि। जसरी सानातिना राजारजौटाहरू महाराजाधिराजलाई नजराना टक्र्याउँछन्, आज्ञापालन गर्दछन् अथवा कर्मचारीहरू जुन–जुन काममा जो जो खटाइएका छन्, सरकारको डरले त्यो त्यो काम ती ती कर्मचारी ठीक ठीक समयमा गर्दछन्, त्यस्तै सम्पूर्ण चराचर जगत् नै तपाईंको निर्देशन र नियमनअनुसार चलेको छ। यसैले तपाईं महादेव परमेश्वर हुनुहुन्छ ।

यहाँनेर परमात्मस्वरूपको सम्बन्धमा केही चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक होला । परमात्माको सम्बन्धमा श्रुतिहरूमा पनि विभिन्न रूपले वर्णन गरेको पाइन्छ, यसैले परमात्मा कस्तो छ भनेर छुट्याउन बडो गाहारो पर्छ। श्रुतिमा बताइएको विभिन्नतामा समता अनेकतामा एकता अनन्वयतामा समन्वयता राख्न न सक्नाले नै विभिन्न मतवाद खडा भएका छन् । यतिमात्र हैन, मूर्खहरूको लागि श्रुतिमा वर्णित द्विभाव तथा परस्पर विपरीतभावले गर्दा परमात्मस्वरूप उपहासास्पदसमेत भै रहेको छ । श्वेताश्वतर उपनिषद्मा **"अपाणिदोपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः"** अर्थात् परमात्मा हात खुट्टा नभएको भए तापनि छीटो दौडन्छ, ग्रहण गर्छ, आँखा नभएको भए तापनि देख्छ, कान नभएको भए तापनि सुन्दछ इत्यादि भनेको छ । यस्तैगरी विभिन्न ठाउँमा विरोधाभास देखिन्छ, यसैले साधारण मानिसहरू परमात्मस्वरूपको सम्बन्धमा अलमलिनु अस्वाभाविक पनि छैन। त्यसैले **"त्व मकरणःस्वराडखिलकारकशक्तिधरः"** यस वेदस्तुतिको प्रसङ्गमा यस सम्बन्धी वास्तविकता उपस्थापित गर्न चाहन्छु ।

सच्चिदानन्दमय परमात्मा स्वरूपतः सदा एकभावमा विराजमान भए तापनि माया सम्बन्धले गर्दा तीनभावमा प्रतीयमान हुन्छ । अध्यात्मभावमा ब्रह्म, अधिदैवभावमा ईश्वर, अधिभूतभावमा विराट् । यी तीन भाव र तद्वत् स्वरूपलाई लिएर श्रुति आदि शास्त्रहरूमा वर्णन गरेको छ। यसैले परमात्मस्वरूपको सम्बन्धमा विभिन्न किसिमका विपरीतभावका वाक्यहरू तथा द्वयर्थमूलक वाक्यहरू पाइन्छन्। गीतामा भगवान्ले भन्नुभएको छ–**"अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्म मुच्यते । अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्"** अर्थात् अक्षर परब्रह्मको माया सम्पर्करहित जो भाव हो, त्यो अध्यात्म हो, क्षर संज्ञक प्रकृति विलासमय जो भाव हो, त्यो अधिभूत हो, जो पुरुषसंज्ञक नियन्तृभाव हो, त्यो अधिदैव भाव हो, यी तीन भाव र तद्गत स्वरूप बुझ्नेपछि श्रुतिको विभिन्नतामा समता, अनेकतामा एकता, अनन्वयतामा समन्वयता हुन्छ।

(क) अध्यात्म भाव—ब्रह्मको यस भावलाई श्रुतिहरूमा "तत्" पदद्वारा शब्दित भएको छ, ब्रह्मको जो सच्चिदानन्दमयी सत्ता छ, त्यो त्रिगुणतरङ्गमयी मायाभन्दा पर छ, यसैमा मायाको पनि लय हुन्छ, जीवको मुक्ति पनि यसैमा हुन्छ । व्यक्त तथा अव्यक्त मायाको चिर सम्पर्क विहीन, निर्गुण, निरञ्जन, निष्कल, स्वराट्, पर ब्रह्मको सत्ता अध्यात्म भाव हो । यसभावलाई यद्यपि श्रुतिले तत्पदगम्यको रूपले बताएकोछ, यो भाव शब्दातीत, अनिर्देश्य, निर्गुण, अनिर्वचनीय हुनाले यसभावको वर्णन गर्दै जाँदा श्रुतिले पनि **"नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा" "न विद्मो न विजानीमः"** भन्नु परेको छ। यस मायातीत अध्यात्मभाव कुनै विशेषणद्वारा विशेषित तथा शब्दद्वारा शब्दित खास हुन न सक्ने हुनाले श्रुतिमा **"नेति नेति"** शब्दद्वारा परिचय गराइएको छ । वृहदारण्यको पनिषद्मा **"अथात आदेशो नेति नेति नह्येतस्मादन्यत्परमस्ति"** अर्थात् परब्रह्मको परिचयको निमित्त यतिमात्र बताउन सकिन्छ कि त्यो, यो हैन, यो हैन, यसभन्दा अतिरिक्त अरू केही पनि छैन। यसरी यसभावको वर्णन सकारात्मक रूपले हैन, नकारात्मक रूपले गरिएको छ। यस निर्गुण ब्रह्मको वर्णन **"नञ्"** को प्रयोगद्वारा नपुंसकलिङ्गमा गरिएको छ। जस्तै–

बृहदारण्यकमा–**"तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्"** कठोपनिषद्मा **"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्य मगन्धवच्चयत्"** बृहदारण्यकमा **"स एष नेति नेत्यात्माऽग्राह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्जतेऽसितो नहि व्यथते"** माण्डूक्योपनिषद्मा **"नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं अदृष्ट मव्यवहार्य मग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यम्"** कठोपनिषद्मा **"अन्यत्र धर्मा दन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि"** मुण्डकोपनिषद्मा **"यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्र मचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादम्"** ईशावास्योपनिषद्मा **"सपर्यगाच्छुक्रमकाय मव्रणमस्नाविरं शुद्ध मपापविद्धम्"** ।

यसै अध्यात्मभावलाई प्रकृतिविलासरहित हुनाले निर्विशेष ब्रह्मभाव वा निर्गुण ब्रह्मभाव पनि भनिन्छ । श्रुतिस्मृतिहरूमा जे जति **"नञ्"** संयुक्त नपुंसकलिङ्गी पदको प्रयोग भएको छ, त्यसबाट मायासम्पर्करहित, नित्यशुद्धबुद्धमुक्त, निर्विशेष, निर्गुण, निरञ्जन, निष्कल, परब्रह्म, परमेश्वरको भाव सम्झनु पर्छ । परमात्माको यही निर्विशेष अशब्द, निर्गुणभाव बुझेर त परीक्षित महाराजले **"ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्**

सदसतः परे" भनेर प्रश्नगरेका हुन् । र शुकजीले भन्न न सकिने त्यस निर्विशेष, निर्विग्रह, ब्रह्मलाई **"बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत् प्रभुः। मात्रार्थं च भवार्थंच आत्मनेऽकल्पनाय च"** भनेर **"कहाँ जान्छौ?"** भन्ने प्रश्नको **"खीर खाएँ"** भन्ने जवाफ जस्तो रूपमा सगुणको साक्षात् प्रतिपादन गरेर निर्गुण ब्रह्मको तात्पर्यवृत्तिले प्रतिपादन गर्दछन् भन्नुपरेको हो ।

(ख) अधिदैव भाव–परमात्माको विकाररहित दृष्टिसृष्टितिर आकृष्ट भएर अर्धाङ्गिनी जगज्जननी महामाया शबलित सविशेष, सगुण भाव अधिदैव भाव हो, यही परमात्माको **"स"** शब्दद्वारा संज्ञित सगुण ब्रह्म नै ईश्वर भाव हो । यो भाव अन्तःकरण अथवा ज्ञानको अवलंबनद्वारा जान्न सकिनेगरी श्रुतिमा बताएको छ । जस्तै–

कठोपनिषद्मा **"पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभू स्तस्मान्पराक्पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्त्वमिच्छन् ।" "एषोऽणुरात्मा चेतसावेदितव्यः" ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्व स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः "हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्ता य एतद्विदु रमृतास्तेभवन्ति" "एष सर्वेषु भूतेषु, गूढात्मा न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥"** इत्यादि श्रुतिहरूले सविशेष सगुण ब्रह्म ईश्वर ज्ञानगम्य बताएको छ । यद्यपि यो भाव र अध्यात्म भावमा वस्तुतः कुनै फरक छैन तापनि भावराज्यमा प्रशस्त फरक छ । किनभने यसै भावको अधिष्ठानद्वारा महामाया प्रकृति चेतनवती बनेर अनादि अनन्त सृष्टिधाराको विस्तार गरिरहेकी छे। यसै भावलाई श्रुतिमा यसरी बताएको छ–**"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि"** अर्थात् परमात्माको एकै पाउमा समस्त विश्व छ, बाँकी तीन पाद सृष्टिभन्दा अतीत और अमृत छन् । **"त्रिष्वेकपाच्चरेद्ब्रह्म त्रिपाच्चरति चोत्तरे। सत्यानृतोपभोगार्थो द्वैतीभावो महात्मनः" "विष्टभ्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितोजगत्" "यस्तूर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत्–श्वेताश्वतर" "नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम्। गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः–भागवत" "तच्छक्त्युपाधिसंयोगाद् ब्रह्मैवेश्वरतां ब्रजेत् – विष्णुपुराण"** ।

अध्यात्मभाव र अधिदैव भावको फरक यही देखियो–कि यौटै ब्रह्म महासमुद्रको दुई अवस्था । निर्वात निष्काम शान्तिमय अवस्था र सवात, अनन्ततरङ्गमय वीचिविक्षुब्ध अवस्था। यौटै ब्रह्म मायायवनिकाको आवरणद्वारा सगुण सङ्कुचित र मायाशून्य भएर निर्गुण व्यापक भइरहेको छ ।

यी दुवै भावलाई श्रुतिहरूमा एकै ऋचामा देखाइएको छ । बृहदारण्यकोपनिषद्मा **"द्वे वाव ब्रह्मणोरूपे मूर्तं चैवाऽमूर्तंच । मर्त्यंचामृतंच । स्थितं च यत् च । सत्च त्यत्च ।"** मैत्रायणी उपनिषद्मा **"द्वे वाव खल्वेते ब्रह्म ज्योतिषो रूपके"** शङ्कराचार्यले भन्नु भएको छ-**"सन्त्युभयलिङ्गाः । अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः"** वास्तवमा यी दुई भावमा वस्तुतः फरक छैन तापनि यौटा निर्विशेष हुनाले साक्षात् बताउन न सकिने र अर्को विशेषणद्वारा विशेषित गरेर बताउन सकिने यतिमात्र फरक देखिएको छ। श्रुतिमा निर्विशेष ब्रह्मभावलाई क्लीवलिङ्ग र सविशेष ब्रह्मभावलाई पुल्लिङ्गद्वारा यौटै ऋचामा पनि फरक गरी देखाएको छ । मुण्डकोपनिषद्मा **"यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोचरमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः"** यसमन्त्रमा अद्रेश्य अग्राह्य देखि अपाणिपादसम्म **"नञ्"** प्रयोगगरेर नपुंसक लिङ्गद्वारा निर्विशेष ब्रह्मबोधकता देखाएको छ बाँकी पुंलिङ्गद्वारा सविशेष ब्रह्मबोधकता देखाएको छ । यी दुईभावलाई यसरी देखाइएको छ-**"लीलया वापि युञ्जेरन् निर्गुणस्य गुणाःक्रियाः सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन् वदन्ति तत् तत्त्वविद स्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते । सदक्षरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्, गुणोर्म्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः"** इत्यादि ।

यही सगुण ब्रह्म ईश्वर विश्वको सृष्टि स्थिति प्रलयकर्ता मानिएको छ । ब्रह्मसूत्रमा भनेको छ **"जन्माद्यस्य यतः"** । यही ईश्वरको अनन्तशक्ति तीन भागमा विभक्त भएर सृष्टि, स्थिति, प्रलय हुन्छ । भागवतमा भनेको छ **"आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज! सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम्" "भक्तचित्तसमासीनो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः"** ।

यही सगुणब्रह्म ईश्वर नै अधिदैव भाव हो ।

(ग) आधिभौतिक भावः–परमात्माको अधिभूतस्वरूप अनन्तकोटीब्रह्माण्डमय कार्य ब्रह्म हो । कारणब्रह्म र कार्यब्रह्ममा भिन्नता न हुनाले कारण ब्रह्म परमात्मामा जो मायाद्वारा कार्यब्रह्मको नित्यस्थिति विद्यमान छ, यही विराट्रूप परमात्माको आधिभौतिक भावहो । श्रुतिहरूमा यसभावको प्रशस्त वर्णन पाइन्छ । जस्तैः- छान्दोग्योपनिषद्मा **"स एव अधस्ता त्स उपरिष्ट्या त्स पश्चात्सपुरस्ता त्स दक्षिणतः स उत्तरत : स एवेदं सर्वम्" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"** मुण्डकोपनिषद्मा **"अग्निर्मूर्धा**

चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशःश्रोत्रे वाग् विवृताश्चवेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" श्वेताश्वतर "सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥" गीता "अनेक बाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामित्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् । नान्तं न मध्यं न पुन स्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूपम्" स्मृतिमा "द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ॥ दिशःश्रोत्रं विद्धिपादौ क्षितिश्च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्य उरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यांशूद्रोऽजायत" "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहु रुतसंविश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यांधमति संपतत्रै द्यावाभूमी जनयन्देव एकः" "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इत्यादि ।

यस्तै प्रकारले परमात्माको आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक त्रिविध भाव रूप वेदादि शास्त्र सम्मत हो। यी भावहरूको ज्ञानदृष्टिद्वारा सम्यक् अवलोकन गरेको खण्डमा मुमुक्षु साधकले कुनै किसिमको वखेडामा उल्झनु पर्दैन । समस्तवेद वाक्यहरूको सम्मति यही नै हो।

परमात्माको अध्यात्मभाव तात्पर्यवृत्तिबाट मात्र जान्न सकिने हुनाले यी दुई अधिदैव अधिभूतभावद्वारा परात्मज्ञान गराउने उद्देश्य देखिन्छ । जस्तो सूर्यमा किरणप्रदानशक्ति भएर पनि कुनै वस्तुमा प्रतिफलित भएन भने प्रकाश वा प्रभाव देखिन सकिंदैन । त्यस्तै परमात्मामा भएको सत्, चित्, आनन्दमयभाव मायारूपी आधार या उपाधिमा न परी व्यक्त हुन सक्दैन । यसैको निमित्त अधिदैव र अधिभूतभाव तटस्थ लक्षणवेद्य हुन्। यही हो परमात्माको स्वरूप ।

परमात्माको स्वरूपको सम्बन्धमा भगवान् शङ्कराचार्यले भन्नुभएको छ – **"सर्वकार्यधर्मविलक्षणे ब्रह्मणि"** अर्थात् ब्रह्म समस्त कार्य र धर्मबाट विलक्षण स्वरूप छ । ब्रह्म विषय पनि हैन, विषयी पनि हैन, ब्रह्म ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय केही पनि हैन, द्रष्टा, दर्शन दृश्य कुनै पनि हैन, स्थूल पनि हैन, सूक्ष्म पनि हैन, अणु पनि हैन, महान् पनि हैन, सत् पनि हैन, असत् पनि हैन, चित् पनि हैन, जड पनि हैन, सुख पनि हैन, दुःख पनि हैन । त ब्रह्म के हो त ? ब्रह्म केही पनि हैन, सवकुछ हो । ब्रह्ममा समस्त विरुद्धधर्म तथा समस्तद्वन्द्व को चिरसमन्वय छ । देश, काल, निमित्त यी उपाधिकारणहरू जसमा लवलीन छन् । ब्रह्ममा द्वैत पनि छैन, अद्वैत पनि छैन, ब्रह्म जात पनि हैन, अजात पनि हैन, क्षुब्ध पनि छैन, प्रशान्त

पनि छैन । ब्रह्ममा समस्तद्वन्द्व र समस्तद्वैतको ऐकान्तिक अवसान र आत्यन्तिक लय छ । यही भाव स्पष्ट गर्न वशिष्ठले योगवाशिष्ठमा भन्नुभएको छ-

किमाकाश मनाकाशं न किंचित् किंचिदेवकिम् ।
कःसर्वं न च किंचिच्च कोऽहंनाहं च किं भवेत् ?
गच्छन्नगच्छति च कःकोऽतिष्ठन्नपि तिष्ठति ।
कश्चेतनोऽपि पाषाणः कश्चिद्व्योम्नि विचित्रकृत् ?
केनाप्यणुकमात्रेणपूरिताशतयोजनी ।
कस्याणोरुदरे सन्ति किलावनिभृतां धराः ?
अचन्द्रार्काग्नितारोऽपिकोऽविनाशप्रकाशकः ।
अनेत्रलभ्यात्कस्माच्च प्रकाशः संप्रवर्तते ?
कोऽणुस्तमः प्रकाशः स्यात् कोणुरस्तिच नास्ति च ।
कोऽणुदूरेप्यदूरेच कोणुरेव महागिरिः ?
निमेष एव कः कल्पः कः कल्पोऽपि निमेषकः ।
किं प्रत्यक्ष मसद्रागं किं चेतनमचेतनम् ?
आत्मानं दर्शनं दृश्यं को भासयति दृश्यवत् ।
कटकादि न हेम्नेव विकीर्णं केन च त्रयम् ?
दिक्कालादनवच्छिन्नादेकस्मादसतः सतः ।
द्वैतमप्यपृथक् तस्माद् द्रवतेव महाम्भसः ॥

यसप्रकार निर्गुण ब्रह्म सत्तामा अखिल द्वैत तथा द्वन्द्वमूलक सत्ताको अपूर्व समन्वय र विलय वर्णन गरेर वशिष्ठ भन्नु हुन्छ–

"ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्ट्य दर्शन दृश्यभूः ।
कर्ता हेतुः क्रिया यस्मा त्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥"

यही हो परमात्म स्वरूप- यसभन्दा बढी भन्न सकिंदैन । प्रस्तुत वेदस्तुतिको श्लोकमा पनि परमात्मस्वरूपको अध्यात्मभावको इङ्गितगरेर अधिदैव भावको चित्रण गरेको छ ।

यी सब भावमा संयम गरेर विचार गर्ने होभने ईश्वरसत्तामा दुई अपूर्वभाव पाइन्छन् । ऐश्वर्य र माधुर्य । ऐश्वर्यभावमा पापीको लागि दण्डता, जगत्को नियन्ता, सज्जनको परित्राता, धर्मको प्रतिष्ठाता, सृष्टिस्थिति प्रलयको कर्ता, अदृष्टको विधाता, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सर्वव्यापी देखिन्छन् । माधुर्यभावमा दयामय,

स्नेहमय, करुणामय, प्रेममय भक्तवत्सल देखिन्छन् । यी दुवै भावको पूर्ण विकाश भगवान्कै पूर्णावतार श्रीकृष्णको जीवनमा मात्र भएको थियो ।

यही हो परमात्म स्वरूप ।

सुखदार्थ–भगवन् ! जनता यथैव राज्ञः,

तव चाज्ञां परिपालयन्ति देवाः ॥

प्रकृतेन्द्रियभावशून्यकोऽपि,

ह्यसि नैसर्गिकसर्वशक्तिमाँस्त्वम् ॥१५॥

तिमी करण शून्य छौ परम ! भाव अध्यात्ममा,

तथापि अधिदैवमा अखिलशक्तिमान् कार्यमा ।

अभिज्ञ, सव विश्वको नियमले नियन्ता हुँदै,

प्रशासन चलाउने भुवनको महाराज भैँ ॥१५॥

॥१५॥

मूल श्लोक–

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो,

विहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्ततत: ॥

नहि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्,

वियतइवापदस्य तव शून्यतुलां दधत : ॥१६॥

पदच्छेदार्थ–स्थिरचरजातयः, स्युः, अजया, उत्थनिमित्तयुजः, विहरः, उदीक्षया, यदि, परस्य, विमुक्त, ततः, नहि, परम्, अस्य, कश्चित्, अपरः, न, परः, च, भवेत्, वियतः, इव, अपदस्य, तव, शून्यतुलाम्, दधतः ॥१६॥

अन्वयार्थ–विमुक्त, यदि, ततःपरस्य, अजया, विहरः, उदीक्षया, उत्थनिमित्तयुजः, स्थिरचरजातयः, स्युः, हि, वियतः, इव, अपदस्य, परमस्य, शून्यतुलाम्, दधतः, तव, क़श्चित्, अपरः, न, परः, च, न, भवेत् ।

पर्यायार्थ–विमुक्त ! हे मायातीत भगवन् ! ततोमायातः परस्याऽतीतस्य तव यदि सृष्टिपूर्वकालेऽजया मायया सह विहरो विहारो भवति तर्ह्युदीक्षयोद्गतकटाक्षेण वोद्भूतसर्गविषयसङ्कल्पेनोत्थनिमित्तयुज उत्थै र्निमित्तै र्युज्यन्त इति–

उत्थितप्रारब्धवच्छरीराः स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमविशेषाः स्यु र्भवेयुः । हि यतो वियत आकाशस्येव यथाऽपदस्य वैषम्यनैर्घृण्यानास्पदस्य परमस्य परा दूरे मा माया यस्य वा परा सर्वोत्कृष्टा मा शक्तिर्यस्य सर्वोत्कृष्टस्य शून्यतुलां निरुपमां दधतो निरुपमस्येत्यर्थः। तव भवतः परमात्मनोऽपर आत्मीयो न नहि परोऽनात्मीयश्च न नहि भवेत्।

यद्वाऽपदस्य निरालम्बनस्य वियत इव सर्वसमानस्येत्यर्थः अथवाऽपदस्येयत्ताज्ञानाविषयस्य शून्यतुलामाकाशोपमां दधतः सर्वव्यापकस्येत्यर्थ। किंवाऽपदस्यातिसूक्ष्मस्येत्यर्थः।

अत्र च श्रुतिस्मृत्यादयः– गीतायाम् "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥" "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" । श्रुतिः "यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्" मनुसंहिता– "द्विधाकृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥" श्रीमद्भागवते– "त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ, रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः" देवीभागवते– "योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः । पुमाँश्च दक्षिणार्द्धाङ्गोवामार्द्धा प्रकृतिः स्मृता ॥ सा च ब्रह्मस्वरूपा च नित्या सा च सनातनी । यथात्मा च तथा शक्ति र्यथाग्नौ दाहिका स्थिता ॥" "मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत् सर्वं चराचरम् । सापि मत्तः पृथङ् माया नास्त्येव परमार्थतः ॥" "शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्ति परमार्थतः । अभेदं चानुपश्यन्ति योगिन स्तत्त्वचिन्तकाः"–विष्णुपुराणे "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्। तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ श्वेताश्वतरोपरिषदि" विष्णुपुराणे– "प्रकृति र्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी। पुरुषश्चाप्युभा वेतौ लीयेते परमात्मनि ॥" "नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् । गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणःस्वतः ॥" विष्णुपुराणे– "तच्छत्तंयुपाधिसंयोगाद् ब्रह्मैयवेश्वरतांब्रजेत्। आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज! । सृजन्रक्षत् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञांक्रियोचिताम्" "भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया– गीता" । श्वेताश्वतरे–"य एकोऽवर्णो बहुधाशक्तियोगाद वर्णाननेकान् निहितार्थोदधाति" देवीभागवते– "जडाऽहं तस्य सान्निध्यात्प्रभवामि सचेतना । अयस्कान्तस्य सान्निध्यादयसश्चेतनायथा॥" "कवि र्मनीषी परिभूःस्वयम्भू र्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः–ईशावास्योपनिषदि" ।

भावार्थ—हे भगवन् ! मायातीतोऽपि भवान् यदि सर्गविषयकसङ्कल्पेन मायया तवैव बहिरङ्गशक्त्या सह विहारं करोति, तर्हि तदोद्भूतस्वस्वप्रारब्धकर्मजदेहवन्तो नानाविधाश्चराचरजीवा उद्भवेयुः। यथाहि दूरं दूरतरं दूरतमं वाऽल्पमल्पतरमल्पतमं चोड्डीयमानं खगसमूहं प्रति निरालम्बनत्वादिना गगनस्य न परापरत्वं भवति तथैव स्वस्वप्रारब्धानुसारेणोत्कर्षापकर्षत्वाद् भवतः कृते न कोऽपि परोवाऽपरोभवति । यतो हि भवान् वैषम्याऽनास्पदः।

तात्पर्यार्थ—सृष्टौ भवतः कारणत्वेऽपि सृष्टिगतोत्कर्षापकर्षयो र्न कारणमिति ।

सरलार्थ—हे भगवन्! तपाईं मायातीत भएर पनि सृष्टिविषयक संकल्प लिएर जब आफ्नै शक्ति मायासित विहार गर्नुहुन्छ, त्यसै बेला उद्भूत निमित्त अनुसार नाना प्रकारका स्थावर जङ्गम जीव उत्पन्न हुन्छन् । तपाईं आकाश समान सर्वत्र सम हुनाले यस सृष्टिमा तपाईंको आफ्नो वा अर्को कोही छैन। यसैले तपाईं प्रति कुनै किसिमको वैषम्य र नैर्घृण्य दोष रहदैन। आकाशमा आ आफ्नो बल अनुसार उड्ने चराहरू प्रति जस्तो आकाश सम रहन्छ त्यस्तै तपाईं सम हुनुहुन्छ।

यहाँनेर ईश्वरको सृष्टि विषयमा कस्तो भूमिका रहन्छ, यो कुरा बुझ्नु आवश्यक छ।

वेदान्त प्रतिपाद्य निर्गुण ब्रह्म मायाबाट अतीत छ, यस निमित्त विना मायाको सम्बन्धले सृष्टि स्थिति पालनादि कार्य हुन सक्दैन। यसकारण मायाशंबलित, मायोपाधिक, सगुण ब्रह्म, ईश्वरबाट मात्र जगत्को सृष्टि हुन्छ। जुन मायाको प्रभावले अद्वितीय परमात्मामा निखिल प्रपञ्चको विस्तार हुन्छ–त त्यो माया परमात्मा भन्दा पृथक् वस्तु हो वा हैन। पृथक् वस्तु हो भने ब्रह्म र माया द्वैत भयो, पृथक् हैन भने–माया केहो त भन्ने पनि प्रश्न हुन सक्छ। वेदान्त दर्शनअनुसार माया मिथ्या र सान्त हुनाले र मायाको विलय पनि परब्रह्म परमात्मामा नै हुने हुनाले यसको पृथग् अस्तित्व छैन । यसैले द्वैत छैन। माया परमात्माको पराशक्ति हो । जसरि आगो र आगोको दाहिकाशक्तिमा फरक छैन, त्यस्तै परमात्माको शक्ति हुनाले माया पनि फरक हैन । "परमात्माको कुनै कार्य या करण छैन, तर परमात्मा समान वा बढी कोही पनि छैन। उनको पराशक्ति अनेकधा विस्तृत भएको छ । परमात्माकै स्वाभाविकी ज्ञानशक्ति निःश्वास रूपबाट निक्लेर अनन्त ज्ञानभण्डाररूपी वेद प्रकट हुन्छ। स्वाभाविकीबल शक्ति अनन्त प्राणरूपद्वारा

उत्थितप्रारब्धवच्छरीराः स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमविशेषाः स्यु र्भवेयुः । हि यतो वियत आकाशस्येव यथाऽपदस्य वैषम्यनैर्घृण्यानास्पदस्य परमस्य परा दूरे मा माया यस्य वा परा सर्वोत्कृष्टा मा शक्तिर्यस्य सर्वोत्कृष्टस्य शून्यतुलां निरुपमां दधतो निरुपमस्येत्यर्थः । तव भवतः परमात्मनोऽपर आत्मीयो न नहि परोऽनात्मीयश्च न नहि भवेत् ।

यद्वाऽपदस्य निरालम्बनस्य वियत इव सर्वसमानस्येत्यर्थः अथवाऽपदस्येयत्ताज्ञानाविषयस्य शून्यतुलामाकाशोपमां दधतः सर्वव्यापकस्येत्यर्थ । किंवाऽपदस्यातिसूक्ष्मस्येत्यर्थः ।

अत्र च श्रुतिस्मृत्यादयः- गीतायाम् **"मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥" "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया"** । श्रुतिः **"यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्"** मनुसंहिता- **"द्विधाकृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥"** श्रीमद्भागवते- **"त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ, रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः"** देवीभागवते- **"योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः । पुमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गोवामार्द्धा प्रकृतिः स्मृता ॥ सा च ब्रह्मस्वरूपा च नित्या सा च सनातनी । यथात्मा च तथा शक्ति र्यथाग्नौ दाहिका स्थिता ॥" "मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत् सर्वं चराचरम् । सापि मत्तः पृथङ् माया नास्त्येव परमार्थतः ॥" "शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्ति परमार्थतः । अभेदं चानुपश्यन्ति योगिन स्तत्त्वचिन्तकाः"**-विष्णुपुराणे **"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ श्वेताश्वतरोपरिषदि"** विष्णुपुराणे- **"प्रकृति र्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभा वेतौ लीयेते परमात्मनि ॥" "नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् । गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणःस्वतः ॥"** विष्णुपुराणे- **"तच्छत्तंयुपाधिसंयोगाद् ब्रह्मैयवेश्वरतांव्रजेत् । आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज! । सृजन्रक्षत् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञांक्रियोचिताम्" "भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया- गीता"** । श्वेताश्वतरे-**"य एकोऽवर्णो बहुधाशक्तियोगाद् वर्णाननेकान् निहितार्थोदधाति"** देवीभागवते- **"जडाऽहं तस्य सान्निध्यात्प्रभवामि सचेतना । अयस्कान्तस्य सान्निध्यादयसश्चेतनायथा ॥" "कवि र्मनीषी परिभूःस्वयम्भू र्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः-ईशावास्योपनिषदि"** ।

भावार्थ—हे भगवन् ! मायातीतोऽपि भवान् यदि सर्गविषयकसङ्कल्पेन मायया तवैव बहिरङ्गशक्त्या सह विहारं करोति, तर्हि तदोद्भूतस्वस्वप्रारब्धकर्मजदेहवन्तो नानाविधाश्चराचरजीवा उद्भवेयुः। यथाहि दूरं दूरतरं दूरतमं वाऽल्पमल्पतरमल्पतमं चोड्डीयमानं खगसमूहं प्रति निरालम्बनत्वादिना गगनस्य न परापरत्वं भवति तथैव स्वस्वप्रारब्धानुसारेणोत्कर्षापकर्षत्वाद् भवतः कृते न कोऽपि परोवाऽपरोभवति । यतो हि भवान् वैषम्याऽनास्पदः।

तात्पर्यार्थ—सृष्टौ भवतः कारणत्वेऽपि सृष्टिगतोत्कर्षापकर्षयो र्न कारणमिति ।

सरलार्थ—हे भगवन्! तपाईं मायातीत भएर पनि सृष्टिविषयक संकल्प लिएर जब आफ्नै शक्ति मायासित विहार गर्नुहुन्छ, त्यसै बेला उद्भूत निमित्त अनुसार नाना प्रकारका स्थावर जङ्गम जीव उत्पन्न हुन्छन् । तपाईं आकाश समान सर्वत्र सम हुनाले यस सृष्टिमा तपाईंको आफ्नो वा अर्को कोही छैन। यसैले तपाईं प्रति कुनै किसिमको वैषम्य र नैर्घृण्य दोष रहदैन। आकाशमा आ आफ्नो बल अनुसार उड्ने चराहरू प्रति जस्तो आकाश सम रहन्छ त्यस्तै तपाईं सम हुनुहुन्छ।

यहाँनेर ईश्वरको सृष्टि विषयमा कस्तो भूमिका रहन्छ, यो कुरा बुझ्नु आवश्यक छ।

वेदान्त प्रतिपाद्य निर्गुण ब्रह्म मायाबाट अतीत छ, यस निमित्त विना मायाको सम्बन्धले सृष्टि स्थिति पालनादि कार्य हुन सक्दैन। यसकारण मायाशंबलित, मायोपाधिक, सगुण ब्रह्म, ईश्वरबाट मात्र जगत्को सृष्टि हुन्छ। जुन मायाको प्रभावले अद्वितीय परमात्मामा निखिल प्रपञ्चको विस्तार हुन्छ–त त्यो माया परमात्मा भन्दा पृथक् वस्तु हो वा हैन। पृथक् वस्तु हो भने ब्रह्म र माया द्वैत भयो, पृथक् हैन भने–माया केहो त भन्ने पनि प्रश्न हुन सक्छ। वेदान्त दर्शनअनुसार माया मिथ्या र सान्त हुनाले र मायाको विलय पनि परब्रह्म परमात्मामा नै हुने हुनाले यसको पृथग् अस्तित्व छैन । यसैले द्वैत छैन। माया परमात्माको पराशक्ति हो । जसरि आगो र आगोको दाहिकाशक्तिमा फरक छैन, त्यस्तै परमात्माको शक्ति हुनाले माया पनि फरक हैन । "परमात्माको कुनै कार्य या करण छैन, तर परमात्मा समान वा बढी कोही पनि छैन। उनको पराशक्ति अनेकधा विस्तृत भएको छ । परमात्माकै स्वाभाविकी ज्ञानशक्ति निःश्वास रूपबाट निक्लेर अनन्त ज्ञानभण्डाररूपी वेद प्रकट हुन्छ। स्वाभाविकीबल शक्ति अनन्त प्राणरूपद्वारा

जगज्जीवहरूको जीवनीशक्तिलाई नियमित विधान गर्दछ। उनकै क्रियाशक्ति अनादिकाल देखि अनन्तकाल पर्यन्त जगच्चक्रलाई अविराम वेगले घुमाइ रहन्छ" । परमात्मा नित्य, निरञ्जन, निर्विकार भए तापनि प्रकृतिमाता माया नै परमात्माका स्वाभाविक शक्तिहरूलाई आफ्नो विविध विलासमयी, त्रिगुणतरङ्गमयी स्पन्दनधर्मिणी सत्ताद्वारा प्रकट गरी रहन्छ। यहीकुरा उपर्युक्त श्रुतिहरूमा उल्लेख भएको छ । **"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते- इत्यादि"** । यसैकारण मायालाई प्रकृति र महेश्वरलाई मायाको अधिष्ठाता मायी भनेको छ। यसरी परमात्माकै शक्तिको रूपमा माया मानिएको छ ।

यसरी परमात्मसत्ता स्वरूपतः सर्वातीत भएर पनि मायाद्वारा सर्वतोव्याप्त, सृष्टिस्थिति प्रलयकारण र सम्पूर्ण विश्वको एकमात्र निदान मानिएको छ ।

वस्तुतः मायाको पृथक् सत्ता अस्वीकृत हुनाले दृश्यमान सम्पूर्ण जगत् प्रकृतिको परिणाम हैन, ब्रह्मको विवर्त हो अर्थात् डोरीमा सर्पभ्रमभैँ मोहिनी मायाको प्रतापद्वारा ब्रह्ममा नै जगद्भ्रान्ति भै रहेको छ। वास्तवमा दृश्यमान संसार ब्रह्म नै हो । यही नै वेदान्त सिद्धान्त हो ।

यस दर्शनअनुसार ईश्वर नै समस्तजगत्को कर्ता हो- किनकि ईश्वर नै जगत्को उपादान कारण पनि हो । किनभने जगत्को सत्ता वस्तुतः छैन, ब्रह्म सत्तामात्र छ । जस्तो ढुम्री, माडवारी जस्ता सुनका गहनाहरूमा वास्तविक भेद छैन, केवल नामरूपको मात्र भेद छ, वास्तवमा सबै सुन नै हुन्- त्यस्तै जगत् विविध नामरूप वैचित्र्यपूर्ण भए तापनि वास्तवमा ब्रह्म नै हो यसैले निमित्त तथा उपादान कारण दुवै ब्रह्म नै हो।

यसरी निर्गुण ब्रह्मभन्दा स्वरूपतः अभिन्न मायोपाधिक सगुण ब्रह्म ईश्वरलाई जगत् कारण मान्दा यो शङ्का हुनसक्छ कि चेतन ईश्वरबाट अचेतन जगत्को उत्पत्ति कसरी हुनसक्छ यसको समाधानमा चेतन पुरुषबाट नखरोमको उत्पत्ति भएजस्तै चेतन ईश्वरबाट अचेतन जगत्को उत्पत्ति हुनसक्छ भनिएको छ । अर्को शङ्का यो हुन्छ कि कुमालेले घैंटो बनाउँदा दण्ड, चक्र आदिको सहायता लिन्छ र घट निर्माण हुन्छ, ईश्वरको त कुनै उपकरण छैन कसरी जगत् निर्माण गर्दछ ? यसको समाधानमा ब्रह्मसूत्रमा भनिएको छ- जसरी दूध कुनै उपकरण नभैकन पनि दही बन्दछ त्यस्तै ईश्वर पनि जगत् सृष्टि उपकरणविना नै गर्दछ। अर्को शङ्का- ईश्वर आप्तकाम छ त उसलाई सृष्टिको के प्रयोजन छ ? ब्रह्मसूत्रमा भनिएको छ-

"लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" जस्तो बालक विनाप्रयोजन नै क्रीडा गर्दछ, त्यस्तै भगवान्को सृष्टि लीला विलास मात्र हो, भगवान्को अधिष्ठानताबाट प्रकृतिद्वारा स्वतः सृष्टि हुन्छ त्यसो भए संसार वैषम्यमय छ–कोही सुखी, कोही दुःखी, कोही धनी, कोही गरीब देखिँदा भगवान् बडो पक्षपाती या निष्ठुर रहेछन् भन्ने अर्को शङ्कामा ब्रह्मसूत्रमा भनिएको छ–

"फलमत उपपत्तेः" "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिसिद्धा वैयर्थ्यादिभ्यः" "वैषम्य नैर्घृण्ये न, सापेक्षत्वा त्तथाहि दर्शयति" अर्थात्– ईश्वर कर्मफलका दाता हुन्, परन्तु कर्मको वैचित्र्य अनुसार नै फल दिन्छन्– नत्र त शास्त्रीय विधिनिषेध निरर्थक हुन्छ । ईश्वर, जीवकृत कर्मानुसार नै भिन्न भिन्न सृष्टि गर्दछन्, जसको पूर्व सुकृत छ, त्यसलाई सुखी, धनी, जसको पूर्व दुष्कृत छ त्यसलाई दुःखी बनाउँछन्– यही कुरा ईशावास्योपनिषद्मा पनि भनेको छ–**"याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः"** यही भावलाई लिएर प्रस्तुत श्लोकमा **"उत्थनिमित्तयुजः"** भनेको छ। यसैले ईश्वरमा कुनै किसिमको पक्षपात वा निष्ठुरता छैन । शङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ–सृष्टिको विषयमा ईश्वर मेघ जस्तै हो। जौ, गहुँ, धान्य आदि मेघकै जलबाट फल्दछन्–यसनिमित्त मेघ साधारण कारण हो । परन्तु ब्रीहि, यवादि जो प्रत्येकमा प्रकृतिवैषम्य छ, त्यसको निमित्त मेघ कारण हुँदैन, अपितु बीजगत असाधारण सामर्थ्य नै कारण हुन्छ। ठीक त्यस्तै देव मनुष्यादि सृष्टिको विषयमा ईश्वर साधारण कारण हो, परन्तु उनीहरू प्रत्येकको पृथक् पृथक् कर्म नै असाधारण कारण हो। यसकारण सृष्टिविषयमा ईश्वर पर्जन्यवत् साधारण कारण हुनाले ईश्वरमा पक्षपात वा निष्ठुरताको कलङ्क लगाउन सकिँदैन ।

अर्को शङ्का–यदि कर्मानुसार नै ईश्वर फल प्राप्त गराउँछन् भने त ईश्वरमा ऐश्वर्य नहुनाले ईश्वर नै कसरी मान्ने ? जो कर्मको अधीन छ, त्यो सर्वशक्तिमान् तथा स्वतन्त्र कसरी हुनसक्छ ? यसमा यस्तो उत्तर गरिन्छ – दाह्य वस्तुको अभावमा आगोले पोल्दैन भन्दैमा आगोमा दाहिका शक्ति नै छैन भन्नु मूर्खतामात्र हुन्छ । दाहिका शक्ति हुनाले नै आगो दाह्यवस्तुलाई डढाउन सक्छ, पानी डढाउन सक्दैन – दाहिका शक्ति छैन। यस्तै ईश्वरमा अनन्तशक्ति हुनाले नै कर्मानुसार फल दिन्छन्, कर्मनियामक ईश्वरमा सर्वशक्तिमत्व नहुँदो हो त जड कर्मबाट फल मिल्ने सम्भवै रहँदैन । जीवकृत कर्मको अपेक्षा राख्दैमा ईश्वरमा सर्वशक्तिमत्ताको अभाव शङ्का गर्नु बीलकूलै सुहाउँदैन । जनताको काम व्यवहार अनुसार सरकार दण्ड वा पुरस्कार दिन्छ त के सरकारमा शक्ति या स्वतन्त्रताको अभाव भन्न

सकिन्छ र ? त्यस्तै हो । यसैले न्याय दर्शनमा भनेकोछ–**"ईश्वरः कारणम् पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्"** । यी सब विभिन्न शङ्का उपशङ्काको समाधानद्वारा ईश्वर नै जगत्को कारण हो भन्ने कुरा स्पष्ट गरिएको छ।

सुखदार्थ–भगवन् ! तव मायया विहाराद्

सह चादृष्टवशाश्चराचराः स्युः ॥

सृजने न परोऽपरस्त्वदीयः

खचरे खेचरिते यथा खगोले ॥१६॥

विहार जगदीशको सृजन हेतु मायासित–

हुँदा सव जगत् भयो, निजनिमित्तले उत्थित ॥

स्वकीय परकीयता तदपि छैन है सृष्टिमा,

समान छ सदा सवै गगनको यथा दृष्टिमा ॥१६॥

॥१६॥

मूल श्लोक–

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदिसर्वगता

स्तर्हि न शास्यतेतिनियमो ध्रुव नेतरथा ॥

अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत्,

सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥१७॥

पदच्छेदार्थ–अपरिमिताः, ध्रुंवाः, तनुभृतः, यदि, सर्वगताः, तर्हि, न, शास्यता, इति, नियमः, ध्रुव, न, इतरथा, अजनि, च, यन्मयम्, तत्, अविमुच्य, नियन्तृ, भवेत्, समम्, अनुजानताम् यत्, अमतम्, मतदुष्टतया ॥१७॥

अन्वयार्थ–ध्रुव, तनुभृतः, यदि, अपरिमिताः, ध्रुवाः, सर्वगताः, तर्हि, शास्यता, इति, न, नियमः, न, इतरथा, यन्मयम्, अजनि, तत्, अविमुच्य, नियन्तृ, भवेंत्, समम्, अनुजानताम्, यत्, मतदुष्टतया अमतम् ।

पर्यायार्थ–हे ध्रुव ! निश्चल ! तनुभृत स्तनुं विभ्रतीतिते जीवा यदि यदाऽपरिमिता बहवो ध्रुवा नित्याः सर्वगता व्यापकाश्च तर्हितदा शास्यता शास्तेति न नियमोन नियमनं स्यात्, ईश्वरः सर्वेषां नियन्तेति प्रमाणवचनं न स्यादित्यर्थः ।

न नहीतरथाऽन्यथाभवति । यन्मयं यस्य ब्रह्मणो विकार इति जीवाख्यमजनि जातं तदविमुच्य कारणतयाऽऽदायैव जीवमभिव्याप्येत्यर्थः । नियन्तृ नियामको भवेत्स्यात् । समं ब्रह्मानुजानतां जानीम इति प्रलपतां तार्किकाणां यद् ब्रह्म मतदुष्टतया शास्त्रप्रमाणविरुद्धतयाऽमतमज्ञातमेव ।

अत्र च यन्मयमित्यत्र विकारार्थे मयट् ।

अत्रच श्रुतिस्मृत्यादयः—"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातंविजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ केनोपनिषदि" । श्वेताश्वतरोपनिषदि-ज्ञाज्ञौ द्वावीशानीशौं । मुण्डकोपनिषदि "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥" कठोपनिषदि "ऋतंपिबन्तौ सुकृतस्यलोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" । श्वेताश्वतरे "सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् । वशी सर्वस्यलोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् । वशी सर्वस्यलोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च" । कठोपनिषदि-"भयादस्याग्नि स्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥" य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय" "सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा । यद्भयाद्वाति वातोऽपि सूर्यस्तपति यद्भयात् । वर्षन्ति तोयदाः काले पुष्य न्ति तरवो वने इत्याद्याः ॥"

भावार्थ—नैयायिकाः खलु तर्कबुद्धयो "जीवा अनन्ता नित्याः सर्वगताश्चे" ति मन्यन्ते, तत्रोपपत्ति श्चेयम्-"यद्येकाऽविद्यैक एव जीव स्तर्हि चैकमुक्तौ सर्वमुक्त्यापत्तिः, यदि च नानाऽविधाः, तर्हित्वेकयाऽविद्यया मुक्तोजीवः पुनरन्ययाबद्ध इत्यतोऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः स्यात् ।" "अतो जीवाअनन्ता भवितु मर्हन्ति । जीवाना मणुत्वे वा सूक्ष्मत्वे स्थूलदेहैकभागे पिपीलिकादिस्पर्शजनितस्य ज्ञानस्याऽसंभवात् सर्वगताश्च भवितु मर्हन्ति। परिमाणाऽभावाश्च नित्याभवितु मर्हन्ति जीवाः"-इति।

इत्थंसति भगवत्साम्याच्छास्यशास्यकतेतिश्रुत्युक्तवचनं नघटेत । हे नित्यमूर्ते ! भगवन् ! सर्वेऽपि चराचरा भवत्तः समुत्पन्ना अतएव च भवानेव सर्वेषां नियन्ता । अतो जीवाना मनन्तत्वं विभुत्वं नित्यत्वंच मत्वा वयं जानीम इति प्रलपतां नैयायिकानां मतं शास्त्रप्रमाणविरुद्धतया दुष्ट मेव ।

तात्पयार्य—श्रुतिष्वाचात्मैक्यप्रसिद्धे र्बह्वात्मवादिनां तार्किकाणां मतं दुष्टमेवेति।

सरलार्थ—हे भगवन्! सम्पूर्ण जडचेतन जीव तपाईंबाट नै भएका हुन्, तपाईं नै सबैको नियन्ता हुनुहुन्छ। किन्तु नैयायिकहरू जीव अनन्त, नित्य, व्यापक मान्दछन् । "एकमात्र जीव मानेको खण्डमा यौटा मुक्त भएमा सबै मुक्त हुनु पर्ने अवस्था पर्छ, त्यसैले धेरै छन् । सूक्ष्म जीव मानेमा हात्तीको कुनै एक छेउमा कमिलाले टोक्दा थाह नहुनु पर्ने अवस्था पर्छ, त्यसैले सर्वगत छन् । हृदयमा अवस्थित मान्दा हृदयपरिमाण जीवको सावयवत्वभै अनित्यत्व आपत्ति हुन्छ, त्यसैले नित्य छन् ।" भन्ने यिनीहरूको उपपत्ति छ। तर यो कुरा मान्न सकिँदैन । श्रुतिमा सर्वत्र तपाईंलाई नियन्ता र जीव जगदादिलाई नियम्य बताएको छ, नैयायिकको मतलाई मानिदिऊँ-नियम्य नियामकता रहन सक्दैन, किनकि तपाईं र जीव दुवैमा समता भएपछि नियन्ता र नियम्य भन्ने कुरा हुन सक्दैन, यसैले यिनीहरू शास्त्र प्रमाण विरुद्ध बकेर हामी जान्दछौं भन्ने सम्भन्छन्। साथै यौटै जीव मानेमा सर्वमुक्ति प्रसंगको जो तर्क राखेका छन्, त्यो कुतर्क मात्र हो । अविद्याभेद किंवा उपाधिभेदले गर्दा बद्ध मुक्तको यथावत् व्यवस्थामा कुनै पनि आपत्ति पर्दैन । त्यसैले तिनीहरूको मत शास्त्र प्रमाण विरुद्ध हो।

जीवको सम्बन्धमा दुई विचारधारा पहिल्यै राखियो । जीवभावको विकास कसरी हुन्छ ? स्वरूप कस्तो छ र परिमाण कस्तो छ भन्ने कुरामा पनि प्रशस्त मतभेद पाइन्छ जसको सम्बन्धमा छोटकरी विवेचनासहित वेदान्तसम्मत स्वरूप यहाँ प्रस्तुत गरिदिनु लाभकारी हुनेछ । अवच्छिन्नवाद र प्रतिविम्बवादमा झगडा खडा भएजस्तै यस सम्बन्धमा पनि प्रशस्त बखेडा खडा गरेका छन् ।

(क) जीवभावको विकास

मायातीत, गुणरहित, निर्विकार, क्रियाहीन ब्रह्मभावमा विद्यमान सत्, चित् र आनन्द जब एकरसमय सत्तामा लवलीन रहन्छन् तब सृष्टिविलासको कुनै पनि चिन्ह रहँदैन । परन्तु जब परमात्मा महेश्वर मायाको अधिष्ठाता मायी बन्दछन्, तब अनन्त प्रकृति मायाको अपूर्व लीलाविलासद्वारा सत्, चित्, र आनन्दसत्ता पृथक् पृथक् विलसित हुन थाल्छन्। वास्तवमा ब्रह्म झैं ब्रह्मशक्ति माया पनि साम्यावस्थामा एकरूप, अविकार रहन्छ, परन्तु ब्रह्मको सद्भाव र चिद्भावको पृथक्ताद्वारा जब आनन्दभावको विकास हुँदै जान्छ, त्यसैबेला द्वैतभावको अनुभवको

साथै प्रकृतिको साम्यावस्थामा वैषम्य उत्पन्न हुन्छ–यसै अवस्थामा जीवभाव खडा हुन्छ । महाप्रलय पश्चात् ब्रह्माण्ड सृष्टिको समयमा जो सनक सनन्दनादि जीवहरूको सृष्टिक्रम छ, यो त नयाँ जीवको सृष्टि हैन, महाप्रलयमा पूर्वकल्पमा विलीन जीवहरूको पुनर्जन्म मात्र हो । यहाँ उल्लेख गरिएको जीवभाव चाहिँ पुनर्जन्म सम्बन्धी जीवभाव हैन, यो नयाँ अलौकिक हो। यही भाव लिएर कृष्णजीले गीतामा भन्नु भएको छ–

"अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्म उच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः" ॥

क्षय विनाशविहीन परम ब्रह्म नै अक्षर पुरुष हो, त्यसैमा महाप्रकृतिको स्वाभाविक विस्तार अध्यात्म हो र आध्यात्मिक सृष्टिलीलाको बीचमा उत्पत्ति निमित्तक नित्य नैमित्तिक परिणाम कर्म हो ।

यस किसिमको स्वाभाविक अनादि अनन्त अध्यात्म सृष्टिधाराको विलास मायी भावद्वारा भइरहन्छ। यो भाव नित्य हुनाले सृष्टि पनि नित्य छ । यही नित्यसृष्टिमा अनन्त कोटी ग्रह उपग्रहसमन्वित अनन्तकोटी ब्रह्माण्डहरू विलसित भैरहन्छन् । सृष्टि समयमा महामाया र महेश्वरमा कुनै पारस्परिक बन्धन छैन– महामाया उनै कारणब्रह्म महेश्वरकै महाशक्ति हो, जो महेश्वरको सद्भावको आश्रयद्वारा अनादि अनन्त आध्यात्मिक सृष्टिलीला खडा गर्दछे। जो यी दुवैलाई एक अद्वितीयभावमा मिलाएर अनुभव गर्दछन्, तब नै मुक्ति मिल्दछ। यसरी अनादि मायालाई पनि अद्वितीय भावमा मिलाएपछि मायाको पृथक् अवभास नहुने हुनाले नै **"सान्त"** भन्ने वेदान्तदर्शनले लक्षण गरेको हो।

जीवभावको सम्बन्धमा मीमांसामा भनिएको छ **"चिज्जडग्रन्थिर्जीवः"** चित् जडको जो ग्रन्थि हो, त्यही जीव हो। चित् र जडमा यो ग्रन्थि कहिले र कसरी हुनसक्छ । यो बुझ्नु आवश्यक हुन्छ। पहिल्यै भनियो कि मायी कारणब्रह्मको सद्भावमा ब्रह्मशक्तिरूपिणी जडमाया अनन्त लीलाविलास खडा गर्दछे। यस अवस्थामा परिणामिनी मायामा दुई भावधारा उठ्दछन् । एक सद्भावबाट चिद्भावतिर र अर्को चिद्भावबाट सद्भावतिर अग्रसर हुन्छन् अर्थात् यौटा जडबाट चेतनतिर र अर्को चेतनबाट जडतिर। उदाहरणद्वारा यसलाई स्पष्ट गरौं – कुनै रुख मऱ्यो भने त्यसमा रहेको चेतन अंश कहाँ जान्छ ? यो चेतनांश वृक्षान्तरमा जान्छ, क्रमशः वृक्षयोनि समाप्त गरेपछि स्वेदज, अण्डज, जरायुज योनि क्रमबाट बढ्दै मनुष्ययोनिमा पुग्दछ र मनुष्ययोनिमा उन्नति गरेर प्रकृतिको चरमसीमा

प्रकृतिबाट अतीत, सच्चिदानन्दमय ब्रह्मभावमा मिल्दछ । जहाँ पुगेपछि पुनः उन्नति या अवनति रहँदैन । सदामुक्त भइन्छ । यो जडबाट चेतनतिर बढ्ने प्रक्रिया हो । चेतनबाट जडतिर बढ्ने प्रक्रिया चाहिं फरक छ। रुख मरेपछि तदन्तर्गत चेतनांश क्रमोन्नतिमा उपर्युक्तक्रमबाट लाग्दछ, तर पञ्चभूतमय जड प्राकृतिक अंश चेतनांश झैं माथि जान त सक्दैन, यस निमित्त ऊ क्रमशः आणविक विकर्षणक्रियाको साथ साथै जडभावतिर गिर्दै जान्छ अर्थात् मरेको रुखका हाँगाविंगा, पातपतिङ्गरहरू माटो ढुङ्गा आदिमा परमाणु परिणामअनुसार परिणत हुँदै जान्छन् । जस्तो समुद्रको तरङ्ग तटभूमिसम्म पुगेर त्यसपछि जाने ठाउँ नभएर फर्कन्छ, त्यस्तै परिणत हुँदैहुँदै प्रकृतिको पूर्ण तामसिक सीमामा पुगेपछि बढ्ने ठाउँ नपाएर पुनः प्रकृतिराज्यको राजसिकभाव सद्भावतिर बढ्दै आँउँछ । यस प्रकारले जब प्रकृतिको सद्भावधारा चिद्भावतिर अर्थात् जडभाव चेतनभावतिर अग्रसर हुन थाल्दछ त्यसबेला त्यस जडभाव वा अविद्याभावको भित्रबाट चिद्भावको ज्योतिः प्रतिफलित हुन्छ। यही अविद्यामा प्रतिफलित अतिक्षीण चित्सत्ताको ज्योति या प्रतिबिम्ब नै जीवात्मा हो। जसरी सूर्यको प्रकाश सर्वत्र भए तापनि मलिन दर्पणमा प्रतिबिम्ब पर्दैन, मलिनता जति हट्दै गयो उति प्रतिबिम्ब पर्दै जान्छ, त्यस्तै आत्मचैतन्यको विकास जडचेतनात्मक समस्त विश्वमा भैरहँदा पनि प्राकृतिक जडभावको पूर्ण सीमामा विकसित हुन सक्दैन, जति जति तमोगुणभन्दा माथि बढ्दै आउँछ अर्थात् सत्‌बाट चित्‌तिर बढ्दै जान्छ, त्यति नै चित् भासमान हुन थाल्दछ। यही नै चित् र जडको ग्रन्थिरूप जीवभावको विकास हो।

जस्तो आगोमा दाहिकाशक्ति भए पनि भस्माच्छादित वा काष्ठगत आगोमा दहनशक्ति कार्य हुँदैन, त्यस्तै आत्मामा पूर्णज्ञान पूर्णशक्ति भएर पनि जडसितको ग्रन्थिले अविद्यान्धकराच्छन्न भएकोले परमात्माको त्यो पूर्णज्ञान प्रच्छन्न रहन्छ । यसैकारण अविद्योपहितचैतन्य जीवात्मा आफ्नो ज्ञानमय यथार्थ स्वरूप भुलेर प्रकृति सम्पर्कद्वारा बद्ध बनेर सुख–दुःखमोहात्मक समस्तभावमा प्रभावित बन्दछ । यही जडग्रन्थिद्वारा चित्‌को स्वरूपविस्मृति नै बन्धनको कारण हो । यसैले मीमांसा दर्शनमा भनिएको छ **"तद्भेदनादुभयविमुक्तिः"** ।

यसरी चक्रावर्तनको सरह ब्रह्माण्डप्रकृतिको गति प्रतिनियत स्वाभाविकरूपले घुमीरहन्छ, यसै घुमाइमा सत्‌बाट चित्‌तिर अग्रसर रहँदा अनन्त जीवभाव विलसित हुन्छन् । यही नै जीवभावको विकास हो ।

(ख) जीवस्वरूप

प्रतिबिम्बवादीहरू जीवात्मा परमात्माको छायामात्र हो, जीवात्मा दुःखत्रयाधीन छ, परमात्मा दुःखत्रय विहीन छ, जीव अनित्य अशुद्ध अबुद्ध अमुक्त छ, ब्रह्म नित्यशुद्ध बुद्ध मुक्त छ, त्यसैले जीव र ब्रह्म अलग अलग हो, भन्दछन्।

अवच्छिन्नवादीहरू जीवात्मा परमात्माको अंश हो, उपाधिगत भेदले जीव र ब्रह्ममा फरक देखिए तापनि स्वरूपतः कुनै फरक छैन जीव ब्रह्म नै हो भन्दछन्।

यी दुवै विचारधाराहरू अवस्था विशेषको चित्रणले गर्दा फरक भएका हुन्, वास्तवमा यौटै हुन् भन्ने कुरा पहिल्यै दर्शाइएको छ । जीवभावको विकासबाट पनि यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । आत्माको अविद्या शबलित अतएव ब्रह्मभावविहीन बद्धस्वरूपको लक्ष्य गरेर जीव ब्रह्मभन्दा अलग हो, यो अशुद्ध अमुक्त छ भन्ने प्रतिबिम्बवादीले भनेका हुन् । आत्माको उन्नतिशील शुद्धभावको लक्ष्य गरेर जीव ब्रह्मको नै अंश हो, यो पनि शुद्ध मुक्त छ भन्ने अवच्छिन्नवादीले भनेका हुन् । यी दुवै मतवादमा केवल आत्माको प्रकाशतारतम्यजनित अवस्थागत दृष्टिभेदमात्र फरक छ । लोकमा पनि यस्तो देखिन्छ—यौटै रुखलाई पनि कसैले पातै मात्रभएको भन्दछ माथि हेरेर भने, अर्कोले तल हेरेर जडै जडा मात्र भएको भन्दछ । वास्तवमा यी दुवै सही दृष्टिकोण नै हुन् । अविद्यामयी प्रकृतिद्वारा आत्माको जो प्रथम विकास हुन्छ, त्यसमा भस्माच्छादित अग्निको दहनशक्ति जस्तै ब्रह्मभावको कुनै पनि लक्षण दृष्टिगोचर हुँदैन तापनि आत्माको त्यस विकसित सत्ता ब्रह्मसत्ताभन्दा पृथक् अर्को वस्तु हैन, यसकारण अवच्छिन्नवादी **"जीवब्रह्मको अंश"** जो भन्दछन् त्यो बेठीक छैन। अविद्याविलसित आत्मामा ब्रह्मको कुनै पनि भाव नहुनाले प्रतिबिम्बवादी **"जीव ब्रह्मभन्दा भिन्न"** हो भन्दछन् त्यो पनि बेठीक छैन । दुवैले भनेको दृष्टिकोण अलगअलग भए तापनि दुवै वाद शास्त्रीय छन्–अविद्यातिर दृष्टि दिंदा ब्रह्मभन्दा जीवको पृथक्ता र स्वरूपतिर दृष्टि दिंदा जीवको अभिन्नता स्पष्ट हुन्छ । यही कुरा कठोपनिषद्मा **"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्यलोके गृहांप्रविष्टौ परमे परार्धे छयातपौब्रह्मविदो वदन्ति"** भनेर यसमन्त्रद्वारा अविद्यादशामा जीव र ब्रह्मको पार्थक्य देखाएको छ । मुण्डकोपनिषदमा **"द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ समानेवृक्षेपुरुषो निमग्नोऽनीशयाशोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीश मस्यमहिमान मिति वीतशोकः ॥"** भनी जीव र शिवलाई परस्पर सखा बताएर

दुवैको अभिन्नता प्रतिपादन गरेको छ । यस्तै श्वेताश्वतर श्रुतिमा **"ज्ञाज्ञौद्वावीशानीशौ"** । **"अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः"** भनेर वास्तवमा जीव र शिवमा अभिन्नता भए तापनि व्यावहारिक दशामा उपाधिभेदजनित पार्थक्य सिद्ध गरिएको छ ।

जीव यदि ब्रह्मभन्दा अभिन्न हो भने त जीव नै सृष्टिकर्ता भयो, स्वयं सृष्टिकर्ताले आफ्नै निमित्त बन्धनागार देहको सृष्टि किन गर्‍यो र निर्मल सृष्टिकर्ताले किन समल देहमा प्रवेश गर्‍यो, यदि प्रवेश नै गरे पनि दुःखकर वस्तुको सट्टा सुखकर वस्तुको सृष्टि किन गरेन ? यसकारण जीव नै ब्रह्म हो भनेर मान्दा हितको अकरण र अहितको करण नामक दोष पर्न आउँछ भन्ने शङ्कामा ब्रह्मसूत्रमा यसो भनिएको छ **"अधिकं तु भेदनिर्देशात्" "अधिकोपदेशात्तुवादरायणस्यैवंदर्शनात्"** अर्थात् सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् ब्रह्म जीवभन्दा अधिक छ, ब्रह्म नै जगत्‌को सृष्टिकर्ता हो, जीव जगत्स्रष्टा हैन, किनकि जीव ब्रह्मभन्दा भिन्न हो, यही कुरा श्रुतिमा बताएको छ। यसरी वेदान्तदर्शनको मूलभूत ब्रह्मसूत्रमा ब्रह्मभन्दा जीव पृथक् बताएको छ। तर ब्रह्म र जीवको यो भेद स्वरूपगत हैन, उपाधिगत हो। अंशी र अंश बिम्ब र प्रतिबिम्ब, छाया र कायामा केवल उपाधिगत भेदमात्र हुनसक्छ, स्वरूपगत भेद हुन सक्दैन। श्रुतिमा भेद तथा अभेद दुवैको प्रतिपादन भएको छ। अविद्योपाधिको कारण भेददर्शन र अविद्योपाधिविमुक्तिको कारण अभेददर्शन। यसरी दुई प्रकारबाट विचार गरेर हेर्दा जीव र ब्रह्म परस्परभिन्न पनि छन् र परस्पर अभिन्न पनि छन्।

यसो भन्दा भिन्न पनि अभिन्न पनि यस्तो कहीं स्वरूप हुन सक्छ भन्ने शङ्कालुको शंका निवारणका लागि श्री शंकाराचार्यले भन्नु भएको छ **"आकाशघयकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्"** जस्तो महाकाश र घटाकाश परस्परभिन्न पनि छन् अभिन्न पनि छन्, त्यस्तै ब्रह्म र जीव अविद्योपाधिको कारण भिन्न छन्, स्वरूपतः अभिन्न छन् । मायाको आवरण न हटिञ्जेलसम्म अशुद्ध अबुद्ध अमुक्त जीव मायाको आवरण हटेपछि **"सोऽहं, अहंब्रह्मास्मि"** को अनुभवद्वारा शिव भैहाल्छ । यही हो जीवको स्वरूप ।

(ख) जीवको परिमाण

जीवको स्वरूपमा जस्तै परिमाणको सम्बन्धमा पनि अलग अलग दृष्टिकोण छ । श्रुतिमा पनि दुई परिमाण बताएको छ । कठश्रुतिमा **"एषोणुरात्मा**

चेतसावेदितव्यो यस्मिन्प्राणाः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतंप्रजानांयस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥" भनेर अणुपरिमाण जीवात्मा नै विभुहुन्छ चित्तको विशुद्धताबाट भन्ने देखाएको छ। **"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोमध्य आत्मनि तिष्ठति"** कठउपनिषद् । **"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः"** श्वेताश्वतर। **"अणोरणीयान् महतोमहीयान्"** कठ. **"अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहंकारसमन्वितोयः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवाऽऽराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च। भागो जीवः सविज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते ॥ नैव स्त्री नपुमानेष न चैवायं नपुंसकः । यद् यच्छरीर मादत्ते तेनतेन स युज्यते ॥"** श्वेताश्वतर उपनिषद् । **"अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्"** पुरुषसूक्त । **"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति-गीता"** । **"सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्"** -गीता ।

यसरी जीवको परिमाणको विषयमा दुई मत पाइन्छन्। विचार गरेर यी दुवै मत आआफ्नो भूमिमा ठीकै छन्। केवल अवच्छिन्नवाद र प्रतिबिम्बवादको अनुसार भूमिको भेदमात्र हो, यौटै जीव नै भूमिभेदानुसार दुई किसिमको परिमाण प्राप्त गर्दछ । वास्तवमा जुन वस्तु सूक्ष्म छ, उसको परिमाणको निर्णय गर्नु वडो मुस्किल हुन्छ । संसारमा स्थूल वस्तुको नै परिमाण निर्णय गर्न सकिन्छ । जीवको स्वरूप सूक्ष्म भएकोले जबतक अविद्यासित जीवको औपाधिक सम्बन्ध रहन्छ । तब तक जीवको अनुभव अणुरूपमा नै हुन्छ। जब आत्माको व्यापक स्वरूप प्रकाशित हुन्छ, त्यसबेला जीव अणुपरिमाण नभएर विभु एवं महत् बन्दछ । यही लक्ष्य गरेर उपर्युक्त श्रुतिहरूले पनि प्रतिबिम्बवादको अनुसार उपाधियुक्त आत्मालाई अणुपरिमाण र अवच्छिन्नवाद अनुसार अविद्योपाधिनिर्मुक्त आत्मालाई विभु भनेर वर्णन गरेका छन् । **"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः"** भनेर पुरुषको अङ्गुष्ठमात्र परिमाण बताएको चाहिँ हैन, हृदयपुण्डरीकको परिमाण बताएको हो। त्यसै हृदयपुण्डरीकमा जीवको निवास हुने हुनाले हृदयोपाधिसम्बन्धले अङ्गुष्ठमात्र भनेको मात्र हो । उपाधिसमन्वित अणुपरिमाण वा अङ्गुष्ठमात्र जीवात्मा नै उपाधिनिर्मुक्त तथा स्वरूप स्थित भएमा आफ्नो व्यापकताको उपलब्धिद्वारा विभु हुन्छ । यसैकारण अणुभन्दा पनि अणुतर सूक्ष्म र महत्भन्दा पनि महीयान् विभु भनेर श्रुतिले भनेको हो - **"अणोरणीयान् महतो महीयान्"** । यही नै परिमाण रहित, अति दुर्ज्ञेय, परम सूक्ष्म, जीवात्माको परिमाण हो ।

प्रस्तुत **"अपरिमिता ध्रुवा स्तनुभृतो यदि सर्वगताः"** भन्ने श्लोकमा पनि आत्माको उपाधिसमन्वित भावलाई लिएर नैयायिक वा तार्किकको मतलाई खण्डन गरेको छ। अथवा उपाधिनिर्मुक्त भावमा पनि प्रस्तुत श्लोकमा अर्थ गर्न सकिन्छ । जस्तो किः

यदि अपरिमित (अनन्त) ध्रुव (नित्य) सर्वगत (व्यापक) जीव छ भन्ने मान्ने हो भने जीवात्मा र परमात्माको समानता हुनाले नियम्य नियन्तृता हुन सक्दैन, शास्त्रमा त परमात्मालाई नियन्ता र जीवात्मालाई नियम्य बताएको छ नि भन्ने तार्किकको शंका—**"नियमो ध्रुव नेतरथा"**—नियम्य नियामकतामा **"इतरथा"** विभिन्नता हुनुपर्छ भन्ने **"न नियमाः"** नियम छैन । किनकि लोकमा पनि मानिसको मानिस नियन्ता हुन सकेकै छ । त्यसैले समानतामा नियम्य नियामकता हुन सक्दैन भन्न सकिँदैन । त्यसमा पनि समस्त विकारको विकर्तानैनियन्ता हुन्छ। **"यन्मयं"** ब्रह्मबाट विकृत जीव **"अजनि"** उत्पन्न भयो, यसैले **"तदविमुच्य"** त्यसलाई न छोडेरै अर्थात् यावत् विकारजातको **"नियन्तृभवेत्"** ब्रह्म नियन्ता हुन्छ । **"सम मनुजानतां"** जीवात्मा र परमात्मामा समानता मान्नेहरूको अर्थात् वेदान्तिवृन्दको मतलाई **"यदमतं"** जुन अशास्त्रीय भन्यो **"मतदुष्टया"** शास्त्र विरुद्ध हुनाले तिम्रै मत **"अमतं"** अशास्त्रीय छ ।

यस प्रकार यसै वेदस्तुतिको श्लोकद्वारा पनि श्रुतिले स्पष्टगरेको दुई किसिमकै जीवस्वरूपमा अर्थ लगाउन सकिन्छ ।

सुखदार्थ—भगवन् ! भवतः समाश्च जीवाः,

कथिता यै र्न विविच्य मायिकत्वम् ।

अथवा न समा निरस्तमायाः,

सकलानां मतदुष्टताऽनुभाति ॥१७॥

छ जीव "विभु नित्य औ परमभिन्न" नैयायिक,

कुतर्कभर भन्दछन् मनगढन्त यी आस्तिक ॥

समान शिव जीवमा विभु र नित्यता भिन्नता,

भएपछि नियन्तृता किन र ईशमा हुन्न त ? ॥१७॥

॥१७॥

मूल श्लोक–

नघटतउद्‌भवः प्रकृतिपूरुषयो रजयोः,
उभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्‌बुदवत् ॥
त्वयितइमेततो विविधनामगुणैः परमे,
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्यु रशेषरसाः ॥१८॥

पदच्छेदार्थ–न, घटते, उद्‌भवः, प्रकृतिपूरुषयोः, अजयोः, उभययुजा, भवन्ति, असुभृतः, जलबुद्‌बुदवत्, त्वयि, ते, इमे, ततः, विविधनामगुणैः, परमे, सरितः, इव, अर्णवे, मधुनि, लिल्युः, अशेषरसाः ॥

अन्वयार्थ–अजयोः, प्रकृतिपूरुषयोः, उद्‌भवः, न घटते, असुभृतः, जलबुद्‌बुदवत्, उभययुजा, भवन्ति, ततः, ते, इमे, विविधनामगुणैः, परमे, मधुनि, त्वयि, अशेषरसाः, सरितः, अर्णवे, इव, लिल्युः ।

पर्यायार्थ–अजयोर्नजायेतइति तयो र्जन्मशून्ययोः प्रकृतिपूरुषयोः प्रकृतिर्माया पूरुषः परमेश्वरश्च तयो रुद्‌भवो जन्म न घटते न संगच्छते । प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्‌भवत्वे स्वीकृते जीवानां जडत्वापत्तेः । निर्विकारस्य पुरुषस्य जीवरूपेणोद्‌भवत्वे स्वीकृते पुरुषस्य विकारित्वापत्ते रित्यर्थः । तथाप्यसुभृतोऽसून् विभ्रतीति ते जीवा जलबुद्‌बुदवत् फेनिलवदुभययुजोभयस्य प्रकृतेः पुरुषस्य च युजा योगेन भवन्ति जायन्ते । यथाहि जलबुद्‌बुदा न केवलेन जलेन न च केवलेन वातेनोत्पद्यन्तेऽपितु मिलिताभ्यां जलवाताभ्यामेवोत्पद्यन्ते तथैव जीवा अपि प्रकृतिपुरुषाभ्यां मिलिताभ्यामेव जायन्त इत्यर्थः । ततो यतो न जीवादीनां वास्तविकं जन्म तस्माद्धेतो स्त इमे जीवादयो विविधनामगुणै र्विभिन्ननामगुणादिभिः सह परमे परमकारणे मधुनि मधुरे त्वयि भवति भगवति, अशेषरसा विभिन्नजलाः सरितो गङ्गादिनद्योऽर्णवे समुद्रइव यथालिल्यु र्लीना बभूवुः ।

अत्र चाऽर्थान्तरोऽपिसम्भवति–उभय! युगलमूर्ते भगवन्! असुभृतः प्राणधारिणो देवमनुष्यादयः सर्वेजीवा अजयो राज्जायेत इतितयो राद्वासुदेवात् "अकारो वासुदेवः स्यात्" जातयोः प्रकृतिपूरुषयो र्मातापित्रो र्युजा योगेन जलबुद्‌बुद्वज्जायन्ते घटतो जीवाद् वा प्रकृते र्न जायन्ते ।

यद्वा–प्रकृतिपूरुषयोः श्री राधाकृष्णयो रजयो र्नित्यसिद्धत्वाज्जन्मशून्ययो रुद्‌भवो न घटते ॥ ततः स्वस्वप्रारब्धानुसारेणेमे जीवा उभययुजा मातापितृसंयोगेन जाताः सन्तो जलबुद्‌बुदवदसुभृतः क्षणिकदेहधरा भवन्ति ।

एवं च लयेऽपि द्व्यर्थः-लयो हि द्विविधः । सुषुप्तिप्रलयाभ्यां लयः, मुक्ते र्लयः । सुषुप्तिप्रलयाभ्यांलयत्वे मधुन्यशेषरसा इव लिल्यु रित्यर्थः कार्यः । यथाहि मधुनि विभिन्नरसानां लीनेऽपि मधुस्वादयितु रमुकपुष्परस इति विशेषतोऽज्ञातेऽपि सामान्यतो ज्ञातं भवति, तथैव सुषुप्तिप्रलययोर्लीनानामविद्याया विद्यमानत्वात्तथा संस्काराणामवशिष्टत्वाच्च तद्भावत्वेन पुनर्जन्म कारणं भवति । मुक्तेर्लयत्वे सरितः समुद्र इव लिल्यु रित्यर्थः कार्यः । यथाहि समुद्रगतानां सरितां न च सामान्यविशेषाभ्यामुपलक्षणंभवति तथैव मुक्तेर्लीनानां तु ध्वस्तसंस्कारत्वान्न पुनर्जन्मकारणं भवतीति ।

अत्रचश्रुति स्मृत्यादयः-**"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि-गीतोपनिषत्" "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते- गीतोपनिषत्" "यथातरङ्गा जलधौ तथेमाः सृष्टयः परे । उत्पत्योत्पत्य लीयन्ते रजांसीव महानिले ॥ एकस्यानेकसंस्थस्य कस्याणोरम्बुधेरिव । अन्तर्ब्रह्माण्डलक्षाणि लीयन्ते बुद्बुदाइव ॥ योगवाशिष्ठः" "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व मिदं जगत्"** श्वेताश्वतरे ।

भावार्थ—हे भगवन्! प्रकृते स्तथापूरुषस्य च जीवरूपेणोत्पत्ति र्न सङ्गच्छते। यतः प्रकृतेरुद्भवत्वे मते प्रकृतिजाड्यात्तदुद्भवानामपि जीवानां जडत्वापत्तिः, पूरुषस्य जीवरूपेणोद्भवत्वे मते पुरुषस्य विकारित्वापत्तिः । अत स्तयो र्जीवरूपेणोद्भवोन घटते। यत स्तौ द्वावेवानादी स्तः। तयोरनादित्वादुद्भवत्वं दुर्घटमेव । अपितु तयोः प्रकृतिपूरुषयो र्द्वयोरेव योगोपाधितस्तेषामुत्पत्तिः । यथाहि जलबुद्बुदा न केवलेन जलेन न च केवलेनानिलेन भवन्ति, अपितु जलानिलसंयोगादेव चोत्पद्यन्ते। तथैवजीवानामपि चोपाधिवशादेवोत्पत्तिः । एवं च जीवानां न वास्तविकं जन्म। अन्यथा कृतनाशाऽकृताभ्यागमदोषौ सङ्गच्छेते। जन्मवतामनित्यत्वा त्कृतनाशोऽकृताभ्यागमश्च । एवं चौपाधिकजन्मवतां न दोषः । यथैवौपाधिकं जन्म तथैव लयोऽपि तेषाम् । यथाऽनेकपुष्परसा मधुनि लीना भवन्ति तथैव सुषुप्तिप्रलयाभ्यां मधुरतमे त्वयि सर्वेऽवशिष्टसँस्काराः सन्तो लीना भवन्ति। यथा गङ्गादिनद्यः समुद्रेलीना भवन्ति तथैव ध्वस्तसँस्कारा जीवा मुक्तेः परमकारणेभवति लीना भवन्ति । सुषुप्तिप्रलयाभ्यां लीनाना मविद्याया विद्यमानत्वात्सँस्काराणामवशिष्टत्वाल्लयेऽपि पुनर्जन्म । मुक्तेर्लीनानां न पुनर्जन्मेति दर्शितम् ।

तात्पर्यार्थ—जीवाना मौपाधिकोत्पत्ते र्न कृतनाशाऽकृताभ्यागमादिदोषः ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! जसरी हावा र पानीको संयोगबाट पानीको फोका पर्छ, त्यस्तै गरी प्रकृति र पुरुषको योगबाट जीव बन्दछ। किनभने प्रकृति आफै जड छ, जडबाट उत्पन्न यावत् वस्तु जड हुन्छ, त प्रकृतिबाट उत्पन्न जीव पनि जड मान्नु पर्ने हुन आउँछ। पुरुष निर्विकारी छ, पुरुषबाट उत्पन्न जीव मानेमा पुरुषलाई विकारी मान्नु पर्ने हुन आउँछ । साथै यी दुवै अनादि छन्, यसैले तद्रूपेण यिनीहरूकै उत्पत्ति भएको भन्ने पनि मान्न सकिँदैन। यसकारण प्रकृति र पुरुषको संयोगरूप उपाधिबाट जीवको उत्पत्ति मान्नुपर्छ। यस्तो न मानेमा र वास्तविक जन्ममानेमा जन्मवान् यावत् अनित्य हुनाले जीव पनि अनित्य हुन जान्छ, अनित्य भएपछि गरेका कामको नाश र नगरेका कामको फल आइलाग्ने अवस्था पर्न आउँछ र शास्त्रीय सव विधि विधान व्यर्थ हुन जान्छ। यसैले जीवको वास्तविक हैन, औपाधिक जन्म हुन्छ। त्यस्तै गरी दुई किसिमबाट लय हुन्छ। सुषुप्ति र प्रलयबाट सोपाधिक लय तथा मुक्तिबाट निरुपाधिक लय । जसरी महमा अनेकरसहरू लीन हुन्छन् । ती लीनरसहरूको यथावत् पृथक्ता गर्न नसके तापनि मह खानेले यो चिउरीको मह, यो धङेराको मह आदि सामान्य रूपले छुट्याउन सक्दछ त्यस्तै गरी सुषुप्ति र प्रलयबाट तपाईमा लीन हुनेहरूको अविद्या बाँकी नै रहेको हुनाले अवशिष्ट सँस्कार अनुरूप पुनर्जन्म हुन्छ। सुषुप्तिलयमा सुषुप्तिपञ्चात् र प्रलयलयमा अर्कोसृष्टिमा पुनर्जन्म हुन्छ। सुषुप्तिलयको अनुभव प्रतिदिन सबैले गरिरहेकै छ। यसलाई सोपाधिक लय भनिन्छ ।

जसरी समुद्रमा अनेक खोलानालाहरू लीन हुन्छन्, ती लीननदीहरूको पानीमा यो अमुकनदीको पानी, यो अमुक खोलाको पानी सामान्य वा विशेष कुनै रूपले पनि छुट्याउन सकिँदैन अर्थात् एकरस हुन्छ, त्यस्तै गरी निरुपाधिकलय अर्थात् मुक्त हुनेहरूको लय हुन्छ। यस्तो लय प्राप्त गर्नेहरूको कुनै पनि सँस्कार बाँकी नरहेकोले पुनर्जन्म हुँदैन । अतिमधुर परमकारण एकरस तपाईं परमात्मामा नै लीन हुन्छन् ।

सुखदार्थ— भगवन् ! जलबुद्बुदो यथैव,
जलतो वाऽनिलतो न चैकतः स्यात् ॥
अपितूभयत स्तथैव जीव
उभयोगा त्प्रकृते श्च पूरुषस्य ॥१८॥

नमात्र जल हो नवा अनिलमात्र हो बुद्‌बुद,

यथा उभययोग हो,–"जलधिफेनको उद्‌भव ॥

तथैव न पुमान् त हो, प्रकृति हो न जीवादिक,

द्वियोगज छ यो, अतः जननमृत्यु औपाधिक ॥१८॥

॥१८॥

मूल श्लोक–

नृषु तव माययाभ्रममभीष्ववगत्यभृशं,

त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् ॥

कथमनुवर्ततांभवभयं तव यद्‌भृकुटिः,

सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषुभयम् ॥१९॥

पदच्छेदार्थ–नृषु, तव, मायया, भ्रमम्, अमीषु, अवगत्य, भृशम्, त्वयि, सुधियः, अभवे, दधति, भावम्, अनुप्रभवम्, कथम्, अनुवर्तताम्, भवभयम्, तव, यत्, भृकुटिः, सृजति, मुहुः, त्रिणेमिः, अभच्छरणेषु, भयम् ॥१९॥

अन्वयार्थ–अमीषु, नृषु, तव, मायया, भृशम्, भ्रमम्, अवगत्य, सुधियः, अनुप्रभवम्, अभवे, त्वयि, भावम्, दधति, यत्,त्रिणेमिः, तव, भृकुटिः, अभवच्छरणेषु, मुहुः, भयम्, सृजति, तव, अनुवर्तताम्, भवभयम्, कथम् ?

पर्यायार्थ–अमीषु पूर्वोक्तेषु नृषु विभिन्नमतवादिषु तव भवतो माययाऽजया भृशमत्यन्तं भ्रमं भ्रमजनितमवगत्य ज्ञात्वैव सुधियो विवेकवन्तोऽनु प्रभवं प्रतिजन्माऽभवे भवरहिते त्वयि भवति भावं प्रेम दधति कुर्वन्ति यद्यतस्त्रिणेमि स्त्रयो नेमयो यस्यां सा त्रिचक्रिता वा भूतभविष्यद्वर्तमानकालरूपा तव भवतो भ्रुकुटि रक्षिपंक्ति रभवच्छरणेषु भवच्छरणहीनेषु मुहुर्वारंवारं भयं भीतिं सृजति करोति। अत स्तव भवतोऽनुवर्ततां भक्तानां भवभयं संसारभयं कथं स्यात्कथमपि नेत्यर्थः।

यथाहि श्रुतिस्मृत्यादयः–"**तद्य इह रमणीयचरणाअभ्याशोह यत्ते रमणीयांयोनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिंवाथ कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनि मापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा छान्दोग्योपनिषदि ।" "अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृत्ताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ"** गीतोपनिषदि । ईशावास्योपनिषदिच "अनन्दा

नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येके चात्महनो जनाः ॥" मनुसंहितायाम्- "तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापाना मल्पबुद्धयः । संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ तामिस्रादिषुचोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् । असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानिच ॥"

भावार्थ—पूर्वोक्तकाणादकापिलपातञ्जलगौतमीयभाट्टानां मतं भ्रमपूर्णं मतम् । इत्थंनिश्चित्यैव विवेकिनोजनाः सदैव संसारनिवर्तके त्वय्येवमनोवृत्तिं स्थापयन्ति । यतोहि भवच्छरणविमुखेषु जनेषु त्रिकालरूपा तव भ्रुकुटि र्मुहुर्मुहु र्जन्ममरणादिरूपं भयमाधत्ते । अतस्त्वयि प्रेम स्थापयतां कृते नकदापि भवभयः स्यात् ।

तात्पर्यार्थ—संसारचक्रभ्रमणविनिवृत्तये वेदान्तमार्गेण सेव्यः परमात्मेति ।

सरलार्थ—हे भगवन्! पूर्वोक्त वैशेषिक, यौगिक, सांख्य, नैयायिक, मीमांसकहरू तपाईंको मायाले गर्दा भ्रान्त मतको प्रचार गरिरहेका छन् । यो कुरा निश्चित गरेर विवेकवान् मानिसहरू सधैं नै जन्ममरणादिरूप संसारको नाशक तपाईंमा प्रेम गरिरहन्छन् । किनकि तपाईंमा श्रद्धा भक्ति नगर्नेहरूको लागि तपाईंको त्रिकालरूप आँखीभौंले संसार भयमा फँसाइदिन्छ र त्यस्ता अभक्तहरू जन्ममरणादि चक्करमा घुमिरहन्छन् । तपाईंका भक्तहरूको लागि भने कदापि संसारभय रहँदैन, सदाको लागि हट्दछ ।

सुखदार्थ—भगवन् ! श्रुतियुक्तितर्कयोगा-

दभवन् भ्रान्तमतप्रचारका स्ते ॥

भजते च विवेकवानथातः

इह वेदान्तमतं हि षष्ठकं यत् ॥१९॥

"विपक्षमत दुष्ट हो"- विबुध यो बुझेकाजति,

सदा मन लगाउँछन्- "परमतत्व आत्माप्रति" ॥

मतान्तर रची "भवच्छरणमा नपर्ने" नर,

अनन्त भयगर्तमा पतित बन्छ-"हाः पामर" ॥१९॥

॥१९॥

मूल श्लोक—

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं,
य इह यतन्ति यन्तु मतिलोलमुपायखिदः ।
व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणम्,
वणिज इवाऽजसन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥२०॥

पदच्छेदार्थ—विजितहृषीकवायुभिः, अदान्तमनस्तुरगम्, ये, इह, यतन्ति, यन्तुम्, अतिलोलम्, उपायखिदः, व्यसनशतान्विताः, समवहाय, गुरोः, चरणम्, वणिजः, इव, अज, सन्ति, अकृतकर्णधराः, जलधौ ॥२०॥

अन्वयार्थ—अज, ये, गुरोः, चरणम्, समवहाय, विजितहृषीकवायुभिः, अतिलोलम्, अदान्तमनस्तुरगम्, यन्तुम्, यतन्ति, ते, जलधौ, अकृतकर्णधराः, वणिजः, इव, इह, उपायखिदः, व्यसनशतान्विताः, सन्ति ।

पर्यायार्थ—हे अज ! जन्मरहित भगवन् ! ये जना गुरोश्चरणं गुरुपदारविन्दं समवहाय त्यक्त्वा विजितहृषीकवायुभिर्विजितानि वशीकृतानि हृषीकाणीन्द्रियाणि च वायवश्च प्राणा यैस्तैर्योगिभिरपि, अतिलोलमतिचञ्चलमदान्तं मनस्तुरगं मन एव तुरङ्गो मनस्तुरङ्गोऽदान्तो मनस्तुरङ्गो यस्तमवन्ध्यीकृतमनोश्वं दुर्निग्रहंमन इत्यर्थः । यन्तुं निरोद्धुं यतन्ति ते जना जलधौ समुद्रेऽकृतकर्णधरा अकृतो न स्थापितः कर्णधरो नाविको यैस्ते (कर्णधारस्तु नाविक इत्यमरः) वणिजो व्यापारिण इव यथेह संसारउपायैर्योगादिभिः खिदः खिद्यमाना व्यसनशतान्विता असंख्यविपद्व्याकुलाः सन्ति भवन्ति।

अत्र च श्रुतिस्मृत्यादयः-**"इन्द्रियाणि पराण्याहु रिन्द्रियेभ्यः परंमनः ।" "चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवदृढम् । तस्यांहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥" "अदान्ते मनसि ज्ञाते योगार्थं न यतेद् बुधः । गुरुसेवापरोभूत्वा भक्तिमेव सदाभ्यसेत् ॥" "युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः । अक्षीणवासनं राजन् ! दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥"** मुण्डको पनिषदि **"तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"** श्वेताश्वतरे **"यस्यदेवेपराभक्ति र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥" "तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया"**-गीता । **"अहं गुरु र्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे । त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितंतेधनञ्जय । महाभारते"** । गुरुगीतायाम्

"याद्दगस्तीह सम्बन्धोब्रह्माण्डस्येश्वरेणवै । तथा क्रियाख्ययोगस्य संबन्धो गुरुणा सह ॥" रुद्रयामले–"गुरुमूलंजगत्सर्वं गुरुमूलं परं तपः । गुरोः प्रसादमात्रेण मोक्षमाप्नोति सद्वशी ॥" गुरुगीतायाम्–"संसाराऽपारपाथोधेपारं गन्तुं महेश्वरि । श्रीगुरोश्चरणाम्भोज नौकैवैकाऽवलम्वनम्॥" रुद्रयामलोक्तम्–"गुरुभक्तेः परं नास्ति भक्तिशास्त्रेषु सर्वतः। गुरुपूजां विना नाथ ! कोटिपुण्यं वृथा भवेत् ॥" "उन्मज्जयति जीवान्स तांस्तथैव निमज्जयन्। गुरुस्त्रितापतप्तानां जीवानां रक्षिता क्षितौ । जन्महेतू हि पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतः। गुरु र्विशेषतः पूज्योधर्माधर्मप्रदर्शकः॥" इत्याद्याः।

भावार्थ–हे भगवन्! गुरुसेवामनाश्रित्य ये जना मनोनिग्रहाय प्रयतन्ते । ते खलु नाविकरहिता यथा समुद्र एव निमज्यन्ते तथैव योगाद्युपायैः खिद्यमाना विपद्व्याकुलाः सन्तः संसारदुःखनिमग्ना भवन्ति। दान्तेन्द्रियप्राणानां योगिना मपि मनोनिग्रहमतीव दुःसाध्यमस्ति विना गुरुकृपातः। मनोनिग्रहं विना न भवति भवत्यनुरागः। अतः प्रथमं गुरुरेव समाश्रयणीयः ।

तात्पर्यार्थ–योगमेव मुख्यसाधनं मन्यमाना अपि निरस्ताः ।

सरलार्थ–हे भगवन् ! प्राण तथा इन्द्रियहरू जसले आफ्नो वश गरिसकेका छन्, त्यस्ता योगी जनहरूद्वारा पनि दमन हुन नसक्ने न दाएको घोडा जस्तो अति चञ्चल मनलाई गुरुसेवा नगरी जो योगादि साधन बलद्वारा निरोध गर्न खोज्दछन्, तिनीहरू बोटे नलिई समुद्रमा यात्रा गर्ने मानिसहरू समुद्रमा डुबे जस्तै विभिन्न उपायखिन्न एवं विविध विपत्ति व्याकुल भएर दुःखमय संसारसमुद्रमा फँस्दछन् । यसकारण संसार पार गर्नको निमित्त सर्वप्रथम गुरुसेवा गर्नुपर्छ, गुरुकृपाबाट मनोनिग्रह हुन्छ मनोनिग्रह भएपछि तपाईंमा भक्ति लगाउन सकिन्छ । यसकारण संसार सागर पार गराउने बोटे गुरुको सेवा सर्वप्रथम आवश्यक छ ।

संसारमा जतिपनि धर्म, सम्प्रदाय, वाद आदि देखिन्छन्, ती सबमा केही न केही गुरुदीक्षा सम्बन्धमा उल्लेख भएकै छ। चाहे मुसलमानहरूको शरीअत, तरीकत, मारफत, हकीकत, होस्, चाहे ईसाईधर्मको रोमन क्याथलिक, ग्रीकचर्च, प्रोटेस्टेन्ट होस्, चाहे जैनधर्मको श्वेताम्बरी, दिगम्बरी होस्, बौद्धधर्मको उत्तर दक्षिण आम्नाय यी सबमा केही न केही रूपमा गुरुमहिमा नभएको हैन । परन्तु सनातनधर्ममा गुरुको महिमा र अत्यावश्यकता जुन वैज्ञानिक भावपूर्ण ढंगले वर्णन गरेको छ, त्यो ज्यादै उच्चकोटिको छ। वेदको आशय यही छ कि जीव आफ्नो कर्म अनुसार सत् असत् फलभोग गर्दछ। परन्तु कर्म स्वयं जडहुनाले

आफैँ फल उत्पन्न गर्न सक्दैनन्, कर्म नियन्ता परमेश्वर नै आफ्नो शक्तिद्वारा कर्म अनुसार जीवलाई फल प्रदान गर्दछन् । हुन त कर्मफल प्राप्तिमा कर्म नै कारणरूप छ, तथापि परमेश्वरीय शक्तिविना कर्म फल उत्पन्न गर्न सक्दैन । जसरी कर्मफल प्राप्तिका लागि ईश्वरीय शक्ति अपेक्षित रहन्छ त्यस्तै आध्यात्मिक उन्नति निमित्त पनि ऐश्वरीयशक्तिको आवश्यकता पर्छ । परन्तु ईश्वर कुनै मूर्तिमान् बनेर जसरी कर्मफल दिएको देखिँदैन, त्यस्तै यस उन्नतिमा पनि ईश्वर गुरुरूपबाट निम्नतर भूमिबाट उच्चतर आध्यात्मिक भूमिमा जिज्ञासुलाई पुऱ्याउँछन् । यस महाकार्यमा ईश्वर कारणभूमि गुरुमूर्ति कार्यभूमि मानिएका छन् । **"दीक्षाविधा वीश्वरोवै कारणस्थल मुच्यते । गुरुः कार्यस्थलं चातो गुरुर्ब्रह्मप्रतीयते"** भनेर गुरुलाई फलप्राप्तिको निमित्त कर्मको जस्तो अत्यावश्यकता पर्छ आध्यात्मिक उन्नतिको लागि कर्मस्थानीय गुरुको अत्यावश्यकता पर्ने कुरा गुरुगीतामा भनिएको छ ।

शास्त्रमा गुरुशब्दको यस्तो अर्थ गरेको पाइन्छ—

"गु" शब्दस्त्वन्धकारः स्यात् "रु" शब्द स्तन्निरोधकः ।
अन्धकार निरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ॥
गुकारः प्रथमोवर्णोमायादि गुणभासकः ।
रुकारोद्वितीयोवर्णो मायाभ्रान्तिविमोचकः ॥
गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः ।
उकारः शम्भु रित्युक्त स्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः ॥

यसबाट यही सिद्ध हुन्छ कि जुन महापुरुषको कृपाबाट अज्ञानान्ध जीवको आँखा उघ्रन्छ र जननमरणरूप संसार चक्रबाट जीवको निस्तार मिल्दछ त्यही नै गुरु हो । शास्त्रमा गुरुको महिमा बताउँदै जाँदा यतिसम्म भनेको छ कि जस्तो पाषाणमा बीज रोपेर अङ्कुरित हुँदैन, त्यस्तै विना गुरु साधना गरेर आध्यात्मिक उन्नति हुँदैन । हुनपनि भर्खरको शिशुलाई पनि गुरुको आवश्यकता पर्छ । सामाजिक वातावरण बनाउने उसका मातापिता, पालक, बन्धु बान्धवबाट शिशु प्रतिदिन ज्ञान वृद्धि गर्दै जान्छ। जस्तो समाजमा बालक हुर्कन्छ उस्तै ऊ बन्दछ । यसरी गुरुको आवश्यकता व्यावहारिक ज्ञानको निमित्त पनि अत्यावश्यक देखिन्छ भने आध्यात्मिक ज्ञानको निमित्त त झन् अनिवार्य आवश्यकता हुनु स्वाभाविकै भयो।

सनातनकालदेखि गुरुको महिमा हाम्रो यस पवित्रभूमिमा प्रचलित नभएको हैन, हिजो आज गुरुभक्ति भन्ने कुरा उपहासास्पद जस्तोभएको छ । आजको

समाजमा समाजको निमित्त आवश्यक धोवी, नाऊ जस्तै गुरु पनि एक सम्भिने प्रवृत्ति बढेको छ । यस्तै गुरु बन्नेहरूबाट पनि दीक्षा वा शिक्षा दिनु एक उदरपूर्तिको व्यवसाय मात्र सम्भिन थालिएको छ। यस करालकालमा दृष्टि राखेर नै महादेवले पार्वतीलाई भनेका थिए किः – **"गुरवोबहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः । दुर्लभः सद्गुरुर्देवि ! शिष्यसन्तापहारकः ॥"**

गुरु धेरै किसिमका हुन्छन्—दत्तात्रेयमुनिका चौबीस गुरु थिएरे । वास्तवमा गुरु दुई किसिमका खास हुन्छन् । शिक्षागुरु र दीक्षागुरु । शिक्षागुरु माता, पिता, बन्धु बान्धव, समाज, विश्व नै हुनसक्छ। तर दीक्षागुरु त्यही हुन्छ, जो दुःखदावानलदग्ध संसारी जीवको चित्तमा शान्ति र आनन्दरूपी अमृतधारा बगाइदिनसक्छ। त्यसैले गुरुको महिमा सनातनधर्मीको निमित्त ज्यादै ठूलो छ । श्रीमद्भागवतमा भनेको छ—**"यस्य साक्षाद् भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ । मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत्॥"** दैवीमीमांसा दर्शनमा भनेको छ— **"विग्रहगुरुप्रसादेषु लौकिकभौतिकभोगभांवादवपतनम्"** । गुरुगीतामा भनिएको छ—

"गुरौ मानवबुद्धिंतु मन्त्रे चाक्षरभावनाम् । प्रतिमासुशिलाबुद्धिं कुर्वाणोनरकं ब्रजेत्" गुरुतन्त्रमा भनिएको छ—**"गुरौ मनुष्यताबुद्धिः शिष्याणां यदि जायते । नहि तस्यभवेत् सिद्धिः कल्पकोटिशतै रपि ॥" "अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ॥ न फलन्ति ध्रुवं तेषां शिलाया मुप्तबीजवत् । इह दीक्षाविहीनस्य नसिद्धिर्नच सद्गतिः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥"** यसरी गुरुको महिमा शास्त्रमा गरिएको छ । गुरुलाई ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर मात्र हैन, परमब्रह्म समेत भनिएको छ । जस्तो :

"ज्ञानानन्दं भवभयहरं केवलं ज्ञानमूर्तिम्,
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ॥
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वदा साक्षिभूतं,
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥"
"प्राप्तं जीवैः परमभयपदं शाश्वतंब्रह्मयोगै,
र्लब्धंज्ञानं परमममृतं साधनैः साधनेन ॥
श्लाघ्योयोगो यमनुसरतो नास्तिकश्चिदविषादो,
धन्योयोगी सुरनरगुरुर्ब्रह्मविद् ब्रह्म एव ॥"
"आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधरूपम् ॥
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥"

वेदान्ततर्कोक्तिभिरागमैश्च, नानाविधैः शास्त्रकदम्बकैश्च ॥
ध्यानादिभिः सत्करणैर्नगम्यं चिन्तामणिं ह्येकगुरुं विहाय– अमनस्क योगशास्त्र
दृष्टिः स्थिरायस्य विना निमेषात्, वायुः स्थिरोयस्य विनानिरोधात् ॥
चित्तंस्थिरं यस्य विनावलम्वात्, सएवयोगी सगुरुः ससेव्यः ॥ अमनस्क योगशास्त्र

यसरी भवरोगवैद्यको रूपमा गुरुलाई मानेको हुनाले प्रस्तुत वेदस्तुतिले पनि ब्रह्मतत्त्वको यथावद् वर्णन गरिसकेर पनि गुरुसेवा विना ज्ञान हुन नसक्ने सिद्धान्तलाई **"व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं, वणिज इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ"** भनेर श्रुतिहरूले भगवान्को प्रार्थनाव्याजले उपदेश गरेका हुन् ।

सुखदार्थ– भगवन् ! गुरुरेव सेवनीयो
गुरुभक्तिं च विना भवानलभ्यः ॥
जलधेरिव नाविको भवाब्धौ,
गुरुरेकः सबलोऽस्ति तारणाय ॥२०॥

अतीव बलवान् सदा चपल, दुःखदायी मनः,
अदान्त हय झैं छ यो कठिन "गर्न संयन्त्रण" ॥
विना गुरुकृपा कसै दमन हुन्न यो वृश्चिक,
जगज्जलधि तर्नेनिति "गुरुमात्र हो – नाविक" ॥२०॥
॥२०॥

मूल श्लोक–

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथै
स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ॥
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां
सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥२१॥

पदच्छेदार्थ–स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैः, त्वयि, सति, किम्, नृणाम्, श्रयतः, आत्मनि, सर्वरसे, इति, सत्, अजानताम्, मिथुनतः, रतये, चरताम्, सुखयति, कः, नु, इह, स्वविहते, स्वनिरस्तगे ॥२१॥

अन्वयार्थ—त्वाम्, श्रयतः, त्वयि, आत्मनि, सर्वरसे, सति, नृणाम्, स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैः, किम् इति, सत्, अजानताम्, मिथुनतः, रतये, चरताम्, स्वविहते, स्वनिरस्तभगे, इह, कः, नु, सुखयति,

पर्यायार्थ—हे भगवन्! त्वां भवन्तं श्रयत आश्रयतः पुंस स्त्वयि भवत्यात्मनि परमात्मनि सर्वरसे सर्वेरसायस्मिन् तस्मिंन् सर्वरसमये सति सन्निहिते सति स्वजनसुतात्मदारधनधाम धरासुरथैः स्वजनामित्राणि, सुताः पुत्रादय आत्माशरीरं दाराभार्या धनानि स्वर्णादीनि धाम गृहादि धराभू रसवः प्राणा रथा वाहनानि तैः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः। इतीत्थं सत्सत्त्वमजानता मविदां मिथुनतः स्त्रियासह मिथुनीभूय रतये कामोपभोगाय चरतां वर्तमानानां नृणां स्वविहते स्वत एवनाशशीले स्वनिरस्तभगे स्वतएव सुखादिशून्ये जगतीह कोनु विषयो वाऽर्थः सुखयत्यानन्दयति नकोऽपि, स्वयं विषयोदुःखकरः कथं सुखयेत्—इत्यर्थः ।

अत्र च **"स्वविहतः स्वनिरस्तभगः"** इत्यपि प्रथमविभक्तिको दृश्यते, तदा क इत्यस्य विशेषणौ द्वौ भवतः। स्वेनैव विहतः परिणामादिमत्वेन विनष्टः स्वविहतः, स्वेनैव स्वरूपेणैव जडत्वादिना निरस्तभगोनिरस्तसारः को विषय आल्हादयतीत्यर्थः।

अत्रच प्रमाणरूपाः श्रुतिस्मृत्यादयः—गीतायाम् **"येहि संस्पर्शजाभोगा दुःखयोनय एव हि। आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमतेबुधः ॥"** विष्णु पुराणे **"यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान्। तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशंकवः ॥"** मनुसंहितायाम् **"न जातु कामः कामाना मुपभोगेनशाम्यति। हविषाकृष्णवर्त्मेव भूय एवाऽभिवर्धते ॥"** रामायणे—**"सर्वेक्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः। संयोगाविप्रयोगान्ता मरणांतञ्च जीवितम् ॥"** महाभारते **"संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम्। व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्यु रादायगच्छति ॥"** योगदर्शने **"परिणामतापसंस्कारदुःखै र्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः"**। महाभारते **"अस्मिन्महामोहमयेकटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिवेंधनेन। मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्ता"** ।

भावार्थ—हे भगवन्! स्वयमयं संसारः कालग्रस्तत्वान्नश्वरः, नश्वरत्वाच्च निरस्तसारः। अतोऽसारेऽस्मिन्संसारे सर्वे हि विषया आद्यन्तवन्तः, अतश्च दुःखोत्पादकाः। इत्थं परिणामतापसंस्कारदुःखविषयै र्विषयैः स्वजनसुतात्मदारधनधामसुरथादिभिः सर्वसुखमये परमात्मनि सदासन्निहिते किं प्रयोजनं भवति ? अत एव भवद्भक्ताः

सर्वमिदं तुच्छीकृत्य त्वय्येव रमन्ते। सर्वसुखमयं भवन्तमजानन्तो ये विषयानुपसेवन्ते सुखार्थिनस्तान् विषयलम्पटान् प्रतिविषयो दुःखयति नसुखयति । यतोहि विषयोदुःखरूपोन सुखरूपः अतो विषयसेवां त्यक्त्वा भगवत्सेवनं विधेय मिति ।

तात्पर्यार्थ–वैराग्यस्यापि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वाद् विषयभर्त्सनामुखेन वैराग्यमुपदिशति।

सरलार्थ–हे भगवन् ! यो संसार स्वयं असार छ, यस्तो असार संसारमा जे जति विषय छन् ती पनि सबै असार छन्। असार हुनाले नै यिनीहरू कष्टकर छन् । सुखाभिलाषाले जति जति विषय बढ्दै जान्छ, त्यति त्यति दुःख बढी रहेको हुन्छ । यसकारण विवेकी भगवद्भक्तहरू विषयसुखलाई दुःखरूप सम्झेर सर्वसुखमय तपाईंमा मात्र रमाउँछन्। स्वास्नी, छोराछोरी, इष्टमित्र, धनसम्पत्ति, जग्गा जमीन त के कुरा आफ्नै शरीर र प्राण पनि दुःखकर हुनाले विवेकीजनहरू तुच्छ सम्झन्छन् । वास्तविक सुखमयस्वरूप भगवान्‌लाई भुलेर अनित्यमा नित्यज्ञान, अशुचिमा शुचिज्ञान, दुःखमय कामिनी काञ्चनमा सुखज्ञान अनात्ममा आत्मज्ञान गरेर जो मानिस अनादिकालदेखि यस संसारचक्रमा घडीमा सुई झैँ घुमी रहेका छन्, तिनीहरूलाई उल्टै दुःखमात्र प्राप्त भैरहेको छ, विराम छैन, विश्राम छैन, शान्ति छैन, सुख छैन, मृगमरीचिकामा जस्तै सुखलालसाले धावमान भएर अन्तमा दुःख नै प्राप्त भैरहेको छ। यति हुँदाहुँदै पनि न सम्हालिएर विषयोपभोगबाटै सुख शान्ति लिन चाहने ती अभक्तहरूलाई धिक्कार छ ।

विषयभर्त्सना गरेर वैराग्य उत्पन्न गराउनु यस स्तुतिश्लोकको मतलव हुनाले यस प्रसंगमा वैराग्यको सम्बन्धमा केही भन्नु अप्रासंगिक हुनेछैन । श्रीपतञ्जलिले वैराग्यको परिभाषा गर्दा भन्नु भएको छ–**"दृष्यनुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्"** अर्थात् दृष्ट (ऐहलौकिक) र आनुश्रविक (पारलौकिक) विषयप्रतिको रागरहित अवस्था वैराग्य हो । भनाइको मतलव ऐहलौकिक कामिनी काञ्चनादि र पारलौकिक स्वर्गादिविषयहरूको अन्तः करणसित सम्बन्ध भएर पनि जुन विचारवान् व्यक्तिको ती विषयप्रति चित्ताकर्षण हुँदै हुँदैन, त्यसव्यक्तिको त्यो विषय रागरहित चित्तको अवस्था नै वैराग्य हो। अवस्था भेदले वैराग्य चार किसिमको मानिएको छ, यी चार किसिमका वैराग्यका पनि चारदशा मानिएका छन् । **यतमान संज्ञा**–संसारमा सार असार के छ गुरु शास्त्रको सहायताद्वारा जान्न यत्न गर्नु । **व्यतिरेकसंज्ञा** चित्तमा भएका दोषहरूको विवेचना गर्नु। **एकेन्द्रिय**

संज्ञा–विषरूप विषयमा दुःखज्ञानद्वारा अप्रवृत्ति भए तापनि अन्तः करणमा विषयगत तृष्णा बाँकीरहेको अवस्थालाई एकेन्द्रियसंज्ञा भनिन्छ। **वशीकार संज्ञा** अन्तः करणबाट समेत विषयतृष्णानाश हुनु। वैराग्यका चार भेदमा मृदुवैराग्य, मध्यवैराग्य, अधिमात्रवैराग्य र परवैराग्य हुन्। क्रमशः यतमान अवस्थाद्वारा **मृदुवैराग्य,** व्यतिरेक, अवस्थाद्वारा **मध्य वैराग्य,** एकेन्द्रिय अवस्थाद्वारा **अधिमात्र वैराग्य** र वशीकार अवस्थाद्वारा **परवैराग्य** सम्बन्धित हुन्छन्।

ब्रह्मजिज्ञासाको निमित्त वैराग्यको आवश्यकता देखाउँदै मुण्डकोपनिषद् भन्दछ – **"परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥"** यही कुरा शङ्कराचार्यले पनि भन्नु भएको छ – **"वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्योपजायते । तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ॥"** चित्तवृत्ति निरोधरूप मुक्तिपद प्राप्तिको लागि पतञ्जलिले भन्नुभएको छ **"अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ।"** यही कुराश्रीकृष्णले पनि भन्नुभएको छ **"अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते"**। यसरी वैराग्यलाई ब्रह्मजिज्ञासामा अनिवार्य साधन मानिएको छ। वैराग्य प्राप्त गर्ने विषयमा विभिन्न दृष्टिकोणबाट विभिन्न उपाय बताइएका छन्। कर्मपक्षपाती आचार्यहरू सत्सङ्गद्वारा वैराग्य उत्पन्न हुन्छ भन्छन्। भक्तिपक्षपातीहरू गौणीभक्तिद्वारा उत्पन्न हुन्छ भन्छन्। ज्ञानीहरू वस्तुविवेकद्वारा वैराग्य उत्पन्न हुन्छ भन्छन्। जेहोस्, सूक्ष्मविचार गरी हेर्दा यी तीनै प्रकारका उपायहरू नै वैराग्य उत्पत्तिका कारण देखिन्छन्। यसै अभिप्रायले भागवतमा भनेको छ–

> **"सतां प्रसङ्गान्ममवीर्यसम्पदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।**
> **तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति॥**
> **भक्त्या पुमान् जातविराग ऐन्द्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिन्तया ।**
> **चित्तस्यमत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभि र्योगमार्गैः ॥"**

परमानन्दमय परमात्माको आनन्दसत्ता व्यापकरूपले सम्पूर्ण जीवमा अन्तर्निहित छ, यसै अन्तर्निहित परमानन्दसत्ताद्वारा प्रेरित भएर नै जीवहरूमा कर्मप्रवृत्ति हुन्छ – किनकि आनन्दलाभको इच्छा कर्मबाट पूर्ण हुन सक्छ । जब केही केही काम गर्छ त सुखकै निमित्त गर्दछ, दुःखको निमित्त गर्दैन **"यदावै करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति नाऽसुखं लब्ध्वा करोति"** भनेर उपनिषद्मा भनेको छ । यस निमित्त सुखलाभ गर्ने इच्छा हरेक जीवमा अन्तर्निहित सत्ताद्वारा भैरहेकै छ । यसरी विचार गर्दा आआफ्नो प्राक्तन सँस्कारको तारतम्य अनुसार वैराग्यको

उदय हुनुमा समयको तारतम्य मिल्नु पर्ने भए तापनि जीवनमा वैराग्योदय हुनु स्वतः सिद्ध र अवश्यम्भावी कुरा छ । किनकि सुखान्वेषी जीव जति जति सुखकारण ठान्दै प्रेमगर्दछ स्त्रीपुत्रादिहरूमा, पूर्णशान्ति र पूर्ण सुख कुनै कसैबाट पनि पाउन सक्दैन र अन्ततोगत्वा सांसारिक वस्तुहरूबाट तालमेल नमिली ती प्रति वैराग्य उत्पन्न हुन जान्छ । तर यस अवस्थाको अभ्युदयका लागि धेरै समय लाग्न जान्छ, त्यसैले त्यस अवस्था स्वतः प्राप्त भैहाल्छ भनेर प्रतीक्षागर्दा एकतिर व्यर्थमा समय बित्दछ अर्कोतिर जीवन प्रवाह बग्दै बग्दै कालसिन्धुतिर धावमान भैरहेकोले क्षुधातुर सर्पद्वारामूषकग्रास जस्तै विषयमदोन्मत्त जीव अप्रमत्त काल भगवान्को ग्रास बन्न सक्दछ, त्यसैले एकछिन पनि नपर्खी भगवदाराधन गरी हाल्नु पर्दछ । भागवतमा कालको वर्णन यस्तो गरिएको छ।

"स एष लोकानतिचण्डवेगो विकर्षसि त्वं खलुकालयानः ।
भूतानि भूतै रनमेयतत्वो घनावलीर्वायु रिवाऽविषह्यः ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्य चिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥"

यसै भावलाई लक्ष्य गरेर भर्तृहरिले वैराग्य शतकमा पनि भनेका छन् । **"आदित्यस्य गतागतै रहरहः संक्षीयते जीवितम्, व्यापारै र्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ॥ दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते, पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥"**

मोहमुग्ध जीव विपरीत ज्ञानकारिणी अविद्याको चक्रव्यूहमा फँसेको हुनाले संसारको यथार्थ स्वरूप जान्न सक्दैन, अनित्य संसारमा नित्यताको भ्रमगरेर परिणाममा अनन्तदुःख दावाग्निमा दग्ध भइरहेको छ। अविद्याको व्याख्यामा महर्षि वेदव्यासले भन्नु भएको छ–**"अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्याति रविद्या"** अर्थात् अनित्यमा नित्यत्वबुद्धि गर्नु, अशुचिमा शुचित्वबुद्धि गर्नु, दुःखदवस्तुमा सुखद वस्तु सम्झनु, अनात्ममा आत्मीयभाव गर्नु अविद्या हो । जीव अविद्या वशवर्ती बनेर संसारको अनित्यता एवं सांसारिक यावत् पदार्थको क्षणभङ्गुरतालाई बिर्सेर संसार, सम्पत्ति, पुत्र, कलत्र, इष्टमित्र, गात्र सबैमा नित्यत्व बुद्धि राखेर सुखोपभोगको साधन सम्झन्छ, तर परिणामधर्मिणी प्रकृतिका यी चमत्कारहरू विजुलीझैं चमकेर परक्षणमा नै विलाएर जान्छन् । अनि विषयबाट सुख चाहने, दुष्पूर कामनालाई उपभोगले शान्तगर्न खोज्ने, अविद्यामोहतन्तुद्वारा बुनेको संसारजाललाई चिरदिनसम्म राख्न चाहने

विषयलालसी जीव व्यथित हुन्छ । यसरी सुखै सुख चाहने जीव झन् दुःखै दुःखमा परी रहेको छ । **यही अविद्याजनित प्रथम क्लेश हो, जो अनित्यवस्तुमा नित्यत्वबुद्धिद्वारा प्राप्त भैरहेको छ।**

अशुचिमा शुचित्व बुद्धि गर्नु दोस्रो क्लेश बताइएको छ । शरीर, यसको उत्पत्ति स्थान यसको उत्पत्तिकारण, यसको रूप आदि विचार गरेर हेर्दा ज्यादै अपवित्र छ, तर अविद्या ग्रस्त जीव शरीरलाई बडो पवित्र सम्झन्छ, मात्र हैन चन्द्रादिको उपमामा उतार्छ । व्यासजीले शरीरको बारेमा भन्नु भएको छ "**स्थानाद् बीजादुपष्टम्भान्निःस्पन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥**" अर्थात् मूत्रपुरीषमयगर्भमा अवस्थान हुनाले शुक्रशोणितरूपबीजबाट बन्ने हुनाले, अशुद्ध द्रव्यहरूबाट उत्पन्न पीतलोहितादि रसबाट धारण हुने हुनाले, क्लेद निर्गम हुने हुनाले, छुँदैमा पनि डर लाग्ने मरण हुने हुनाले र पवित्र पार्न मृज्जलादिको सदैव आवश्यकता रहने हुनाले पण्डितहरू शरीरलाई अपवित्र भन्दछन् । यही अपवित्र शरीरमा शुचिभ्रान्तिद्वारा मानिस कामिनीशरीरमा मुग्ध बनेर संसारको अनन्त दुःख भोगिरहेको छ, यसैलाई लक्ष्य गरेर भर्तृहरि भन्दछन् – "**स्तनौमांसग्रन्थीकनककलशावित्युपमितौ, मुखंश्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ॥ स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्पर्द्धि जघनं, अहो निन्द्यं रूपं कविजनविशेषै र्गुरुकृतम् ॥**"

तेस्रो क्लेशको कारण हो दुःखदवस्तुमा सुखद वस्तु भन्ने सम्झनु । विषयहरू सबै दुःखकर छन्, तर अविद्याको कारण सुख भ्रान्ति भै रहेको छ । विषयमा दुःख बताउँदै श्री पतञ्जलिले भन्नु भएको छ – "**परिणामतापसँस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः**" अर्थात् विषयसुखबाट परिणाममा दुःख, तापमा दुःख र सँस्कारबाट दुःख भैरहने हुनाले समस्त विषयसुख दुःखरूप नै हो । भोग्यवस्तुहरूको भोगद्वारा इन्द्रियहरूमा शान्ति तथा वितृष्णता आउँदैन, परन्तु भोगद्वारा भोगतृष्णा घृताहुत बन्हि झैं झन् बलवती बनेर भोगीको चित्तमा पुनःपुनः चञ्चलता तथा अशान्ति उत्पन्न गर्दछ । यही कुरा मनुले भनेका छन् "**न जातु कामः कामानामुपभोगेनशाम्यति । हविषाकृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥**" यही कुरा लिएर भागवतले भनेको छ "**जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षतिमावितृप्ता, शिश्नोन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ॥ प्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं हि तुच्छं, कण्डूयनेन करयोरिवदुःखदुःखम् । तृप्यन्ति नेहकृपणा बहुदुःखभाजः कण्डूतिवन्मनसिजं**

विषहेत धीरः ॥" अर्थात् जस्तो धेरै पत्नीहरूको लोग्नेलाई जताततैबाट तान्दछन्, त्यस्तै यी ज्ञानेन्द्रिय वा कर्मेन्द्रियहरू विषयसेवकलाई तानीरहन्छन् । जस्तो शरीरमा लुतो आउँदा कन्याएर नीको हुँदैन, उल्टै शरीर रक्ताम्य हुन्छ तापनि कन्याउने इच्छा झन् बढ्दै जान्छ घट्दैन, त्यस्तै मैथुनादिद्वारा सुखलाभको आशा गर्नु झन् कामलालसालाई बढाउनु जस्तै हुन्छ। यसैले भोगद्वारा कदापि तृप्ति र शान्ति हुँदैन अपितु भोगत्यागद्वारा शान्ति मिल्दछ– यसैले गीतामा कृष्णजीले भन्नुभएको छ – **"त्यागाच्छान्ति रनन्तरम्"** । किनकि विषयको रूप जसलाई हामीले सुखकर सम्झेका छौं त्यो भ्रान्तिबाट सम्झेका हौं, वास्तवमा विषवत् दुःखकर छ । यसैकारण विषयी व्यक्तिलाई कदापि सुख छैन । **"कुरुङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी सकथं नहन्यते यः सेव्यते पञ्चभिरेव पञ्च"** भनेर गरुडपुराणमा पनि विषयबाट दुःखै दुःख मात्र देखाएको छ । यसकारण विषयमा सुखरूपता छैन–सुखरूपता आफ्नो हो । विषय केवल तन्मात्रा तथा इन्द्रियादिद्वारा अन्तःकरणलाई एकाग्र गराइदिन्छ, र एकाग्रअन्तःकरणमा आनन्दमय आत्माको जो प्रतिबिम्ब भासमान छ, त्यसैमा विषयसंयोगद्वारा चित्त विलीन हुनाले विषयीलाई सुखको प्रतीति मिल्दछ। अतः जब विषयमा सुख छैन, विषयबाट सुखप्राप्त हुँदैन, परन्तु अन्तःकरणमा प्रतिबिम्बित चैतन्यद्वारा नै सुख प्राप्त हुन्छ त बिम्बस्वरूप भगवान् परमात्मामा चित्त नलगाई विषयमा सुखप्राप्तिको लागि चित्त लगाउनु व्यर्थ हो । अविद्याग्रस्त जीव यसरी भ्रान्तिद्वारा दुःखकर विषयमा सुख सम्झिरहेको छ । यही नै दुःखदवस्तुमा सुखदरूप सम्झनु हो ।

अविद्याजनित चौथो क्लेश हो अनात्मीयवस्तुमा आत्मत्वबुद्धि गर्नु, जस्तो आत्माभन्दा अतिरिक्त स्थूल सूक्ष्म कारणरूप प्रकृति तथा शरीरमा अविद्यामुग्ध जीव आत्मीयता मानिरहेको छ। यसैले नित्यानन्दमय ब्रह्मपद छोडेर अनित्य संसारलाई नै सुखनिदान सम्झन्छ। यसबाट के कस्तो दुःख मिल्दछ भन्ने कुराको वर्णन भवाटवी वर्णन प्रसंगमा श्रीमद्भागवत्मा गरिएको छ। **"यस्यामिमे षण्नरदेव ! दस्यवः सार्थं विलुम्पन्ति कुनायकं बलात् । गोमायवोयत्र हरन्ति सार्भकं प्रमत्तमाविश्ययथोरणं वृकाः"** यस घोर जङ्गलमा छ इन्द्रियरूपी शत्रुहरू बलपूर्वक जीवको धर्मरूपी धन लुट्दछन्, श्रृगालतुल्य स्त्रीपुत्रादिगण बाघले भेंडालाई झैं चारैतिरबाट तान्दछन् भन्ने यस श्लोकको भनाइ हो । यस किसिमको विपत्तिमा फसेर पनि मोहमयी मायाद्वारा दिग्भ्रान्त बनेर अरण्यमा घुमिरहन्छ । यस विपत्तिजालबाट निस्तार पायो भने पनि पुनः वासनाद्वारा प्रेरित भैहाल्दछ । यदाकदा

संसारमा आत्मीय सम्फेर गरेको व्यवहारबाट नराम्रो आइलाग्दा श्मशान वैराग्य जस्तो क्षणिक वैराग्य उत्पन्न हुन्छ तापनि मोहको कारण बिर्सिदिन्छ । जसरी नवजातशिशुको हाँसो देखेर जननीले प्रसववेदना बिर्सिदिन्छे । त्यसरी नै मायामुग्ध जीव जति नै विपत्ति जालमा विजडित भएर पनि काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्यद्वारा प्रवृत्ति गर्नमा पतित भैरहन्छ। बाँचुञ्जेलसम्म एकदिन सुखको सास फेर्न सक्दैन र मरेपछि पनि वासनाद्धारा दुःख पाउँछ । गरुडपुराणमा विस्तृतवर्णन गरिएको छ । खास गरेर यमलोकको वैतरणीनदी पारगर्दा पापीहरूको जुन दुर्दशा र अनुतापको वर्णन छ त्यो सुन्दैमा पनि हृदय काम्दछ। पापी विलाप गर्दछ – **"मया न दत्तं न हुतं हुताशने, तपो न तप्तं त्रिदशा न पूजिताः। न तीर्थसेवा विहिता विधानतो देहिन् ! क्वचिन्तिस्नर यत्त्वया कृतम्"** पापी मानिस नरकका जति यातनाहरू छन्, निजकर्मअनुसार सबै भोगेर पुनः मनुष्य योनिमा आउँछ । यसरी अविद्यावश जीव नित्य निरन्तर घुमिरहन्छ **"अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातना स्तुताः । क्रमशः समनुक्रम्य पुनः रत्राव्रजेच्छुचिः ॥ भागवत"** यही कुरा छान्दोग्योपनिषद्मा पनि भनिएको छ : **"तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाऽध्वानं पुनर्निवर्तन्ते"** ।

संसारमा जन्मदाको दुःख, संसारमा रहँदाको दुःख मरेपछिको दुःख, नरक भोगमा गरेर फर्कँदाको दुःख, पुनः गर्भमा प्रवेश हुँदाको दुःख गर्भमा बस्दाको दुःख, योनिबाट निस्कँदाको दुःख, मर्ने बेलाको दुःख यसरी दुःखै दुःखको अनुभव गर्दा पनि नथाकेर नसम्हालिएर भगवान्को आराधना नगर्नु योभन्दा बढी बेकुवी के हुन सक्छ ? भगवान्को ज्ञानद्वारामात्र जीवको गति आगति रहँदैन । अन्यथा गति आगति कहिल्यै समाप्त हुँदैन, यही नै वेद उपनिषद् पुराणहरूको निचोड हो । जीवको गति र आगति सम्बन्धमा केही सरल प्रकाश पारिदिनु वैराग्योदयमा सहायक होला ।

पापी जीवहरू नरकमा नानाविध यातना भोगेर नानायोनिमा जन्मनको लागि अन्नादिमा संश्लिष्ट हुन्छन्– अन्न बनेपछि पिताको मुखद्वारा चबिएर पित्ताशयमा पुग्दछन्, यसभन्दा पहिले पापपुण्यमय कर्मद्वारा बद्धजन्तु लिङ्ग शरीरावच्छिन्न भएर स्वर्ग वा नरकबाट आउँदा पहिले पर्जन्य बन्दछ, पर्जन्यबाट जलरूपमा पृथिवीतलमा फर्दछ, अन्नमा संश्लिष्ट हुन्छ। कति त जलरूपबाट फर्दा पाषाणादि भूभागमा परी अन्नभाव प्राप्त गर्न सक्दैनन्। पुनः सूर्यरश्मिद्वारा सूर्यमण्डलमा गएर पर्जन्यादिक्रमले जलभावप्राप्त गरी अन्नभाव प्राप्त गर्दछन् । अन्नरूपमा

रहेर पनि कति त नपुंसक, विधवा, विधुर, ब्रह्मचारी, संन्यासीको मुखमा परेर देहप्राप्ति गर्न सक्दैनन् । अन्न बनेर पनि घाम, पानी, वायु, कुट्नु, पिसनु, पकाउनु आदि क्रियाबाट अन्न संश्लिष्ट जीवलाई अति नै कष्ट हुन्छ । यसैले श्रुतिमा जल, अन्न, रेत आदिरूपबाट निक्लन जीवात्मालाई ज्यादै कष्ट हुन्छ भनेको छ । पिताको मुखद्वारा पितृशरीरमा प्रवेश गर्दछ। यस प्रवेशमा पहिले दाँतले चबिन्छ, अन्नभावापन्न जीवात्मा यसरी चबिंदा व्यथित हुन्छ, अनिघाँटीमा पुग्दा श्लेष्मा भरिएको सङ्कीर्णमार्गमा व्याकुल बन्दछ । घाँटीबाट छुटकारा पाउँदा योनिबाट निक्लँदा जस्तै दुःख अनुभव गर्दछ । यसरी दुःखित जीवात्मा श्लेष्माशय घाँटीबाट बल्ल तल्ल उम्केर पित्ताशय हृदयमा पुग्दछ । विष्टारसको समान आकार भएको पित्त सित कहिले माथि कहिले तल कहिले तेर्सो घुमिरहन्छ। जस्तो तातो तेलमा परेको पानीको अवस्था हुन्छ त्यस्तै पित्ताशयस्थित जीवको अवस्था हुन्छ । त्यसपछि प्राणद्वारा जाठराग्निमा पुग्दछ, अनि नाडीद्वारा नाभिमा उक्लन्छ । अङ्ग प्रत्यङ्ग जिउँदै काट्दा जुन दुःख हुन्छ, त्यही दुःख यस बेला जीवात्मालाई हुन्छ । वाताशयमा केही काल रहेर पुनः जाठराग्निमा फर्कन्छ, अत्यन्त पाचित भएपछि आत्मसंश्लिष्ट त्यस अन्नको ३ भाग लाग्दछ। **अधमभाग विष्ठा** बन्दछ, **मध्यमभाग त्वचा, अस्थि, रक्त** आदि बन्दछ, **उत्तमभाग मज्जा मेद** बन्दछ । अन्नरस बनेर प्राणको कृपाद्वारा नाडीहरूमा प्रवेश गर्दछ, नाडीहरूद्वारा देहव्यापी सम्पूर्णत्वचामा अन्नरसको सञ्चार हुन्छ। त्वचाभावबाट रक्तमा परिणत हुन्छ, रक्तबाट मांस बन्दछ, त्यसपछि मेद बन्दछ, मेदद्वारा शरीराधारक अस्थि बन्दछ । यही हाडहरूको भित्र सारभूत मज्जा बन्दछ । यही मज्जारसबाट सारभूततत्व शुक्र या रेत बनेर कामाग्नितप्तपिताको शिश्नद्वारा माताको योनिमा प्रवेश गर्दछ । यी प्रत्येक अवस्थाबाट निक्लँदा जीवात्मालाई ज्यादै कष्ट हुन्छ । गर्भिणीको निमित्त दशमहिनाको गर्भ जस्तो दुःसह हुन्छ त्यस्तै मज्जारस पिताको लागि दुःसह बताइएको छ भागवतमा भनेको छ – **"कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये । स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः कणाश्रयः"** यस किसिमको वीर्यरूप गर्भधारण गर्ने पुरुष कामज्वरबाट वशीभूत भएर सहन नसकी भगन्दर ब्रणको समान मूत्रगन्धबाट दूषित योनिमा स्वर्गसदृश सम्झेर दूधको सार मक्खन जस्तै शरीरको सर्वसार रेत उपस्थरूप सर्पद्वारा त्यागिदिन्छ । अनि ठूलो भारी बिसाएको अनुभव गर्दछ । तर जस्तो अजीर्ण भोजन अनेक प्राणान्त आपत्ति उत्पन्न गरेर निक्लन्छ, त्यस्तै यो वीर्यरूप रेत पनि सम्पूर्ण शरीरबल क्षीण गरेर निस्कन्छ । जस्तो अतिसार सर्वतेजको

अपहारक बन्दछ त्यस्तै रेतोनिर्गम पनि बलवीर्यको अपहारक बन्दछ । यसरी योनिमा रेतको त्याग नै **जीवात्माको प्रथम जन्म** हो ।

योनिमा प्रवेश र निर्गममा मरने समयमा अनुभव गरिने दुःखभन्दा हजारौं गुना अधिक दुःख हुन्छ । गर्भवासमा त्यस जीवात्माले बडो दुःख पाउँछ । आमाको पेट एक प्रकारले विष्ठा र मूत्रको आलय हो, कफ, पित्त, रक्त आदिले रंजित त्यस आलयमा मांसमयी भित्ति सिवाय केही देखिँदैन, गर्भवासमा अनुभव हुने दुःखको वर्णन गर्न सकिँदैन, मल मूत्र रुधिरादि परिपूर्ण भाँडोमा तलमाथि आगोदन्काउँदा त्यसभित्र परेको किरोलाई जुन कष्ट हुन्छ गर्भवासी जीवलाई त्यही कष्ट हुन्छ भन्ने शास्त्रीय भनाइ छ। गर्भमा गएर रज र रेतको सम्पर्कद्वारा क्रमशः कलल मांस, ग्रन्थि, शिर आदि विभिन्न अवयव बनेपछि प्रसूतिवायुद्वारा गर्भासन हट्दछ र भ्यागुतो जस्तै यताउता हात, खुट्टा, शरीर चलाइरहन्छ। प्रसूतिवायुद्वारा यताउता भैरहँदा जीवलाई अतिकष्टको अनुभव हुन्छ, त्यसबेला त्यस जीवात्मामा अज्ञान, असामर्थ्य, क्षुधा, पिपासाले सताउँछन् । अर्कोतिर जन्मजन्मान्तरमा आफूँले भोगेको यातनाको स्मरणबाट खिन्नता आउँछ । र भगवान्‌को प्रार्थना गर्दछ – गर्भोपनिषद्‌मा यसको वर्णन प्रसङ्गमा भनिएको छ **"पूर्वयोनिसहस्राणि दृष्ट्वाचैव ततोमया । आहारा विविधाभुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनःपुनः । यन्मया परिजनस्यार्थेकृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः । अहोदुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् । यदि योन्याः । प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्येमहेश्वरम् ॥ यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्साङ्ख्ययोग मभ्यसे । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहंध्याये ब्रह्म सनातनम् ।"** भागवतमा गर्भस्थ जीवको प्रार्थना यस्तो छ – **"देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृग् विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः । इच्छन्नितो विवसितुं गणयन्स्वमासान्, निर्वास्यते कृपणधी र्भगवन् कदानु॥ तस्मादहं विगतविक्लवउद्धरिष्ये, आत्मान माशु तमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथाव्यसनमेतदनेकरन्ध्रंमा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥"**

गर्भवासबाट अनुतप्त जीव दशमहिनापछि जन्मन्छ। आरोभन्दा पनि कर्कश स्वल्प छिद्र योनियन्त्रबाट निस्कँदा ज्यादै दुःख हुन्छ। आमालाई पनि जीव निस्कँदाको समयमा त्यस्तै कष्ट हुन्छ। बीस अङ्गुललामो, एकवित्ता चौडा कीरो पेटमा पस्दा जुन कष्ट हुन्छ, त्यही कष्ट गर्भवतीलाई हुन्छ, सोरह अङ्गुलको गोल आरोबाट निस्कँदा जुनकष्ट हुन्छ त्यही कष्ट त्यस शिशुलाई हुन्छ। गर्भको प्रसव भएपछि आमालाई हल्का हुन्छ यो **त्यस जीवको दोस्रो जन्म हो**। यसपछि

के कस्तो दुःख कष्टद्वारा बढ्दै जान्छ, बालक, युवक वृद्ध बन्दछ, कति कति दुख झेल्दछ, सर्वानुभूत विषय हुनाले यहाँ उद्धरण नगरौं ।

गर्भमा रहँदासम्म पूर्वस्मृति थियो **"पूर्वजातिं स्मरति, शुभाशुभंच कर्म विन्दति"** र अनेक किसिमबाट योनिद्वारा बाहिर आउन स्तुति गर्थ्यो, योनिबाट निस्केपछि सबैकुरा बिर्सिदिन्छ **"अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तोयन्त्रेणाऽपीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्ट स्तदा न स्मरति जन्ममरणानि नच शुभाशुभं कर्म विन्दति-गर्भोपनिषद्"** जन्मेपछि मर्नेबेलासम्म पनि गर्भमा छँदाको कबूल पुरा गर्दैन, अविद्यामा मुग्ध भएर पुत्र, कलत्र, इष्टमित्रमा रमेर बिताइदिन्छ ।

यसरी समस्त जीवनमा सुखको खोजीमा दुःखै दुःखमात्र पाउँछ, एकदिन काल पुरुषको वशमा जानुपर्छ, त्यसबेला मुमूर्षु प्राणी ज्यादै दुःखित हुन्छ । बहत्तर हजार बिच्छीले टोक्ने र डसने एकैपटक गर्दा जुन दुःख हुन्छ त्यही दुःख देहत्याग गर्दा हुन्छ । संसारमा छँदा शरीरलाई आफ्नो सम्झेर बसेको जीवात्मालाई शरीर छोड्नुपर्दा बाधा हुनु स्वभाविकै छ । मर्ने बेलामा पैतलादेखि लिएर टाउकोसम्मका रोमकूपहरूमा मृत्युद्वारा असह्य वेदना हुन्छ । साडेतीन करोड सीया एकैपटक शरीरमा रोपदा हुने दुःख त्यही दुःख मरणकालमा हुन्छ । मर्ने बेलाको चेष्टा व्यवहार देख्दा हेर्नेको निमित्त समेत बडो दर्दनाक हुन्छ । मरेपछि पनि दुर्मार्गगामी जीव नरक यातना भोग्न जान्छ-भागवतमा भनेको छ **"यमदूतौ तदाप्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ । स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः सकृन्मूत्रंविमुञ्चति ॥"** यमराज किङ्करहरू डरलाग्दा देखेर डराएर मल मूत्र छोड्दछ भनेको छ । यी यमदूतहरूले गलामा फाँसी लगाएर तानेर यमलोक पुर्‍याउँछन्, बाटोमा भोक तीर्खाले आकुल व्याकुल हुन्छ, सर्प, बिच्छी, कुकुरहरूले टोक्छन् आदि भनेको छ । त्यसपछि कर्मअनुसार नारकी यातनाहरू सबै भोगेर अवधि समाप्त भएपछि पहिले बताइएको किसिमबाट फेरि संसारमा जन्मन्छ । यसरी अविद्यारूपी मोहमदिरामा उन्मत्त रहने जीव घटीयन्त्रझैँ अनादिकालदेखि संसारचक्रमा घुमिरहेको छ । वारवार जन्ममरणको नानादुःख भोगेर पनि चैतन्य हुँदैन, बडो दुःखको कुरा छ । शरीरको प्रसङ्गमा बडो राम्रो भनाइ छ **"यदन्तरस्य देहस्य बहिः स्याच्च तदेव चेत् । दण्डग्रहं वारयेयुः शुनकाकाँश्च मानवाः"** अर्थात् शरीरको भित्र जस्तो मूत्र, मल, पित्त, रक्त, मांस, सिँगान, खकार आदि छ-त्यो छालाले नढाकिएर बाहिरै भएको भए कुकुर, काग, गिद्ध आदि धपाउन हरसमय मानिस

दण्डधारी बन्नु पर्थ्यो। यस्तो शरीरमा माया ममता राखेर अविद्यामय संसारमा जीव फँसिरहेको छ। यसैले संसारको निःसारतालाई बुझेर आफूँलाई सुखी बनाउन सारभगवान्मा मन लगाउनुपर्छ। त्यसका लागि विषयहरूबाट वैराग्य अर्थात् चित्तलाई हटाइदिनुपर्छ । आशा र इच्छा छोडेर सन्तोषको समाश्रयण गर्नुपर्दछ अनि सर्वत्र संसारमा सुख मिल्दछ अभय मिल्दछ । महाभारतमा भनेको छ –

"अन्तोनास्तिपिपासाया स्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
तस्मात्सन्तोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः"
"भोगेरोगभयंकुलेच्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं,
माने दैन्यभयंबलेरिपुभयं रूपेजराया भयम् ।
शास्त्रे वादभयं गुणेखलभयं, कायेकृतान्ताद्भयं,
सर्वंवस्तुभयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥"

यही कुरा बुझेर यमराजले कति नै लोभ्याउँदा विषयमा नलोभिएर बालक नचिकेताले यमराजसँग "तवैव वाहा स्तव नृत्यगीते" भनेर आत्मज्ञान सम्बन्धी प्रश्नाग्रहलाई छोडेनन् ।

यसैले यस वेदस्तुतिको प्रस्तुत श्लोकले पनि विषयहरूको भर्त्सना गरेर "वैराग्य" प्राप्त गर्ने संकेत गरेको छ ।

सुखदार्थ– भगवन् ! जगतो न किंचनाऽस्ति,
सफलं वस्तु सुखाय नश्वरत्वात् ॥
अतएव च सर्वतो विरागो,
नयते सर्वसुखं सदेश्वरत्वम् ॥२१॥

स्वयं क्षणिक तुच्छ यी विषयबाट आनन्दित,
हुने रहरले "सधैं जहर धोक्दछन्" निश्चित ॥
सदैव छ अपूर्ण नै विषयभोग दुष्पूर यो,
अतः सुखदिने सदा–अभयवस्तु "वैराग्य" हो ॥।२१॥

॥२१॥

मूल श्लोक–

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदाः,
त उतभवत्पदाम्बुजहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ॥
दधति सकृन्मनस्त्वयि यआत्मनि नित्यसुखे,
न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥२२॥

पदच्छेदार्थ–भुवि, पुरुपुण्यतीर्थसदनानि, ऋषयः, विमदाः, ते, उत, भवत्पदाम्बुजहृदः, अघभिदङ्घ्रिजलाः, दधति, सकृत्, मनः, त्वयि, ये, आत्मनि,नित्यसुखे, न, पुनः, उपासते, पुरुषसारहरावसथान् ॥२२॥

अन्वयार्थ–नित्यसुखे, आत्मनि, त्वयि, सकृत्, ये, मनः, दधति, ते, पुनः, पुरुषसारहरावसथान्, न, उपासते उत, भुवि, पुरुपुण्यतीर्थसदनानि, ते, अघभिदङ्घ्रिजलाः, भवत्पदाम्बुजहृदः, ऋषयः, विमदाः, उपासते ।

पर्यायार्थ–नित्यसुखे नित्यानन्दमय आत्मनि परमात्मनि त्वयि भवतिश्रीकृष्णे सकृदेकवारमपि ये जना मन श्चित्तं दधति कुर्वन्ति तेजनाः पुरुषसारहरावसथान्, पुरुषस्य सारं हरन्तीति जीवविवेकलोपका ये आवसथा गृहादयस्तान्न पुन रुपासते न पुनः सेवन्ते । उत किन्तु भुविपृथिव्यामघभिदङ्घ्रिजला अघंभिनत्तीति चासावङ्घ्रिस्तस्य जलं येषान्ते पापनाशकचरणजला भवत्पदाम्बुजहृदो भवत्पदाम्बुजे त्वच्चरणकमले हृन्मानसं येषान्त ऋषयोभक्ता विमदा निरहङ्काराः सन्तः पुरुपुण्यतीर्थसदनानि पुरूणि बहूनि पुण्यतीर्थानि पवित्रतीर्थानि गङ्गादीनि तानि यद्वा पुरु बहुलं पुण्यं येषान्तानि तीर्थानि गुरु स्तेषां सदनानि गृहाणि तान्याश्रमानित्यर्थः । उपासते सेवन्ते ।

भावार्थ–हे भगवन् ! परमानन्दमये भवति भगवति ये जनाः सकृदपि मनः समर्पयन्ति ते पुनर्न कदाचन विवेकबुद्धिनाशकान् गृहवित्तकलत्रपुत्रादीन् सेवन्ते, अपितुविगतदेहाहङ्काराः सन्तस्त्वयि मनोदार्ढ्याय सत्सङ्गप्रधाने तीर्थक्षेत्रे वा सज्जनपरिषदि परिभ्रमन्ते नितराम् ।

तात्पर्यार्थ–गुरूपदिष्टवैराग्यदार्ढ्याय सदैव सतां सङ्गतिर्विधेयेति ।

सरलार्थ–हे भगवन् परमानन्दमय नित्यसुखरूप तपाईंमा एकैपटकमात्र पनि जसले प्रेम गरिसकेको छ, त्यस्ता मानिसहरू फेरि कहिल्यै पनि बुद्धिविवेक नाश गर्ने यस संसारका विषयहरूमा आसक्त हुँदैनन् । किन्तु सदा तपाईंकै चरणकमल

हृदयमा सम्झँदै अविद्यामय देहादिविषयबाट मुक्त भएर सदा सत्सङ्ग र सत्पुरुषको समागम भैरहने ठूला ठूला तीर्थस्थलहरूमा वा तपाईंकै चर्चा भैरहने गुरु आश्रमहरूमा मात्र आसक्त रहन्छन् । किनभने सबभन्दा आनन्दमय तपाईंलाई पाइसकेपछि यी दुःखमय विषयमा मन लाग्नै सक्दैन ।

सुखदार्थ–भगवन् ! सकृदेव यो मन स्ते,

ह्यधिधत्ते न निवर्तते पुनः सः ॥

अपितूत्तरकालयापनाय,

भ्रमते तीर्थतलं गुरुस्थलं च ॥२२॥

असार सब वस्तुमा फगत सार हो– "ईश्वर"

बुझेपछि उदाउने "विषयनिःस्पृहा" सत्वर ॥

यही "प्रबलभावना दृढरहोस्" भनी पण्डित,

सुतीर्थतल घुम्दछन् सकलका बनी मण्डित ॥२२॥

॥२२॥

मूल श्लोक–

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननुतर्क हतं,

व्यभिचरति क्वच क्वच मृषा न तथोभययुक् ॥

व्यवहृतये विकल्प इषितोऽन्धपरम्परया

भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥२३॥

पदच्छेदार्थ–सतः, इदम् उत्थितम् सत्, इति, चेत्, ननु, तर्कहतम् व्यभिचरति,क्वच, क्वच मृषा, न, तथा, उभययुक्, व्यवहृतये, विकल्पः, इषितः, अन्धपरम्परया, भ्रमयति, भारती, ते, उरुवृत्तिभिः, उक्थजडान् ॥२३॥

अन्वयार्थ–सतः, उत्थितम्, इदम्, सत्, इति, चेत्, ननु, तर्कहतम्, क्वच, व्यभिचरति, क्वच, मृषा, उभययुक्, न, तथा, व्यवहृतये, अन्धपरम्परया, विकल्पः, इषितः, ते, भारती, उरुवृत्तिभिः, उक्थजडान्, भ्रमयति ।

पर्यायार्थ–सतः परमात्मन उत्थितमुत्पन्नमिदं पुरोदृश्यमानं जगत् सत्सत्य मिति चे त्कथयति मीमांसकस्तर्हि ननु निश्चयेन तत्कथनं तर्कहतं तर्केणहतं

तर्कदूषितमस्ति । अयमभिप्रायः–सत इति पञ्चमी प्रयोगः, पञ्चमी प्रयोगश्चाऽपादाने भवति, अपादानं च भेदं दर्शयति, अतः सतोजातं जगत्सन्न भवितुमर्हति जन्यजनकयो र्भेदत्वात् । भेदसाधकेन हेतुनाऽभेदसाधनं न युक्तिसिद्ध मित्यर्थः । अतो **"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या"** इतिसिद्धम् । ननु **"यत् यत उत्पन्नं तस्य ततोभेदोन दृश्यते, यथाकनककुण्डलम् । कनकान्निर्मिते कुण्डले नभेदः । तथैव सतो ब्रह्मणो जातस्यजगत स्ततोऽभेदसम्भवा ज्जगत्सत्यमेवेति चेत्–न, यतः क्वच कुत्रचित् पितृपुत्रादौ व्यभिचरति दोषग्रस्तो भवति तत्सिद्धान्तः। अय मभिप्रायः यथाहि पितु रुत्पन्नेऽपि पुत्रे तत्साम्यं नभवति–पितुर्गौरत्वाद् बलवत्वा त्पुत्रस्यच तद् वैपरीत्यात् । तथैव सतो जातमपि जगदसदेवेति मतं सम्मतम्।"**

ननु **"पुत्रस्य जन्मनि पिता नोपादानकारणम्, अपितु निमित्तकारणम् । उपादानकारणंतु पितुरुत्पन्नं वीर्यम् । एवञ्चोपादानकार्यकारणयोरभेद एव । तथाच व्यभिचाराऽभावात्सत्यमेव जगद् भवितुमर्हतीति"** चेत्–न–, यतः क्वच कुत्रचिद् रज्जुसर्पादौ मृषा भवति मिथ्या भवति तत्सिद्धान्तः । अय मभिप्रायः – अन्धकारेऽथवा मतिविभ्रमे या रज्जौ सर्पबुद्धि र्जायते, तत्र रज्जुरेवोपादानकारणम्, उपादानकार्यं सर्पः, किन्तु तज्ज्ञाने सति सर्पनाशो भवति। एवञ्चोपादानकारणस्य रज्जो रूपादानकार्यस्य सर्पस्य भेदएव, रज्जुः सत्यं, सर्पो मिथ्या । एवञ्चोपादानकारणस्य सतः सत्यत्वेऽपि तत्कार्यस्याऽसत्यत्वा ज्जगन्मिथ्यैवेति सिद्धम्।

ननु **"रज्जुसर्पादौ या सर्पबुद्धिः साऽज्ञानजनिता, अतस्तत्राऽज्ञानयुक्तोपादान–कार्यत्वान्मिथ्यात्वमेव । अत्रच्च न तथा । अतः सतो जातं जगत्सदेवेति"** चेत्–न, यतोऽत्रापि चोभययुक्, उभयेनाऽविद्यायुक्तेन ब्रह्मणा युज्यत इति युक्तमिदं जगदिति सिद्धान्तैक्यं जातम् ।

अयमभिप्राय– अत्रापि दार्ष्टान्तेऽविद्याशंवलितस्यैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं भवति, न केवलस्य निष्कलस्य ब्रह्मण उपादानत्वं, अतो दृष्टान्त इवाऽज्ञानयुक्तोपादानकार्यत्वान्नसत्, सदविद्याभ्यां युक्तं जगन्मिथ्यैवेति सिद्धम् ।

ननु **"यत्सत्तदर्थक्रियाकारि भवति, यन्नैवं तन्नैव यथाशुक्तिरजतम्–इति स्वीकृतानुमानेन जगतोऽर्थक्रियाकारित्वदर्शनात्सत्यत्वमेव भवतीति"** चेत्–न, यतो व्यवहृतयेव्यवहारायाऽन्धपरम्परयाऽन्धपरम्परान्यायेन विकल्पो भ्रमोऽपीषित इष्टो यथाहि वटवृक्षे तथैवाऽत्रापि ।

अय मभिप्रायः यथाहि कस्मिँश्चिद् बटवृक्षे **"अस्मिन्बटे भूतोऽस्ति"** इति केनचिदुपदिष्टो ऽन्धः, तेनाऽन्यः, तेनाऽन्यश्चेत्यन्धपरम्परायापिच मिथ्यारोपितस्य भूतस्य मूर्च्छामरणादिरूपाऽर्थक्रियाकारिता भवत्येव । तथैव स्वप्नेऽप्यङ्गनादर्शनस्पर्शनादितोऽपि वीर्यपातरूपाऽर्थक्रियाकारिताऽनुभूयते । एवञ्चाऽर्थक्रियाकारित्वेनैव हेतुना जगतः सत्यत्वं न सम्पत्स्यते यथा दृष्टान्ते । अतः सत उत्पन्नं जगत्सदेव भवतीति मीमांसकमत मसिद्धम् । अतोमिथ्यैव जगत् ।

ननु **"श्रुतेः प्रामाण्यं स्वीकृतमेव, तत्र च अपाम सोम ममृता अभूम", "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिभिः श्रुतिवाक्यैः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनादसत्यत्वं नघटते, न च नित्यं वस्त्वसद्भवति । एवञ्च जगदादि द्वैतं सत्यमेवे"** ति चेत्, न, यतोहि भगवन् ! ते भवतो भारती भाषोरुवृत्तिभिरुरुभि र्बह्वीभिर्वृत्तिभि गौणीलाक्षणिक्यादिवृत्तिभिरुक्थजडानुत्तिष्ठति स्वर्गादिफलं यस्मादित्युक्थं कर्म तस्मिञ्जडा आग्रहिणस्तान्मीमांसकानित्यर्थः। भ्रमयति मोहयति। मीमांसका वेदतात्पर्यानभिज्ञा इत्यर्थ : ।

अय अभिप्रायः श्रुतिवाक्यानां बह्वीभिर्वृत्तिभि रर्थः करणीयः । तत्रच पूर्वापरप्रसङ्गेन चाऽर्थो निर्धारणीयः । अन्यथाऽन्यविधानरूपवाक्य दोषः। यथाहि **"अक्षय्यं ह वै" "अपामसोमममृता अभूम"** इत्यत्रस्थिताऽक्षय्यामृतपदयोर्याप्राशस्त्ये जहल्लक्षणा स्वीकरणीया। यतश्चातुर्मास्ययागः प्रशस्त स्तस्मा च्चातुर्मास्ययागेनेष्टं भावयेदित्येवमुक्तार्थवादयोश्चातुर्मास्येन यजेतेति विधिनैकवाक्यता भवति । कर्मफलस्य नित्यताप्रतिपादनेन लक्षणया तस्य प्राशस्त्यमात्रबोधने तात्पर्यं भवति । अन्यथा **"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" "ते तं भुत्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणेपुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति"** इत्यादिश्रुत्यन्तरविरोधो जायते। तस्मा न्नैतावताऽपि जगतः सत्यत्वसिद्धम्, अपितु मिथ्यात्वं सिद्धम् ।

भावार्थ—मीमांसकाः खलु कार्यब्रह्मकारणब्रह्मणोरभेदा त्सतो जायमानस्य जगतोऽपि सत्यत्वं मन्यन्ते । एवञ्च कर्मफलमपि सत्यं मत्वा कर्मविजडिता भवन्ति । अतस्तानभिमुखीकृत्य सिद्धान्तयति वेदान्तमुखेन । सतः उत्पन्नमपि जगत्प्रपञ्चमसदेव, यो यत उत्पन्न स्तस्य तत्राऽभेदः इति नियमस्यपितृपुत्रादौ व्यभिचारात् । पुत्रोत्पादने पितुर्निमित्तकारणान्न तत्राभेदः स्यात्, जगत उत्पादनेतु सत उपादानकारणादुपादानकार्यस्य चोपादानकारणस्य भेदाभावादभेद इत्यपि न

सङ्गच्छते रज्जुसर्पादौ मिथ्यात्वात् । रज्जुसर्पादौ सर्पबुद्धेरेवाऽज्ञानयुक्तोपादानकार्यत्वादत्र मिथ्यात्वं स्यात्, सतो जगदुत्पादनेतु न तथात्वमित्यपि नसङ्गच्छतेऽत्रापिचाज्ञानयुक्त ब्रह्मण एव जगत उत्पत्तित्वात् । सतोऽर्थक्रियाकारित्वा ज्जगतोऽप्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनात् सदेव जगत्। यन्न सन्न तदर्थक्रियाकारि, शुक्तिरजतस्यचार्थक्रियारित्वाभावादित्यपि न सङ्गच्छते, मिथ्यारोपितादपि बटवृक्षगतभूतान्मूर्च्छामरणाद्यर्थं क्रियाकारित्वदर्शनात्तथा स्वप्नाङ्गनाजनित वीर्यपातरूपार्थक्रियाकारित्वदर्शनात्। एवञ्च जगतोऽर्थक्रियाकारित्वेऽपि न सत्यत्वम् । **"अक्षय्यं हवै सुकृतंभवति", "अपाम सोममममृताअभूम"** इतिश्रुतिविरोधापत्ते र्जगतः सत्यत्वमेवेत्यपि नसङ्गच्छतेश्रुत्यन्तरविरोधात्। तथाऽर्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये तात्पर्यात् । एवञ्च जगतएवाऽसत्यत्वात्कर्मफलसत्यत्वाभावः। अतो हे भगवन् ! विध्यर्थवाद परक्या तावक्या वेदवाचैव मोहितान् कर्मजडान् मीमांसकान् भवानेवोद्‌बोधयतु वेदतात्पर्यानभिज्ञान्।

तात्पर्यार्थ—मीमांसकमतनिरसनमुखेन सतउत्पन्नस्यापि जगतोऽसत्यत्वं प्रतिपादितम्।

सरलार्थ—"सत् परमेश्वरबाट उत्पन्न हुनाले जगत् सत् हो, जगत् र ब्रह्ममा अभेद छ" भन्ने मीमांसकहरूको तर्क नै स्वतः विरुद्ध छ, किनभने सत्परमेश्वरबाट भन्ने जुन् पञ्चमी विभक्तिको प्रयोग गरिएको छ, त्यो प्रयोग नै अपादानमा हुन्छ अर्थात् छुट्टिनु वा भिन्न हुन अर्थमा हुन्छ। भेदसाधन गर्ने हेतुद्वारा अभेद साधन हुनसक्दैन, यसैले मीमांसक मत आफ्नै तर्कद्वारा आफैं विरुद्ध छ । अतः जगत्असत् हो।

जस्तो सुनबाट उत्पन्न गहना सुनभन्दा भिन्न छैन, त्यस्तै सत्‌बाट उत्पन्न जगत् सत्‌बाट भिन्न हैन, भन्ने भेदनिषेध मात्र गरेको हो, अभेदसाधन गर्न खोजेको हैन" भन्ने मीमांसक भन्दछन् - त्यो पनि व्यभिचार खान्छ जस्तो बाबुछोरामा । बाबुबाट जन्मेको छोरामा बाबुमा भएजति कुरा छोरामा हुनुपर्ने नियम छैन, बाबु मोटो बलियो, गोरो छ भने छोरो दुब्लो, नीर्धो, कालो हुन सक्छ । यसकारण भेद देखिएको हुनाले भेदनिषेध गर्न राखिएको अनुमान पनि व्यभिचरित छ ।

"उत्पन्न भनेको उपादानकारणजन्य भनेको हो, छोराको उपादान कारण वीर्य आदि हो, बाबु त निमित्त कारणमात्र हो, यसैले उपादान कारण र उपादनकार्यमा भिन्नता हुँदैन" भन्ने मीमांसक भन्छन्-त्यो पनि मिथ्या हो, जस्तो रज्जु सर्पमा ।

रज्जु उपादानकारण हो यो सत्य छ, उपादानकार्य सर्प झूटा छ । यसकारण उत्पन्न भनेको उपादान कारणजन्य मान्दा पनि भेदनिषेध गर्न सकिँदैन ।

"रज्जु सर्पमा त अज्ञानयुक्त रज्जुको कार्य हुनाले सर्प मिथ्याभएको हो, ब्रह्म र जगत्मा उपादानकारण ब्रह्म अज्ञानयुक्त नहुनाले मिथ्या हुनुपर्ने प्रश्न आउँदैन" भन्ने मीमांसक भन्छन् भने वेदान्तीहरू मीमांसकलाई स्यावासी दिन्छन्, किनभने जगत्को उत्पत्ति पनि अज्ञान (अविद्या) युक्त ब्रह्मबाट नै हुने हुनाले जगत्को मिथ्या स्वीकार भैहाल्यो । यसैले जस्तो रज्जु सर्प, त्यस्तै ब्रह्म जगत् हो ।

"जगत् अर्थक्रियाकारी हुनाले मिथ्या छैन, जो मिथ्या हुन्छ, त्यो अर्थक्रियाकारी हुँदैन, जस्तो शुक्ति रजत । त्यसैले जगत् सत्य हो" भन्ने मीमांसक भन्छन् । त्यो पनि सार्वत्रिक नियम छैन कि अर्थक्रियाकारिता हुँदैमा सत्य हुन्छ । जस्तो कुनै बटवृक्षमा कसैलाई भूतत्वबुद्धि भयो, उसले अर्कोलाई "यहाँ भूत बस्दछ" भन्यो, त्यसले अर्कोलाई भन्यो, उसले अर्कोलाई गर्दागर्दै भ्रमबाट नै त्यसरुखमा अन्धपरम्पराले भूतत्वप्रसिद्धि हुन्छ, अनि यही भूतत्वभ्रमबाट मानिसहरूमा तर्साउने वा मूर्च्छामरणादिरूप क्रियाकारिता हुनसक्छ, वास्तवमा त्यसरूपमा नभएको वा कल्पित भूतबाट पनि जसरी अर्थक्रियाकारिता हुन्छ, त्यसैगरी असत् कल्पित जगत्मा पनि अर्थक्रियाकारिता हुन्छ। अथवा स्वप्नमा कुनै स्त्रीसँग मैथुन गरेकोबाट पनि वीर्यस्खलन भएको विपनामा अनुभव हुन्छ, स्वप्नको मैथुनकार्य सत्य छैन, तर मैथुनकार्यको अर्थक्रियाकारितारूप वीर्यस्खलन भएकै छ, यसैले अर्थक्रियाकारी हुनाले जगत् मिथ्या छैन भन्ने तर्क व्यभिचारयुक्त छ । अर्थक्रियाकारिता हुँदैमा जगत्को सत्यता सिद्ध हुनसक्दैन ।

"चातुर्मास्य यज्ञगर्नेको अक्षय्य पुण्य हुन्छ, सोम पिएर अमर भयौं" आदि श्रुतिहरूमा कर्मफलको नित्यता प्रतिपादन गरेको हुनाले जगत्सत्यत्व नमानेमा कर्मफल अक्षय्य हुनसक्दैन, अनि त श्रुतिमा अप्रामाण्य हुनजान्छ, त्यसैले नित्य हो" भन्ने मीमांसक भन्छन् । उपर्युक्त श्रुतिवचनहरूको तात्पर्य प्रशंसामा छ, यी वचनहरू अर्थवादपरक हुन् । वेदको अर्थ गर्दा विधि, अर्थवाद आदि हेरेर लक्षणा, जहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा आदिद्वारा अर्थ गर्नुपर्दछ, अन्यथा श्रुत्यन्तरवाक्यमा विरोध पर्न जान्छ, अरु ऋचाहरूमा कर्मजनित लोकनाश हुन्छ भनेको छ । यसैले पूर्वापर हेरेर तात्पर्य लगाउँदा द्वैत सत्य छैन ।

हे भगवन् ! तपाईंको वाणीरूप वेदको तात्पर्य बुझ्न नसकी कर्मजड बनेका यी मीमांसकहरूलाई तपाईं नै सम्झाउनु होस्, सद्बुद्धि दिनुहोस् वेदतात्पर्यको जटिलतामा यिनीहरू जेलिएका छन् ।

सुखदार्थ—भगवन् ! यदिदं जगच्च सर्वं
सत उत्पन्न मतः सदेव चेति ॥
श्रुतियुक्त्यमतं मतं विविच्य,
विमता भाट्टमता अहो बराकाः ॥२३॥

जगत् त कसरी असत् हुनगयो ? – छ सत्कारण
अवश्यपनि सत्य हो किनकि सत् छ व्यापारण ॥
भनी भ्रम रचाउँछन् विजड कर्ममीमांसक,
असत् भुजग, रज्जुसज्जनित हो", छ सन्मूलक ॥२३॥

॥२३॥

मूल श्लोक—

न यदिदमग्रआस न भविष्यदतो निधना
दनुमित मन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ॥
अतउपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै
र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥२४॥

पदच्छेदार्थ—न, यत्, इदम्, अग्रे, आस, न, भविष्यत्, अतः, निधनात्, अनुमितम्, अन्तरा, त्वयि, विभाति, मृषा, एकरसे, अतः, उपमीयते, द्रविणजातिविकल्पपथैः, वितथमनोविलासम्, ऋतम्, इति, अवयन्ति, अबुधाः ॥२४॥

अन्वयार्थ—यत, इदम्, अग्रे, न, आस, निधनात्, अनु, न, भविष्यत्, अन्तरा, एकरसे, त्वयि, मृषा, विभाति, मितम्, अतः, द्रविणजातिविकल्पपथैः, उपमीयते, वितथमनोविलासम्, ऋतम्, इति, अवयन्ति, अबुधाः ।

पर्यायार्थ—यद्यस्मादिदं पुरोदृश्यमानं जगत् सर्वंमग्रे पूर्वं न ह्यासाऽऽसीत्, निधनात्प्रलयादनुपश्चादपि न भविष्यन्न भविष्यति । अत आद्यन्तयो रविद्यमानत्वादन्तरामध्येऽप्येकरसे निर्विकारे त्वयि भवति परमात्मनि मृषा मिथ्यैव विभाति विकाररूपेण भातीति मितं निश्चितमस्ति । अतोऽस्मात्कारणा

त्पुरोदृश्यमानं जगद् द्रविणजातिविकल्पपथैर्द्रविणजातीनां मृदादिपदार्थानां ये विकल्पपथा विभिन्नघटादिभेदास्तैरुपमीयते सादृश्यं क्रियते । यथाघटादीनां नाममात्रं मृदाद्येव सत्यं व्यवहारे तथैव परमार्थे जगतो नाममात्रं ब्रह्मैवसत्यमित्यर्थ : । तथापि ये वितथमनोविलासं वितथं च मिथ्याभूतंच मनोविलासं मनः कल्पितं च घटादितुल्याद्वितथं, आद्यन्तयोरभावा च्छुक्तिरजतवन् मनोविलसितमित्यर्थः । जगदिदमृतं सत्यमित्यवयन्ति जानन्त्यबुधा अपण्डिता स्ते ।

अत्र च श्रुतिस्मृत्यादयः **"वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "आदावन्तेच यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा" "यत्रहि द्वैतमिवभवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं विजानाति, यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयाद् येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् – बृहदारण्यक" "यो वै भूमा तदमृतं अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्–छान्दोग्य" "अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखा त्प्रमुच्यते– कठ" "अथ शुद्धं भवेद् वस्तु यद्वै वाचामगोचरम् । द्रष्टव्यं मृद्धटेनैव दृष्यन्तेन पुनःपुनः–राजयोग" "रज्जुरूपे परिज्ञाते सर्पखण्डं न तिष्ठति । अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चः शून्यतां गतः । स्वजातीयविजातीयपदार्थाना मसम्भवात् । अत स्तद्व्यतिरिक्ताना मद्वैतमिति संज्ञितम्" "ब्रह्मेश्वरविराड्भावै र्व्याप्तं सर्वमिदं जगत् । अमी विलासास्तस्यैवाऽद्वैतस्य परमात्मनः" "आद्यन्तवन्त कौन्तेय न तेषुरमते बुधः" "वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते । प्रपञ्चो यदि वक्तव्य ः सोऽपिशब्दविवर्जितः" "दीर्घस्वप्नमिमंविद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमः दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनन्दन–योगवाशिष्ठ"** ।

भावार्थ—हे भगवन् ! विश्वमिदं सृष्टेः पूर्वं नासीत्, न च प्रलयानन्तरं भविष्यति, इत्थमाद्यन्तयोरविद्यमानत्वान्मध्येऽपि यद्भासितं तदपि निर्विकारे त्वयि विकाररूपेणैव भासितमिति निश्चितमस्त्यस्माभिः शुक्तिगतरजतमिव रज्जुगतसर्प इव, यथाहि शुक्तिरज्वोर्भासमानयो रजतसर्पयो र्भासनात्पूर्वं शुक्तिरज्जुज्ञानाच्च पश्चान्नास्तिता, मध्येऽपि भानं विकाररूपेणैव भवति ।

इत्थमेव मृत्सुवर्णादीनां ये घटकुण्डलादयो विकाराः पूर्वं नासन् पश्चाच्च तदतिरिक्ता नभविष्यन्ति। तद्वदेवचाऽकाशादिरूपमिदं जगन्नाममात्रम्, ब्रह्मैव केवलं निर्विकारं सत्यम्। तदपि ये मिथ्याभूतं मनः कल्पितमिदं जगत् यत्सत्यं मन्यन्ते, ते खलु मूर्खा एव। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च जगन्मिथ्यात्वं सिद्ध्यति यथा–जगन्मिथ्या आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदाद्यन्तयो रविद्यमानं तदसद् यथा शुक्तिरजतमित्यन्वये

दृष्टान्तः। यदाद्यन्तयो र्विद्यमानं तदसन्न, यथाऽऽत्मेति व्यतिरेके दृष्टान्तः। एवञ्च जगन्मिथ्यैव।

भावार्थ—अन्वयदृष्ट्यापि जगतो मित्थात्वं व्यतिरेकदृष्ट्यापि जगतोमिथ्यात्वमेवेति ।

भावार्थ—यो जगत् सृष्टिभन्दा पूर्व थिएन, प्रलयपछि पनि रहँदैन–बीचमा मात्र निर्विकार तपाईंमा विकाररूपले भासमान हुन्छ। जस्तो शुक्तिमा रजत, रज्जुमा सर्प केवल बीचमा मात्र भासमान हुन्छ आदि अन्तमा हुँदैन। यसैले बीचमा पनि मिथ्याभासित भैरहेको छ भन्ने कुरा हामी (श्रुति) हरूले निश्चित गरेका छौं । यसैकारण यस जगत्को तुलना माटोको विकार घैंटो सँग गरिएको छ । जस्तो घैंटो बन्नु भन्दा पहिले थिएन, माटोमात्र थियो, फुटेपछि पनि हुँदैन, माटो मात्र रहन्छ । खाली बीचमा मात्र माटोमा तद्विकारत्वेन घैंटो प्रतिभासित छ । घैंटो खाली नाम मात्र हो, माटोमात्र साँचो हो। त्यस्तै यो सव जगत् आदि अन्तमा नहुनाले र बीचमा मात्र ब्रह्ममा विकारत्वेन प्रतिभासित हुनाले झुट्टा हो, खाली नाममात्र हो, निर्विकार ब्रह्म नै केवल सत्य हो । अन्वयव्यतिरेकबाट पनि जगत् झुटा हुन आउँछ । विश्वमिथ्या हो, आदि र अन्तमा नभएको हुनाले शुक्तिमा रजत जस्तै । जोआदि र अन्तमा हुँदैन त्यो झुट्टा हुन्छ, शुक्तिरजत जस्तै । यो अन्वय दृष्टान्त भयो जो आदि र अन्तमा हुन्छ, त्यो असत् हुँदैन जस्तो आत्मा । यो चाहिँ व्यतिरेक दृष्टान्त भयो । त्यसैले जगन्मिथ्या हो। यसैले संसारलाई दीर्घस्वप्न, दीर्घभ्रम वा दीर्घ मनः कल्पित जस्तो ज्ञानी पुरुष ठान्दछन्। यस्तो स्पष्ट हुँदाहुँदै पनि जो मानिस यस मनः कल्पित, मिथ्याभूत, स्वप्नसदृश जगत्लाई सत्य भन्ने ठान्दछन्, ती मानिस पण्डित हैनन्, मूर्ख हुन्। हे भगवन्! त्यस्ता मूर्खहरूलाई तपाईं नै सद्बुद्धि दिएर उद्धार गर्नुहोस् ।

सुखदार्थ—भगवन् ! प्रथमे जगन्न चासीन्

नहि वान्त्ये च भविष्यतीह तस्मात् ॥

यदिदं प्रतिभासितं च मध्ये,

त्वयि मिथ्या रजतो यथैव शुक्त्याम् ॥२४॥

न सृष्टि अघि यो थियो नपछि नै हुने हो खडा,

छ बीचभर "मृत्तिकारचित नाम–हाँडी, घडा" ।

उदाहरणले यही सकलविश्व "घैंटोसरी"

छ "संसृति सबै असत्"– सतत सत्य यैटो हरि ॥२४॥

॥२४॥

मूल श्लोक–

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्

भजति सरूपतां तदनुमृत्युमपेतभग ः ॥

त्वमुत जहासितामहिरिवत्वचमात्तभगो

महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥२५॥

पदच्छेदार्थ–सः, यत्, अजया, तु, अजाम्, अनुशयीत, गुणान्, च, जुषन्, भजति, सरूपताम्, तत्, अनु, मृत्युम्, अपेतभगः, त्वम्, उत, जहासि, ताम्, अहिः, इव त्वचम्, आत्तभगः, महसि, महीयसे, अष्टगुणिते, अपरिमेयभगः ॥२५॥

अन्वयार्थ–सः, तु, यत्, अजया, अजाम्, अनुशयीत, तत्, गुणान्, जुषन्, सरूपताम्, भजति, अनु, अपेतभगः, मृत्युम्, च, त्वम्, उत, ताम्, अहिः, त्वचम्, इव, जहासि, आत्तभगः, अपरिमेयभगः, अष्टगुणिते, महसि, महीयसे ।

पर्यायार्थ–स त्वंदशभूतो जीवस्तु यद्यदाऽजया मायया मोहितः सन्नजां प्रकृतिपरिणामरूपांमनुष्यादिमूर्तिमनुशयीताऽऽश्रयेत तत्तदा गुणान् विषयाँश्जुषन्सेवमानः सरूपतां देहादिसाधर्म्यं भजति प्राप्नोति देहाभिमानी भवतीत्यर्थः । अनु तदनन्तरमपेतभगोऽपेता अपगता भगा ज्ञानैंश्वर्यादयो यस्य तथाभूतो मृत्युं जन्ममरणलक्षणं च भजति ।

त्व मुत त्वं तु तां मायामहिः सर्पस्त्वचं स्वकञ्चुकमिव यथा जहासित्यजसि, अतएवच त्व मात्तभगोनित्यप्राप्तैश्वर्योऽपरिमेयभगोऽपरिमितैश्वर्यः सन्नष्टगुणितेऽणिमादिसिद्धिभूते महसि स्वस्वरूपे महीयसे विराजसे ।

अत्रश्रुतिस्मृत्यादयः–श्वेताश्वतरोपनिषदि "ज्ञाज्ञौ द्वावीशानीशौ, अनीश श्चात्मा बध्यते भोक्तृभावा ज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" कठोपनिषदि "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्यलोके गुहांप्रविष्टौ परमेपरार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदोवदन्ति पञ्चाग्नयो ये त्रिणाचिकेताः" ॥ मुण्डकोपनिषदि "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं

परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिपलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ समानेवृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश मस्यमहिमानमिति वीतशोकः ॥" ब्रह्मसूत्रे "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । देहयोगाद्वा सोऽपि ।" अत्राह श्रीशङ्कराचार्यः– "कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्योभवति? सोऽपितु ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद् देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद् भवति । अस्तिचात्र चोपमा । यथा चाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतो यथा वा भस्माच्छन्नस्य ।अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन् देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति । तत्पुन स्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधिवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदाविर्भवति न स्वभावतएव सर्वेषां जन्तूनाम् कुतः । ततोहीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः । ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद् बन्धस्तत्स्वरूपपरिज्ञानात् तु मोक्षः ।" गीतायाम् – "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एवच" ।

"पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" ॥
"उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ताभोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषः परः" ॥

भावार्थ–वस्तुतो "जीवोब्रह्मैव नापरः" इति सिद्धान्ते स्वीकृते ऽपि संसारमुपलक्ष्य जीवेश्वरयोः पार्थक्यमस्ति । यदा परमात्मांशभूतो जीवो मायया मोहितः सन् परिणामरूपा देवमनुष्यादियोनी गृह्णाति, तदा शब्दादीन् विषयानुपसेवते, एवञ्चदेहाभिमानी भवति । देहाभिमानाच्च नष्टज्ञानो जन्ममरणादिरूपं संसारं प्राप्नोति । ततश्च परिमितैश्वर्यः, परिच्छिन्नश्च जायते ।

परमात्मा तु यथा सर्पः स्वञ्चुकं जहाति, तथैव मायां जहाति। एवञ्च स्वतः सिद्धाष्टसिद्धियुक्तो नित्यप्राप्तपरमैश्वर्यो विराजते स्वरूपे । एवञ्च परमात्मा नित्यैश्वर्यपरिपूर्णोऽपरिच्छिन्नः शुद्धोबुद्धोनित्यमुक्तः । जीवात्मा तु परिमितैश्वर्यः परिच्छिन्नोऽशुद्धोऽ बुद्धो नित्यबद्धश्च भवति। एवमेवाऽभिन्नयोर्जीवेश्वरयोरपि भेदः।

तात्पर्यार्थ–अभिन्नयो र्जीवेश्वरयो रपि मायापक्षतो महान् भेदः ।

सरलार्थ–हे भगवन्! जब तपाईंको अंशभूत जीव मायाद्वारा मोहित भएर प्रकृतिको परिणामरूप देवमनुष्यादि योनिको ग्रहण गर्दछ तब शब्दादिविषयको

भोगद्वारा देहाभिमानी बन्दछ । अर्थात् अविद्याले गर्दा म दुःखी, दुब्लो, पातलो आदि अनुभवद्वारा जन्म मरणको भागी बन्दछ, संसारी बन्दछ । वास्तवमा जीव ब्रह्म नै भएर पनि माया छोड्न नसक्दा आफ्नो ब्रह्मतत्त्व भावलाई बिर्सेर आफूँलाई दुःखी, तुच्छ सम्झेको छ । जस्तो बिम्ब सूर्यको घैंटो, पोखरी आदिमा परेको प्रतिबिम्बमा पृथगस्तित्वनभएर पनि उपाधिले गर्दा व्यवहारमा सानो ठूलो मानिन्छ, त्यस्तै मायाले गर्दा अपरिच्छिन्न व्यापक ब्रह्म पनि जीवरूपले परिच्छिन्न एकदेशीय बनेको छ । तपाईं परमात्मा चाहिँ सर्पले जसरी आफ्नो काँचुली छोड्दछ, त्यसरी नै मायालाई छोड्नु हुन्छ, यसकारण तपाईं सर्वदा स्वतःसिद्ध अणिमादि अष्टसिद्धियुक्त स्वयंप्रकाश तेजोमयरूपले विराजमान हुनुहुन्छ। यसैले तपाईंको निर्मायिकता र जीवको मायिकताले गर्दा तपाईंकै अंशभूत वा प्रतिबिम्ब जीवात्मा र अंशी वा बिम्ब तपाईं परमात्मामा प्रशस्त फरक देखिन्छ। तपाईं सदैव शुद्ध बुद्ध मुक्त अपरिच्छिन्न व्यापक आनन्दमय हुनुहुन्छ, जीव अशुद्ध अबुद्ध अमुक्त परिच्छिन्न दुःखी बनेको छ।

सुखदार्थ—भगवन् ! तव मायया‌ऽस्ति जीवो,
विवशोऽतो जनिनाशभागबुद्धः ॥
त्वमुपेतजनि र्ह्युपेक्षसे तां
त्वच मत्राहि रिवोभयो र्विशेषः ॥२५॥

विभिन्न शिव जीव यी यदि अभिन्न नै हुन् भने,
भयो कसरि जीव यो "अशुचि बद्ध" हो, हेतु के ? ॥
स्वरूप नबुझेर यो विवश, "जीव भो मायिक"
स्वतन्त्र सुखरूप भो परम ईश "निर्मायिक" ॥२५॥
॥२५॥

मूल श्लोक—

यदि न समुद्धरन्ति यतयोहृदिकामजयः
दुरधिगमोऽसतांहृदिगतोऽस्मृतकण्ठमणि :॥
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखंभगवन्
अनपगतान्तकादनधिरुढपदाद्भवतः ॥२६॥

पदच्छेदार्थ—यदि, न, समुद्धरन्ति, यतयः, हृदि, कामजटाः, दुरधिगमः, असताम्, हृदि, गतः, अस्मृतकण्ठमणिः, असुतृपयोगिनाम्, उभयतः, अपि, असुखम्, भगवन्, अनपगतान्तकात्, अनधिरुढपदात्, भवतः ॥२६॥

अन्वयार्थ—भगवन्, यतयः हृदि, कामजटाः, यदि, न, समुद्धरन्ति, असताम्, हृदि, गतः, अस्मृतकण्ठमणिः, दुरधिगमः, असृतृपयोगिनाम्, अनपगतान्तकात्, भवतः, अनधिरुढपदात्, उभयतः, अपि, असुखम् ।

पर्यायार्थ—हे भगवन्! परमेश्वर! यतयोयतिवेषतः स्थिता ये हृदि हृदयेस्थिताः कामजटाः कामवासना यदि न नहि समुद्धरन्त्युन्मूलयन्ति तर्हि तेषामसतां दाम्भिकानां हृदिगतो हृदयस्थोऽपि परमात्मा ऽस्मृतकण्ठमणि रस्मृतः कण्ठमणिरिव विस्मृतकण्ठमणिर्यथा दुरधिगमो दुष्प्रापः । यथाहि यदाकदा कण्ठस्थमपि मणिं विस्मृत्य बहिरेवाऽन्विष्यतेऽत एव न प्राप्यते तथैव विषयलम्पटानां त्वं दुर्ज्ञेय इत्यर्थः । असुतृपयोगिनामसून्तर्पयन्तीतिते योगिन स्तेषामिन्द्रियवशीभूतानां योगच्छद्मना यतिवेषविडम्बकाना मनपगतान्तकादनपगतोऽन्तकोयत्र तस्मादनिवृत्तमृत्यो रिहत्र मरणरूपं दुःखं भवतस्तवाऽनधिरूढपदान्न अधिरूढंपदं तस्मा द्धेतो स्त्वज्ज्ञानाभावात्परत्र च नरकरूपं दुःखमित्थमुभयतोऽसुखं दुःखमेव ।

अत्रच श्रुतिस्मृत्यादयः—**"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "नो चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः" "कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्ततेविदितात्मनाम् ।" "कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥" "अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोजनाः । दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तः शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥" "नह्यसंन्यस्तसङ्कल्पोयोगी भवति कश्चन"** ।

भावार्थ—ये हि यतिवेषविडम्बका मुण्डशिरस्का अन्तर्भूतभोगवासनां न सोन्मूलं परित्यजन्ति तै र्विषयलम्पटै र्दाम्भिकै र्हृद्देशे स्थितोऽपि भगवान् विस्मृतकण्ठमणि र्यथेतस्ततोऽन्वेषयद्भिस्तथैव न प्राप्यते । परं तेषामिन्द्रियलम्पटानां छद्मयोगिनामुभयत्र नसुखं भवति । इहत्र संसारनाशाभावा न्मृत्युरूपं दुःखं, परत्र ज्ञानाभावान्नरकप्राप्तिरूपं दुःखम् । उभयत्राऽपि दुःखमेव । अतः संन्यस्तत्वैनैव न भगवत्प्राप्ति रपितूभयत्रदुःखम् । कामसंन्यास एव भगवत्प्राप्तिमूलकः ।

तात्पर्यार्थ—कामवासनानाशाऽभावे नच संन्यसनादेव मुक्तिः ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! शिर मुंडेर योगीको भेष लिँदैमा कामवासना बोकेर हिँड्ने संन्यासीहरूको निमित्त हृदयस्थित भएर पनि तपाईं दूरस्थ अर्थात् दुर्ज्ञेय हुनुहुन्छ । जस्तो घाँटीमा लगाएको मणि बीर्सेर यताउता खोज्नेहरूको निमित्त मणि दुष्प्राप्य हुन्छ । उल्टै त्यस्ता कामलम्पट छद्मवेषी संन्यासी भनाउँदाहरूले यस लोकमा भीषण मृत्युरूप, परलोकमा भीषण नरकरूप दुःखै दुःखमात्र पाउँछन्, कहिल्यै कहीं पनि सुख पाउन सक्दैनन् ।

सुखदार्थ—भगवन्! विषयेषु लम्पटना

मगमस्त्वं हृदयस्थितोऽपि नित्यम् ॥

उभयत्र भयं मृते रिहाऽपि,

नरकादस्ति परत्र भीतिरेव ॥२६॥

लिई "विषयवासना" हृदयमा गुँथेका जति

सुपीतवसनी बनुन् विवसनी बनुन् वा यति ॥

न मिल्दछ कदापि यो–परमतत्व आत्मा प्रिय,

वरत्र र परत्र नै छटपटाउँछन् निश्चय ॥२६॥

॥२६॥

मूल श्लोक—

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो

र्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतां च गिरः ॥

अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरम्परया,

श्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥२७॥

पदच्छेदार्थ—त्वदवगमी, न, वेत्ति, भवदुत्थशुभाशुभयोः, गुणविगुणान्वयान्, तर्हि, देहभृताम्, च, गिरः, अनुयुगम्, अन्वहम्, सगुण, गीतपरम्परया, श्रवणभृतः, यतः, त्वम्, अपवर्गमतिः, मनुजैः ॥२७॥

अन्वयार्थ—सगुण, त्वदवगमी, भवदुत्थशुभाशुभयोः, गुणविगुणान्वयान्, न, वेत्ति, तर्हि, देहभृताम्, गिरः, च, यतः, अनुयुगम्, मनुजैः, सगुणगीतपरम्परया, अन्वहम्, श्रवणभृतः त्वम्, अपवर्गगतिः ।

पर्यायार्थ—हे सगुण ! दयामय ! त्वदवगमी तव भवतोऽवगमो ज्ञानं यस्य स भवदुत्थशुभाशुभयो र्भवतस्त्वत्त उत्थौ उत्पन्नौ शुभाशुभौ मङ्गलामङ्गलौ तयो र्गुणविगुणान्वयान्सुखदुःखसंबन्धान्न वेत्ति न जानाति, तर्हि तदा देहभृतां मानवादीनां गिरस्तुतिनिन्दात्मकवाणी न वेत्ति यतो यस्मादनुयुगं प्रतियुगं मनुजै र्मानवैः सगुणगीतपरम्परया सगुणस्य विग्रहवत स्तव गीतपरम्परा कथा परम्परा तयाऽन्वहं प्रतिदिनं त्वं भगवान् श्रवणभृतः श्रवणाभ्यां भृतः, श्रवणेन चेतसि धृतोभवसीत्यर्थः। यतो यत्कारणाच्चत्व मपवर्गगति र्मोक्षप्रापको भवसीत्यर्थः। इहत्र त्वत्कथाश्रवणादिना त्वद्भक्तानां सुखम्, परत्र त्वत्प्राप्त्या सुखम् द्वयोर्मोदकमित्यर्थः ।

अत्र सगुणगीतपरम्परयेत्यत्र सगुणेति सम्बुद्धौ गीतपरम्परयेत्येकपदम् अथवा सगुणपदस्य द्वयोरेवाऽन्वयश्च ।

अत्रच **"शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः गीता" । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति उपनिषद्" "यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्च मानवः" "भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेवहि । मनोगतस्तदाकाररसतामेति पुष्कलाम् ।" "त्वत्कथामृतपाथोधौ विहरन्तो महामुदाः । कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥" "ब्रह्मानन्दो भवेदेष द्विपरार्द्धगुणीकृतः । नैति भक्तिरसाम्भोधेः परमाणुतुलामपि ॥"** इत्यादि प्रमाणम् ।

भावार्थ—हे भगवन्! भवल्लीलारसमास्वादयन्तो भक्ता दैवोत्पन्नपुण्य-पापजनितसुखदुःखेभ्यो न विचलन्ति, अतएवच शत्रुमित्रादिकृतस्तुतिनिन्दाभ्यश्च न विचलन्ति । यतस्ते प्रतिदिनं त्वल्लीलाचरित्रकथाश्रवणादिना चेतसि मधुरं रसमयं त्वामेव दधति । अतः कथं ते व्यलीकेषु विषयान्तरेषु रममाणाभवेयुः ? इत्थमेतेषामैहिकं सुखम्। पश्चान्मृतेशरीरेऽपि मोक्षगत्या भवानेव तेषां प्राप्यः। तथा च पारलौकिकं सुखम्। त्वद्भक्तानामुभयत्र सुखमेव अतो द्वयोर्मोदकं भक्तानाम्।

तात्पर्यार्थ—भक्तानां चोभयत्रसुखं हस्तद्वये मोदकमिवेति ।

सरलार्थ—हे भगवन्! वात्सल्यादिगुणसम्पन्न तपाईंका भक्तजनहरू दैवद्वारा उत्पन्न अनादि पुण्य पापको फलस्वरूप प्राप्त हुने सुखदुःखमा वास्ता राख्दैनन् भने देहाभिमानीशत्रुमित्रादि मनुष्यकृत निन्दास्तुतिमा त झन् के वास्ता राखुन् ? किनभने तपाईंका भक्तहरू सधैं नै तपाईंकै सुमधुर लीलाचरित्र कथा आदिको आस्वादनद्वारा आनन्दमय सर्वसुखनिधान तपाईंलाई चित्तमा धारणा गरेर रमाएका हुन्छन्, त दुःखमूलक झूठो संसारका वस्तुहरूमा रमाउन्

कसरी ? यसरी यस लोकमा उनीहरू सदैव सुखी रहन्छन् । शरीरमरेपछि पनि तिनीहरू मोक्षस्वरूप आनन्दमय तपाईंमा प्राप्त हुन्छन्, जो तपाई सुखरूप हुनु हुन्छ । यसरी भक्तहरूको लागि परलोकमा सुखरूप तपाईं मिल्नुहुन्छ । यसरी भक्तहरू यस लोकमा र परलोकमा समेत सुखमात्र पाउँछन् । भक्तहरूको लागि दुवै हातमा लड्डु हुन्छ ।

सुखदार्थ—भगवन् ! भवदङ्घ्रिसेवकाना

मुभयत्रैव सुखं न दुःखनाम ॥

उभयोः करयोश्च मोदकानि,

तव दास्यः श्रुतयो वयं वदामः ॥२७॥

प्रभो ! हजुरमा सदा मन लगाउने, ज्ञानवान्,

मनोविषयवासनारहित, भक्त तिम्रा महान् ॥

वरत्र र परत्र नै सुखित छन्–भवद्भक्तिले,

दुवै करविषे छ मोदक अहो!!! अनासक्तिले ॥२७॥

॥२७॥

मूल श्लोक—

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया

त्वमपि यदन्तराण्डनिचया न नु सावरणाः ।

ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह य च्छ्रुतय

स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥२८॥

पदच्छेदार्थ—द्युपतयः, एव, ते, न, ययुः, अन्तम्, अनन्ततया, त्वम्, अपि, यदन्तरा, अण्डनिचयाः, ननु, सावरणाः, खे, इव, रजांसि, वान्ति, वयसा, सह, यत्, श्रुतयः, त्वयि, हि, फलन्ति, अतन्निरसनेन, भवन्निधनाः ॥२८॥

अन्वयार्थ—द्युपतयः ते, अन्तम्, न, ययुः, एव, अनन्ततया, त्वम्, अपि, न, ननु, यदन्तरा, सावरणाः, अण्डनिचयाः, वयसा, सह, खे, रजांसि, इव वान्ति, यत्, श्रुतयः, भवन्निधनाः, त्वयि, हि, अतन्निरसनेन, फलन्ति ।

पर्यायार्थ—द्युपतय इन्द्रब्रह्मादयोदेवास्तेतवभगवतोऽन्तं पारं न ययु र्न प्रापुरेव निश्चयमेव । अनन्ततयाऽन्ताभावेन त्वमपि सर्वज्ञो भवानपि न नह्यात्मनोऽन्तंयासि,

वयं तु कथं शक्नुम इत्यर्थः । नन्वहो यदन्तरा यस्य भवतोऽन्तरा मध्ये सावरणाः सप्तावरणयुक्ता अण्डनिचया ब्रह्माण्डसमूहा वयसाकालचक्रेणसह सार्धं खेगगने रजांसि धूलिकणा इव वान्ति परिभ्रमन्ति । यदेवं तस्मा च्छ्रुतयोवयं भवन्निधना भवति सर्वकारणरूपेत्वयि निधनं पर्यवसानं यासां ताः सत्य स्त्वयि भवति श्रीकृष्णे हि निश्चयमतन्निरसनेनाऽतन्मिथ्याभूतं जगत्तस्य निरसनं खण्डनं तेन फलन्ति त्वां प्रतिपादयामः ।

अत्र च भवन्निधना इत्यस्यार्थन्तराश्च-भवानेव त्वमेव निनिश्चितं धनं पति र्यासां ताः **"वयमपिते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः"** इत्यस्य गोपीत्वप्रार्थनासङ्गतेः। भवानेव निश्चितं धनं यासां ता स्त्वमेव वास्तविकं धनमिति मन्यमानाः ।

अतन्निरसनेनेतिपदस्याऽप्यर्थान्तरः-ओ वासुदेवः **"अकारोवासुदेवः स्यात्"** स एवेति तत् पूर्णं ब्रह्म तस्य नि नितरां रसन मास्वादनं तेन हेतुना फलन्ति सफलमनोरथा भवन्तीति ।

अत्र च श्रुतिस्मृत्यादयः-**"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति", "वेदैश्च सर्वै रहमेववेद्यः"** गीतायाम् । **"यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः" "अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखा त्प्रमुच्यते"** श्रीमद्भागवते। **"लक्ष्यन्तेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः"** देवी भागवते-**"संख्याचेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते। प्रतिविश्वेषु सन्त्येव ब्रह्मविष्णुशिवादयः।"**

लिङ्गपुराणेकोट्यकोट्ययुतानीशे चाण्डानिकथितानि तु ॥
तत्रतत्रचतुर्वक्त्राब्रह्माणोहरयो भवा : ॥
असंख्याताश्चरुद्राख्या असंख्याताः पितामहाः ॥
हरयश्च ह्यसंख्याता एक एव महेश्वरः ॥

-"योगवाशिष्ठे-यथातरङ्गा जलधौ तथेमाः सृष्टयः परे । उत्पत्योत्पत्त्य लीयन्ते रजांसीव महानिले । एकस्यानेकसंस्थस्य कस्याणोरम्बुधेरिव । अन्तर्ब्रह्माण्डलक्षाणि लीयन्ते बुद्बुदा इव ॥" "तस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः । कट्यादिभिरधःसप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥" भागवते "अण्डकोशे शरीरेऽस्मिन् सप्तावरणसंयुते । वैरुजः पुरुषो यो सौ भगवान् धारणाश्रय : ॥ पातालमेतस्यहि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् । महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्ते रुरुद्वयं वितलं चातलंच । महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गृणन्तिइत्यादयः" ।

भावार्थ—हे भगवन्! भवत इयत्तां तु ब्रह्मादयोऽपि देवा न प्रापुः, सर्वव्यापकत्वेन चान्त्याभावेनच त्वमपि पारं न जानास्यात्मनः । तत्कथं पारयामहे वयम् ? भवदेकैकरोमकूपेषु पृथिव्यादिसप्तावरणसंयुता ब्रह्माण्डसमूहा असंख्याः कालचक्रेणैकदैव गगने परमाणव इव परिभ्रमन्त्याश्चर्यम् ! न पारगम्योऽयं विषयः । एवञ्च वयं निर्गुणे प्राकृतिकगुणरहितेऽपि कन्दर्पकोटीलावण्येऽनन्तकोटिब्रह्माण्डनायके त्वयि श्रीकृष्णे परमात्मनि मिथ्याभूतजगत्खण्डनद्वारा तात्पर्यवृत्त्या त्वामेव प्रतिपादयामः । एतावता वृत्त्यतीते निर्गुणे ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्तीति राज्ञः परीक्षितः प्रश्नस्यापि समाधानमुक्तम् ।

तात्पर्यार्थ—राज्ञः प्रश्नोपक्रमस्य **"त्वयि हि फलन्तीति"** कथनमुखेन सोपपत्तिक श्चोपसंहारः ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! स्वर्गादिलोकका मालिक इन्द्रादि देवताहरू तपाईंको इयत्ता पाउन सक्दैनन् । धेरै के भनौं स्वयं तपाईं नै पनि आफ्नो अन्त लगाउन सक्नुहुन्न । किनकि तपाईं अनन्त हुनुहुन्छ । तपाईंका एकएक रोमकूपमा पृथिव्यादि सप्तावरणसहित ब्रह्माण्ड समूहहरू तपाईंबाटै निर्दिष्ट कालचक्रद्वारा आकाशमा अनगिन्ती परमाणुहरू झैँ सँगसँगै घुमिरहेका छन् । अहो आश्चर्य !!! कस्तो तपाईंको विचित्र अनन्तता ? यस्तो विचित्र अनन्त तपाईंको वर्णन हामी के गर्न सकौँ ? सक्दैनौ ? यस कारण अनन्त तपाईंको वर्णन गरेरै नसकिने हुनाले हामी श्रुतिहरू यस मिथ्याभूत सान्त जगत् प्रपञ्चको खण्डनद्वारा अनन्त प्राकृत गुणरहित निर्गुण परमात्मा तपाईंको प्रतिपादन गरेर तपाईमा मिल्दछौं । समस्तप्राणीलाई पनि मिथ्याभूत यस जगत्प्रपञ्चमा आसक्ति छोडेर यही ब्राह्मी उपनिषदको् मननद्वारा तपाई श्रीकृष्ण परमात्मामा सदा अनुरक्त बन्न सल्लाह दिन्छौं ।

जुन परमात्मालाई सर्वज्ञ मानेका छौं, त्यही परमात्माको पनि जान्न नसकिने भनेर भन्दा परमात्मामा असर्वज्ञता दोष आइपर्ला भनेर वेदहरूले **"अनन्त"** भनेका हुन्, जसको अन्त नै छैन, त्यसको अन्त पत्ता लगाउन नसक्दा असर्वज्ञ हुँदैन बन्ध्या पुत्र (बाँझीको छोरो) खपुष्प (आकाशको फूल) शशविषाण (खरायोको सिँग) आदिको ज्ञान गर्न नसकेर अज्ञ भन्न कदापि मिल्दैन । नास्तिकहरू यहीँ अलमलिन्छन् । "त्यस्तो सर्वशक्तिमान् ईश्वर छ भने यस्तो ढुङ्गो बनाओस्, जो आफैँ उचाल्न सक्दैन, त्यस्तो ढुङ्गो बनाउन सक्दैन भने पनि सर्वशक्तिमान् भएन,

बनाउन सक्छ भनेपनि त त्यो उचाल्नै नसक्ने हुनाले सर्वशक्तिमान् भएन" भनेर ईश्वरको निरसन गर्दछन्।

वास्तवमा "म नास्तिक हुँ, ईश्वर मान्दिनँ" भनेर हिजो आज धेरैले भन्दछन् । वास्तवमा विवेचना गरेर हेर्दा ती पनि आस्तिक बनिरहेका छन्। आफूलाई कस्तै नै नास्तिक भनाउन चाहनेहरू पनि आफ्नो अभावबाट घबराउँछन्, आत्मरक्षाको निमित्त सदैव व्यग्र रहन्छन्। कोही पनि आफ्नो अस्तित्व मिटाउन चाहँदैन् । यसरी ती नास्तिक भनाउनेहरू पनि आफ्नो अस्तित्वको सदैव पूर्णानुरागी भै रहन्छन् । जसको अस्तित्व सदैव चाहना गरिएको छ, त्यो आफू को हो ? यो कुरा न जान्नु बेग्लै हो । सौभाग्यवश आँखा फिऱ्यो भने त ती पनि सम्झलान् कि देह, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, प्राण आदि त मेरा हुन्, म त यी भन्दा पृथक् यिनको द्रष्टा पो हुँ, म त त्यस दृक्स्वरूप स्वात्माको पो अस्तित्व चाहन्छु । यस किसिमको सद्बुद्धि न आओस् सही, नचाहेर पनि स्वात्माको अस्तित्व मानेकै छन् । शून्यवादी बौद्धले पनि स्वातिरिक्त मात्र अभाव सिद्ध गर्न सक्दछ, स्वात्माको अभाव सिद्ध गर्न सक्दैन । जसको विवेचन **"दुरवगमात्मतत्त्व"** भन्ने आठौं श्लोकमा भएको पनि छ । अतः त्यंही अत्यन्त अबाधित, सर्वसाक्षीभूत, अतिरिक्त अभावको अधिष्ठान सत्ता नै भगवान्को **"सत्"** रूप हो । ईश्वर नमाने पनि स्वात्मसत्ताको स्वीकार गर्नासाथ ईश्वरको सत्स्वरूपको स्वीकार भैहाल्यो ।

यस्तै प्राणीमात्रमा ज्ञानको इच्छा रहन्छ। ज्ञान जति नै गर्दै गएपनि सर्वज्ञ नहुँदासम्म इच्छा हट्दै हट्दैन। विवेचन गरी हेर्दा सर्वज्ञ त्यो मात्र हुनसक्छ, जसमा सबै अवभासित हुन्छन्। ज्ञान या बोध, प्रकाश या भान भन्ने कुरा निरवयव हुनाले दृश्यसित सम्बद्ध हुन सक्दैनन्, यसैले जो अखण्डबोध वा सर्वज्ञता देखिँन आउँछ त्यही नै भगवान्को **"चित्"** रूप हो। ईश्वर नमाने पनि बोध वा प्रकाशको उत्सुकता देखाउनासाथ ईश्वरको चित्स्वरूपको स्वीकार भैहाल्यो।

यसरी नै प्राणीमात्रमा आनन्द प्राप्तिको लागि व्यग्रता देखिन्छ। पागलसम्म पनि आनन्दकै निमित्त पागलपन देखाउँछ। सम्पूर्ण चेष्टा नै सम्पूर्ण प्राणीको केवल आनन्द प्राप्तिकै निमित्त हो। **"आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति"** स्त्री पुत्रादि पनि तवसम्ममात्र प्रिय रहन्छन्, जब आफ्नो प्रतिकूल हुँदैनन् । त्यो वस्तु आनन्द हो । यही आनन्दप्राप्तिको निमित्त सबै लालायित एवं प्रयत्नशील रहन्छन् । यो कुरा नास्तिक भन्नेले पनि मान्नै पर्छ । त त्यो आनन्द केहो भनेर विचार गर्दा

स्त्री पुत्रादि कुनै विषय पनि हुन सक्दैन, किनभने यिनीहरू आनन्द भए कहिल्यै द्वेष नहुनु पर्ने हो । आफ्नो अनुकूल नहुँदा साथ द्वेष भैहाल्छ, यसकारण जागतिक सम्भोग पदार्थ कुनै पनि आनन्द छैनन् । सबै कुरा आनन्दको निमित्त प्रिय हुन्छन्, आनन्द अरु कसैको निमित्त प्रिय हुँदैन, जस्तो त्यस्तै सबै कुरा आत्माको निमित्त प्रिय हुन्छन्, आत्मा अरु कुनैको लागि प्रिय हुँदैन। आनन्दको पूर्ण लक्षण आत्मामा नै घट्ने हुनाले आनन्द नै आत्मा हो । यही नै भगवान्को आनन्दरूप हो । यसैले समस्त प्राणी मात्र नै सच्चिदानन्द भगवान्कै उपासक छ। पूर्ण अस्तित्व, पूर्ण ज्ञान, पूर्ण आनन्द यी सब भगवान्मा नै हुन्छन् । यसैले आफूलाई कस्तै नास्तिक घोषित गर्न खोज्नेहरूले पनि नास्तिक बनाउन सक्दैनन् ।

यसरी स्वतः सबै आस्तिक भए किन आस्तिक र नास्तिक भन्ने भेद भयो किन शास्त्रीय विधि निषेधको आवश्यकता पऱ्यो त भन्ने प्रश्न आउँछ । ज्ञानी आस्तिक आफ्नो प्रियतमलाई चिनेर प्रेम गर्दछ, अज्ञानी नास्तिक उसैको लागि छटपटाए पनि उसलाई जान्दै जाँदैन। यही नै फरक छ र यसैले गर्दा विधिनिषेधात्मक शास्त्रको आवश्यकता पर्दछ ।

ज्ञानीले चिनेर र अज्ञानीले नचिनेर गरे पनि फलमा त फरक पर्ने कुरा आउँदैन । चिनेर खाए पनि नचिनेर खाए पनि निबुवा खानेले गुलियो स्वाद त पाउँदैन, अमिलो नै स्वाद पाउँछ भने आत्मा चिन्नु नै मतलब के आयो त भन्ने प्रश्न गर्दछन् । बाघको डमरु जहाँसम्म स्यालका छाबाहरूसँग आफूँलाई नजानेर मिलाउँछ, तबसम्म ऊ छाबा अनुरूप रहन्छ, बाघको बच्चाको थाह जब पाउँछ तब आफूलाई अभय, उत्कृष्ट पाउँछ। जसरी छाबा बन्दा दुःख र डमरु बन्दा सुख अनुभव गर्दछ, ठीक त्यस्तै आत्मज्ञान अज्ञानबाट हुन्छ। डोरीमा सर्पको भ्रम रहँदासम्म डराएर, दुःखको अनुभव गर्दछ, निवारण भएपछि अभय भैरहन्छ । घाँटीको माला बिर्संदा हराएको पीरले छटपटाएर अनेक दुःखद्वारा दुःखी बन्दछ, घाँटीमा नै छ भन्ने जानी बुझिसकेपछि सुखी बन्दछ ठीक त्यस्तै जीव पनि **"सोऽहं"** भन्ने ज्ञान नहुँदासम्म **"अहं"**मा प्रेम गरे तापनि सुखी बन्न सक्दैन । अज्ञानजनित दुःखसागरमा गडी रहन्छ। यसैले अध्यात्मविद्या किं वा वेदान्त सिद्धान्तले **"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"** आदि श्रुतिद्वारा आत्मज्ञानका निमित्त आह्वान गरिरहेको छ। यही वेदान्तको सारभूततत्वलाई वेदस्तुतिले स्तुतिव्याजद्वारा उपदेश गरेका छन् ।

सुखदार्थ—भगवन्! त्वदनन्तता विचित्रा,
नच पारं सकलाः सुरा अयन्ते ॥
अतएव वयं जगन्निरस्य,
श्रुतय स्त्वत्पदमेक मामनामः ॥२८॥

प्रभो ! ऋषि महर्षि वा विबुध इन्द्र ब्रह्मादि नै,
इयत्त्व परतत्त्वको लिन समर्थ छैनन् कुनै ॥
अनन्तगति छौ तिमी किन र पुग्छ हाम्रो गति ?
तिमीकन सुभक्तिले "वरणगर्दछौं" है पति ॥२८॥

शुभमस्तु !

Acc. १६२५/1625

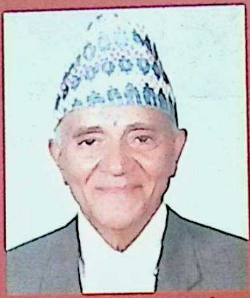

रामचन्द्र पौडेल "रंघाली"

(१९९१ फाल्गुन १९)

१. माताश्री : लक्ष्मीदेवी

२. पिताश्री : पं. रुद्रशङ्कर

३. जन्मस्थान : चुँदी रंघा, (भानु २) तनहूँ।

४. वासस्थान : बालाजुहाइट, काठमाडौं महानगरपालिका १६

५. शिक्षा : शाङ्करवेदान्ताचार्य

६. राष्ट्रसेवा :

(क) विशिष्ट श्रेणी सचिवबाट निवृत्त.

(ख) संवैधानिक आयुक्त, निर्वाचन आयोग.

(ग) देवघाट क्षेत्र विकास समिति, भानुजन्मस्थल विकास समितिमा सरकारबाट नियुक्त, संस्थापक अध्यक्ष.

(घ) अन्य विभिन्न सामाजिक संस्थाहरुमा अध्यक्ष, सदस्य आदि.

७. विभूषण, अलङ्कार, पदकहरु :

(क) महेन्द्र विद्याभूषण (आचार्यमा सर्वप्रथम)

(ख) महेन्द्र विद्याभूषण (शास्त्रीमा सर्वप्रथम)

(ग) रामप्रतापशास्त्री सुवर्णपदक (शास्त्रीमा सर्वप्रथम- काशी संस्कृत महाविद्यालय)

(घ) प्रसिद्ध प्रवल गोरखा दक्षिणबाहु

(ङ) अन्य विभिन्न पदकहरु

८. कृति : संस्कृत नेपालीमा छिटपुट गद्यपद्य रचनाहरु प्रकाशित, अप्रकाशित, प्रकाशोन्मुख पनि.

९. सम्पर्क : ४३५०८९५ दूरभाष